

Шарқ юлдузи

Адабиёт журнали

2007

3-сон

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Абдулла Орипов—
таҳрир ҳайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Минҳожиддин Мирзо
Омон Мухтор
Тулан Низом
Хайриддин Султонов
Ибройим Юсупов
Пиримкул Қодиров
Ўткир Ҳошимов

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов
Туробжон Жўраев
Алишер Каримов
Бахтиёр Кубеев
Фатҳиддин Муҳиддинов
Ботир Парпиев
Неъматилло Худойберганов
Ислом Шоғуломов
Омонулла Юнусов
Рустам Қосимов
Қахрамон Куронбоев

БОШ МУҲАРРИР

Сирожиддин Саййид
Бош муҳаррир ўринбосари

Икром Отамурод

Масъул котиб

Юсуф Файзулло

Наср бўлими мудир

Асад Дилмурод

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ

Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида

Қадимий ва бой тарихи, бетакрор маданияти, буюк сиймолари билан жаҳон цивилизацияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган, миллий давлатчилигимиз ва маънавиятимизнинг кўҳна бешикларидан бири бўлган, ноёб тарихий-меъморий обидалар, муқаддас қадимжоларни ўз бағрида асраб-авайлаб келаётган Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик қутлуг сапасини 2007 йилда Мустақиллик умумхалқ байрами билан боғлиқ тантаналар куниларида кенг миқёсда нишонлаш ҳамда юртдошларимиз, хусусан, ёш авлодни миллий ғурур ва ифтихор, Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш мақсадида:

1. ЮНЕСКО Бош конференциясининг 2005 йил 20 октябрдаги 33-сессиясида Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлаш ва унда ЮНЕСКОнинг иштироки этиши ҳақидаги қарори маълумот учун қабул қилинсин.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Республика «Маънавият ва маърифат» маркази, Самарқанд вилояти ҳокимлиги ҳамда кенг жамоатчиликнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлаш ҳақидаги таклифи маъқуллансин.

2. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича республика ташкилий қўмитаси таркиби, тадбирлар дастури 1- ва 2-иловага мувофиқ тасдиқлансин.

3. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Самарқанд вилояти ҳокимлиги, бошқа манфаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда 2006-2007 йилларда Самарқанд шаҳридаги тарихий обидаларни таъмирлаш, ижтимоий ҳамда коммунал соҳада хизмат кўрсатишни ривожлантириш ва ободонлаштиришга доир тадбирлар дастурини 3-иловага мувофиқ амалга оширсин.

4. Ўзбекистон Фанлар академияси, Самарқанд давлат университети, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Самарқанд вилояти ҳокимлиги тегишли вазирликлар ва идоралар билан биргаликда Самарқанд шаҳрида 2007 йил май ойида «Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида туган ўрни» мавзусида халқаро илмий конференция ташкил этиш, мазкур анжуман ишига мамлакатимиз ва чет эллардаги таниқли олим ва мутахассисларни жалб этган ҳолда, уни ҳар томонлама юксак савияда ўтказиш, шу мавзу билан боғлиқ бадиий-тарихий кўргазмалар уюштириш, конференция матери-

алларини чоп этиш ва кенг ёритиш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқсин ва амалга оширсин.

Белгилаб қўйилсинки, халқаро илмий конференцияни ўтказиш билан боғлиқ харажатлар республика бюджети ҳисобидан қопланади.

5. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича Республика ташкилий қўмитаси йилнинг ҳар чорагида ўтказиладиган мажлисларида тадбирлар дастурининг ижросини таъминлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ахборот бериб борсин.

6. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлашга доир тадбирлар дастурини амалга оширишда ҳомий сифатида қатнашиш истагини билдирган нодавлат ва жамоат ташкилотлари, хорижий ва халқаро тузилмаларнинг ташаббуслари қўллаб-қувватлансин.

7. Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги ва бошқа оммавий ахборот воситаларига Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган юбилей тантаналарига тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказиш билан боғлиқ тадбирларни кенг ёритиш тавсия этилсин.

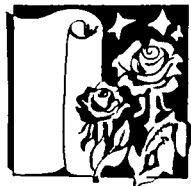
8. Белгилаб қўйилсинки, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тадбирлари ҳамда 2006-2007 йилларда тарихий обидаларни таъмирлаш ишлари билан боғлиқ барча харажатлар ушбу тадбирларни бажаришга масъул вазирликлар, ҳокимликлар ва идораларнинг 2006 йилда шу мақсадлар учун кўзда тутилган, шунингдек, 2007 йилдаги бюджет параметрларида режалаштирилган маблағлари доирасида ва ҳомийлар маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

9. Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири Ш.Мирзиёев зиммасига юклатилсин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти

И.КАРИМОВ

Тошкент шаҳри,
2006 йил 25 июль

Аъзамхон Баҳромов,
Самарқанд вилоят ҳокими
вазифасини бажарувчи

ЖАҲОН НИГОҲИДА ТУРГАН МУАЗЗАМ ШАҲАР

Она сайёраимизда дунё назарига тушган, улугворлиги ва жозибаси билан инсониятни лол-ҳайрон қолдирган шаҳарлар оз эмас. Лекин улардан кўплари қадимийлик ва маълуми машҳурлик бобида Самарқанд билан тенглаша олмайди, ҳеч бири у каби «Ер юзи сайқали» деган мўтабар унвонга эришган эмас. Мангуликка дахлдорлиги, тарихда теран из қолдиргани, тамаддун бешиги бўлиб қелгани туйғайли у ана шундай ҳурмат-эътибор қозонган. Бугунги кунда, фақат Ўзбекистон эмас, бутун жаҳон босиб ўтган йўлни Самарқанд таржимаи ҳолисиз тасаввур қилиш қийин. Муҳтарам Президентимиз айтган қуйидаги сўзлар бу ҳақиқатни яна яққолроқ ифодалайди: «Самарқанд — халқимиз, миллатимиз довруғини бутун дунёга таратган, минг-минг йиллик тарихга эга илоҳий маскандир. Самарқанд — ўтмиши шарафли, бугуни саодатли, келажаги абадий шаҳардир».

Кўҳна манбалар эътирофича, бир қанча минтақаларда оддий ҳаёт ҳали изга тушиб улгурмаган бир пайтда, Самарқанд етти иқлимга танилган, аниқроғи, Рим ёки Афина каби, ҳануз ҳайрат уйғотадиган тараққиётни бошдан кечирган. Тезкорлик билан камол топиб, бой-бадавлат турмуш кечириб, мозийни янгича ўзанга буриб юборгани сабабли турли даврларда турли жоҳил кучлар тазйиқига учраган. Лекин ҳеч қачон тиз чўкмай, ақл бовар қилмас босқинлардан кейин ҳам, қайта-қайта қад ростлаб, гуллаб-яшнайверган.

Дарҳақиқат, вақт бўҳронларида тобланиб, не-не машаққатли давонлардан мардона ошиб ўтган Самарқанд қиёфасида миллатимизнинг энг олижаноб хислатлари — донишмандлиги ва сабру бардоши, яратувчилик ва узоқни кўра билиш қобилияти, жасорати ва матонати тўла-тўқис акс этган. У халқимиз буюк даҳоси, мислсиз куч-қудрати, мустаҳкам эътиқоди, ҳаётбахш орзу-умидлари тимсолидир.

Шарқ оламида тамаддун машъалини ёқиб, ҳатто Ғарб дунёсига ҳам ўз таъсирини ўтказа олган Самарқанд шону шавкати билан ҳар қанча гурурлансак арзийди. Тарихий қадру қийматини сақлаб қолгани ва доимий равишда ошириб келгани боис, Самарқанд бугунги кун учун ғоят азиздир. Ҳамиша эзгулик ва адолат тарафида турган шаҳар довруғи, Мустақилликни қўлга киритганимиздан сўнг, дунё бўйлаб янада кенгроқ ёйилди. Истиқлол бутун ўзбек диёри тақдирида оламшумул тарихий бурилиш ясагани сингари, Самарқанд ҳаётини ҳам бутунлай ўзгартириб юборди. Бир асрдан зиёдрок вақт мобайнида жаҳлат остида яшаган шаҳар, ҳуррият неъматларидан баҳраманд бўлгач, қадлу қоматини яна ҳам баландроқ кўтарди, яъни, аввало ўзлигини таний бошлади, жамики моддий-маънавий бойликлари ва қадриятлари билан юзлашиб, дунё жамоатчилиги қаршисида озод ва обод маскан сифатида намоён бўлди.

Кейинги даврда у фақат Марказий Осиё эмас, бутун жаҳон миқёсидаги энг нуфузли туризм марказларидан бири бўлиб қолгани Мустақиллик инъом этган улкан имкониятлардан биридир. Ҳар йили табаррук маскан билан яқинроқдан танишиш мақсадида Япония, Германия, Италия, Англия, Россия каби йирик давлатлардан кўплаб сайёҳлар ташриф буюраётгани фикримиз далилидир.

Самарқанд истиқлол фарзандига айланиб, янгича тараққиёт босқичига кирга-

ни, иқтисодий-ижтимоий ислоҳотларни самарали амалга ошираётгани Юртбошимиз кўрсатган ғамхўрликлар билан бевосита боғлиқ. Ислоҳотлар улуг сиймолар хотирасини ёд этишдек хайрли тадбирлар билан қўшиб олиб борилаётгани айниқса диққатга сазовордир. Бу қувончли ҳол Соҳибқирон Амир Темури таваллудининг 660 йиллиги нишонланган кунларда яққол сезилди. Шу сана муносабати билан шаҳар байроғига биринчи рақамли Амир Темури ордени тақиб қўйилгани ва 18 октябрь «Самарқанд шаҳри кунини» деб белгилангани чинакам рамзийлик касб этади.

Ақлу заковатда, илму ҳикматда беназир зотлар — Имом ал-Бухорийнинг 1125 йиллиги, Имом Муҳаммад ал-Мотурудийнинг 1130 йиллиги, Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллиги умумбашарий миқёсдаги шодиёнага айлантириб юборилгани халқимизга хос бағри кенглик ифодасидир.

Давлатимиз раҳбари томонидан Самарқанднинг муборак 2750 йиллик ёшини нишонлаш ҳақида қабул қилинган қарор бутун миллатимиз, жумладан, вилоятимиз фуқароларига чексиз шодлик ва ғурури бағишлади. Шаҳримиз юбилейи истиқлолнинг 16 йиллик байрами билан уйғунлашиб кетаётгани ўзига хос рамзий маъно касб этади.

Шубҳасиз, ушбу тўйни ўтказишдан кўзда тутилган асосий мақсад аҳоли турмуш фаровонлиги ва маданиятини раванқ топтиришдан, бобомерос заминини самарали тадқиқ этиш ва ўрганиш, жаҳон тамаддунида тугган мавқеини аниқ белгилаш орқали, ёш авлод қалбига она Ватанни ардоқлаш туйғусини сингдиришдан, ниҳоят, шаҳар қиёфасини янада жозибали қилиш, кўҳна обидаларни миллий меъморчилик анъаналари асосида таъмирлашни кенг йўлга қўйишдан иборатдир.

Мана шу йўналишлар бўйича кўпдан бери диққатга сазовор чора-тадбирлар амалга оширилаётгани кенг жамоатчиликка яхши маълум. Аввало, иқтисодиётда жорий этилаётган ислоҳотлар аллақачон дастлабки меваларини бериб улгургани бизни руҳлантираётир. Бутун Республикада бўлгани каби, вилоятимизда хорижий сармоядорлар учун қўлай шарт-шароитлар яратилгани ишларимиз ўнгирилиб кетиши учун қўл келмоқда. Эндиликда жаҳоннинг кўпгина тараққий этган мамлакатлари биз билан ижтимоий, моддий-техникавий, маънавий-маърифий ва маданий жабҳаларда ҳамкорлик қилишга интиломоқдалар.

Истиқлол шарофати билан вужудга келган бир қатор қўшма корхоналаримиз эл-юрт таянчи саналади. Айниқса, хорижда ҳам машҳур Самарқанд автомобиль заводи эришяётган зафарлар чинакам таҳсинга лойиқдир. Завод билан Япониянинг «Исузу моторс» ҳамда «Исузу моторс лимитет» компаниялари, «Исузу» лицензияси асосида, автобуслар ва кичик юк автомобиллари ишлаб чиқариш юзасидан техник ҳамкорлик битимини имзолашгач, жаҳон нигоҳи яна бир бор бизга қаратилди. Ана шу келишув Ўзбекистон ва Япония автомобилсозлигида янги босқични бошлаб берди ва бутун вилоят иқтисодиёти пойдевори мустаҳкам бўлишини таъминламоқда.

Индустриал салоҳият, меҳнат унумдорлигини ўстириш ва маҳсулот сифатини яхшилашда «Кинап», «Сино», бурғулаш асбоблари, лифтсозлик ҳиссадорлик жамиятлари ишчи-хизматчилари ҳам катта куч сарфлашаётир.

Саноатда жадал қўлланилаётган ислоҳотлар ишсизлик муаммосини ҳал этиш, иш ўринларини кенгайтириш, аҳоли турмуш даражасини мўътадил қилиш ва даромадлар миқдорини кўпайтиришда ишончли восита бўлиб қолди. Масалан, биргина Ургутда ташкил этилган ўнлаб кичик корхона гилам, шифер, полиэтилен қувур, цемент, мрамар етказиб бераётгани моддий-молиявий соҳаларга сезиларли ижобий таъсир қилаётир. Агар вилоятда ўтган йили 15 та шу хил корхона фаолият кўрсатган бўлса, жорий йилда улар сони яна бир нечтага ўсди.

Вилоятимизда фақат саноат ёки қурилиш эмас, қишлоқ хўжалиги, айниқса, деҳқончилик ва чорвачилик жабҳаларида ҳам дадил қадамлар ташланмоқда.

Шу ўринда Амир Темури салтанатига ташриф буюрган испаниялик элчи Рюи Гонзалес де Клавихонинг Самарқанд атрофи гўзал боғ-роғлар билан ўраб олингани, ери ҳосилдор эканлиги, ғалласи мўллиги, чорва моллари бениҳоя семиз ва кўплиги ҳақидаги фикрларини эслаш жойиз деб ўйлайман.

Азалдан маълум ва машҳур бойликларини кўпайтириш ва фаровонликни таъминлаш учун ҳозирги замон талаблари асосида изланаяпмиз. Аввало, тармоқдаги муҳим ресурсларни излаб топиш ва тез суръатларда сафарбар этишни асосий вазифа қилиб қўйганмиз. Ер-сув ва техника меҳнат қадрини биладиган омилкор кишиларга берилди, натижада деҳқон-фермер хўжаликлари раванқ йўлга тушди. Намунали тартиб-интизом ўрнатилган жамоаларда пахта, ғалла, пилла, картошка, мева-сабзавотдан мўл-қўл ҳосил олинаётир, гўшт-сут маҳсулотлари етказиб бериш йилдан-йилга ортмоқда.

Рюи Гонзалес де Клавихо каби жаҳонгашта олимлар ёзган китоблар қадимда,

ўрта асрлар ва кейинги даврларда Самарқанд заминиди, фақат деҳқончилик ёки чорвачилик эмас, илм-фан ва санъат, хусусан, миллий ҳунармандчилик ҳам кенг тараққий этганидан гувоҳлик беради.

Чиндан ҳам шаҳар турмуш тарзи кошнингпазлик, куллолик, заргарлик, зардўзлик, каштачилик ва бошқа касблар туфайли файзли бўлган, айниқса, меъморчилик, муҳандислик ва хаттотлик санъати ижтимоий ҳаётга алоҳида кўрк бахш этганки, натижада табаррук заманимиз дунёвий маданиятни чинакам мўъжизавий кошоналар билан бойитган.

Умрбоқий ҳунарлар асрлар оша сайқал топгани ва шу кунларга қадар етиб келгани кишини мамнун қилади. Агар қўли гул усталаримиз вақт синовидан ўтган анъаналарга суяниб тер тўкишмаса, замонавий бинокорлик ва таъмирлаш соҳасида ҳозир бутун дунё кўзини қувонтираётган ажойиб ютуқларга эриша олмаган бўлардик.

Қарийб уч минг ёшли Самарқанд юбилей арафасида, хусусан, шу кунларда ҳақиқий қурилиш майдонига айланди, деб бемалол айтиш мумкин. Қадимий ва навқирон шаҳарда, шунингдек, бошқа жойларда кўплаб замонавий, муҳташам коллежлар, лицейлар, мактаблар барпо этилди, уларда фаолият кўрсатаётган мураббийлар ёшларимизни ажодларнинг эзгу йўлидан бориш, дунёвий билим асосларини пухта эгаллаш ва комил инсонлар бўлиб ўсишга даъват этишаётир.

Ижтимоий, маданий-маърифий ҳаётнинг барча қирраларида Самарқанд шакллантирган тарихий сабоқлар ҳар жиҳатдан оламшумул аҳамиятга моликдир. Энг муҳими, у, аввало, тўрт кутбни бирлаштирган Буюк Ипак йўли асосчиларидан бири сифатида гавдаланади. Асосан турли савдо-тижорат қарвонлари учун мўлжалланган ана шу ришта Самарқандни ривож топган мамлакатлар билан боғлаб турган. Бундай алоқалар ўрта асрларда туғилган Шарқ уйғониш даврида айниқса мустаҳкамланган. Инсоният ҳаётини ўзгача ўзанга буриб юборган бу тамаддун Соҳибқирон Амир Темур тарих саҳнасига чиққандан кейин юз берганини бутун дунё ҳозир ҳам яқдиллик билан ёқлайди. Жаҳонгир набираси — буюк аллома Мирзо Улуғбек қурдирган расадхона, шу заковат масканида ўтказилган кузатувлар самараси ўлароқ яратилган «Зижи Кўрагоний» китоби фалакиёт фанида оламшумул бурилиш ясади.

Асрларга татигулик илмий кашфиётлар очган, ақлу заковатни жаҳолатга қарши қўя олган Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қушчи каби ажодларимиз бошлаб берган анъаналар Самарқандда бугунги кунда ҳам барҳаёт — эзгулик ва маърифат тантанаси йўлида самарали хизмат қилаётир.

Ҳозирги вақтда истиқлол туфайли моддий-техник базаси мустаҳкам бўлган давлат университети, тиббиёт, меъморчилик ва қурилиш, чет тиллар, иқтисод ва сервис, қишлоқ хўжалиги институтлари, шунингдек, Ўзбекистон Фанлар академияси, Тошкент ахборот ва технологиялар университети филиалларида долзарб мавзуларда илмий-амалий тадқиқотлар ўтказилётганига аминимиз, Ўзбекистон қорақўлчилик ва чўл экологияси, археология илмий-тадқиқот институтларида олиб борилаётган изланишлар салмоғи хорижда ҳам эътироф этилаётир.

Боболардан мерос қолган Бухорийи шариф, Хива, Қарши, Марғилон, Термиз ва Шаҳрисабз ёнида ўзига хос салобати билан алоҳида ажралиб турадиган Самарқанд музей-шаҳар сифатида яна ҳам эъзолидир. Фақат ўзбек халқи эмас, дунё маданиятида ҳам етакчи ўрин эгаллайдиган осори-атиқалари гўзаллиги қошида кимлар ҳайратга тушмаган дейсиз. Ҳазрати Хизр масжиди, Шоҳи Зинда, Бибихоним, Регистон мажмуалари, Руҳобод, Амир Темур мақбараларини кўз қорачигидек асраш-авайлаш ва келгуси авлодларга етказиш муқаддас бурчимиздир. Бу обидалар бебаҳо ва дахлсиз мулк эканлигини Юртбошимиз қайта-қайта уқтиратгани бизни шунга даъват этади.

Самарқандни қайта қуриш — ёшартириш мўъжизалар яратишга қодир халқимиз даҳоси ва келгуси наслларга эҳтиром рамзи демак. Шунинг учун ҳам, ҳукуматимиз берган буюртмага биноан, «Тошбошлойиҳа» илмий-текшириш институти шаҳар маданиятини янада ривожлантириш ва архитектуравий қиёфасида қадимийлик билан замонавийликни уйғунлаштириш бўйича асосий лойиҳа-режа тайёрлади. 2025 йилга қадар амал қиладиган бу ҳужжат, шубҳасиз, шаҳар чиройига янада чирой қўшишда жиддий аҳамият касб этади. Бинобарин, у икки босқичдан иборат бўлиб, илк босқичи 2010 йилгача бўлган муддатни қамраб олади.

Ана шу лойиҳа-режага кўра, дастлаб, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида Имом ал-Бухорий мажмуаси, мусулмон дунёси яхши билган Чокардиза қабристониди Имом Муҳаммад ал-Мотурудий мақбараси тикланди, Улуғбек посёлкасидаги Хожа Аҳрор Валий саждагоҳи таъмирланди.

Бундан ташқари, мазкур ҳужжат шаҳар марказий мавзеларини ҳозирги

кун шаҳарсозлик эстетикаси талабларига мувофиқ равишда ўзгартиришни тақозо этарди. Қисқа вақт ичида бу топшириқ муваффақиятли ижро этилди, натижада Амир Темур хиёбонига туташ Алишер Навоий хиёбони яратилди ва унда шоир ҳайкали ўрнатилди. Эндиликда фуқаролар ва турли юртлардан келган меҳмонлар ушбу истироҳат боғларида бемалол ҳордиқ чиқариш имконига эга бўлдилар.

Худди шундай таъмир-реконструкция юмушлари Регистон майдони, Рухобод, Амир Темур мақбаралари чегарасида ҳам юқори сифат билан бажарилди. Айниқса, Вазирлар Маҳкамаси қарори асосида, миллий меъморчилигимиз гавҳари ҳисобланган Шоҳи Зинда ҳудуди тўла-тўқис обод қилингани, силсила таркибидаги айрим обидалар асл ҳолига қайтарилгани барчани севинтирди.

Матбуотда «Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида»ги Президент қарори босилган кундан зимма-зимдаги масъулиятни янада теранроқ ҳис этдик. Аниқроғи, бу ҳужжат қадимий ва ҳамisha навқирон шаҳарга нисбатан меҳримиз ва эътиқодимизни тагин ҳам кучайтирди, унинг умумбашарий миқёсдаги мавқеи нақадар беқиёс эканлигини бор залвори билан англадик. Энг муҳими, қутлуғ тўйни муносиб тўёналар билан кутиб олиш ниятида, аниқ дастур бўйича, барча жабҳада ҳаракат бошладик.

Ҳозир бугун вилоятда, хусусан, Самарқандда ростакам байрам шукуҳи ҳукмрон. Вилоят ҳокимлиги қошидаги ташкилий қўмита, шаҳар ҳокимлиги билан ҳамкорликда, қутлуғ санага уюшқоқлик билан маромида тайёргарлик кўрмоқда.

Авалло, шаҳарни қайта қуриш асосий режа-лойиҳасига кўра, кўҳна обидаларни таъмирлаш, улар теварак-атрофини, турли кўчалар ва хиёбонларни тартибга солиш жадал суръатларда давом эттирилмоқда. Бинобарин, тантана-маросимларни юқори савияда амалга ошириш, меҳмонларни ўзбек халқига хос иззат-икром билан кутиб олиш учун барча қулай шарт-шароитлар аллақачон муҳайё қилинган.

Қўмита ва жамоатчилик ташаббуси билан анчадан бери Самарқанд юбилейга бағишланган қизиқарли ва мазмунли илмий-амалий йиғинлар ҳамда маданий-маърифий тадбирлар масканига айланди.

Шу йил май ойи охирларида «Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиётдаги тарихий ўрни» мавзусида ўтказилган халқаро илмий-назарий симпозиум юбилей аҳамияти нақадар улкан эканлигини яққол исботлайди. Анжуман баҳслари ва мунозараларида, таниқли чет эл мутахассислари билан бир қаторда, ўзбек олимлари ҳам фаол қатнашдилар.

Бугун ер юзи шодиёнаси ҳисобланган юбилейдан кўзда тутилган асосий мақсадлардан бири ёшлар қалбига Ватанга муҳаббат туйғусини чуқурроқ сингдиришдан иборат эканлигини юқорида таъкидлаган эдик. Ана шу муддаодан келиб чиқиб, белгиланган дастур доирасида, таълим даргоҳларида Самарқанд ва ўзбек давлатчилиги, Самарқанд ва дунё тарихи билан боғлиқ маърифий-тарбиявий соатлар йўлга қўйилди. Айниқса, меҳнат фахрийлари, таниқли ёзувчилар ва шоирлар билан бўлган учрашувлар, шунингдек, «Сени куйлайман, Самарқанд» эстрада кўшиқлари Республика танлови, қўғирчоқ театрлари, фольклор-этнографик дасталар фестиваллари, ўзбек миллий киноси кунлари кўпчиликлда чуқур таассурот уйғотди.

Истиқлол шарофати билан тобора камол топаётган Самарқанд чиндан ҳам она-сайёрамиз, она-Ватанимиз зийнати ва фахру ифтихоридир. Утмиши шарафли, бугуни саодатли, келажаги абадий бўлган шаҳар муборак ёшини катта қувонч ва юксак кўтаринкилик билан қаршиилаётир. Аминмизки, Самарқанднинг шонли 2750 йиллик тўйи ижтимоий-маданий ҳаётимизда тоабат унутилмас воқеа бўлиб қолади.

**МАЗКУР СОН САМАРҚАНД
ШАҲРИНИНГ 2750 ЙИЛЛИГИГА
БАҒИШЛАНДИ**

Абдулла Орипов,
Ўзбекистон қаҳрамони, халқ шоири

Фидойи

Сочилиб ётади олтин ва гавҳар
Тоғларнинг қаърида ё қумлоқ сойда.
Кимдир заҳмат чекиб йиғмаса агар,
У пинҳон бойликдан, айтинг, не фойда.

Бедов от кезади чўлларда яйдоқ,
Фалакка етгудек шахди, шиддати.
Ёвқур бир чавандоз бўлмаса бироқ
Айтинг, чиқармиди донғи, шуҳрати.

Асрий жумбоқни ҳам бир фозил ечгай,
Дарғасиз кеманинг сузмоғи гумон.
Кимдир ҳаловату уйқудан кечгай.
Шундан Ватани тинч, халқи ҳам омон.

Фидойи инсонлар: балки раҳнамо,
Балки оддий зотдир — ҳар қайда бордир.
Улар унутгайлар ўзин доимо,
Чунки қўлловчиси Парвардигордир.

Бор бўл, эзгуликка бахшида ҳаёт,
Заҳматинг туфайли етдинг ниятга.
Шоҳмисан, фуқаро — энди умрбод
Дахлдор бўлдинг сен абадиятга.

Асад ал-Асад,
Фаластиннинг Ўзбекистондаги
фавқуллода ва мухтор элчиси

САМАРҚАНДДА ДУНЁ ЖИЛОСИ

Кўз ўнгимизда бетакрор жозиб манзара: уфққа қадар чўзилиб кетган йўл, энкайиб келган ложувард осмон, далаларда сочилган пахтани эслатадиган оппоқ қор билан қопланган сурмаранг чўққилар. Икки тарафни турли ям-яшил ўт-ўланлар ва ҳар хил рангдаги гуллар безаган, улар гўё шу муқаддас тупроқда эмин-эркин ўсишгаётгани учун шоду хуррам!..

Автомобиль ойнаси орқали кенгликлар малоҳатини тағин ҳам қизиқсиниб кузата бошлайман ва беихтиёр энтикиб кетаман. Ногаҳон хаёлимда, тоғлар ва доvonлар, саҳролар ва барханлар оша, қўнғироғини жаранглагиб илгарилаётган карвонлар намoён бўлади. Улардан айримлари, чарчагани сабабли, ярим манзилда тўхтаб қолишган, қолганлари эса, хув пасту баланд тепаликлар ортида, бир неча кунлик масофада жойлашган, ёру биродарларга дарвозалари ҳамиша очиқ шаҳар — Самарқандга етиб олиш учун ошиқмоқда.

Китоблардан кўп ўқиганман: чиндан ҳам турли ўлкалар, хусусан, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Хуросондан, Шарқнинг бошқа кўпгина мамлакатларидан Самарқандга савдо-тижорат карвонлари мунтазам равишда қатнаган. Улар ўзлари билан фақат қимматбаҳо буюму матолар эмас, маънавий ва маърифий бойликлар ҳам келтиришган. Айни пайтда, дунё тамаддуни бешиги бўлган Самарқанддан, Европа сари, ипак-пахта хом ашёси, юқори сифат билан тайёрланган нафис газламалар ҳамда илмий кашфиётларни ола кетишган.

Самарқанд Буюк Ипак йўлига асос солган, рўйи замин тўрт қутбини бирлаштирган саждагоҳ, аниқроғи, бутун дунё пойтахтидир. Бу ерда қадим замонлардаёқ порлаб турган турмуш маданияти ва илм-фан машъали жаҳолат остидаги ўрта асрлар Европасини, дунёнинг бошқа минтақаларини ёритгани тарихий ҳақиқатдир.

Бундан қарийб ўттиз аср муқаддам бошланган Самарқанд тараққиёти давомийлик касб эта олгани ҳар жиҳатдан таҳсинга сазавор. Қадимий шаҳар, айниқса, Амир Темур ва темурийлар даврида дунё илм-фани ва маданияти марказига айланди. Олим ва шоҳ Мирзо Улуғбек барпо қилган академия эришган мислсиз ютуқлар чексиз эътибор топди, хусусан, фалакиёт, математика, ҳандаса, кимё, тиббиёт... шунингдек, адабиёт ва санъат, меъморлик-наққошлик ва муҳандислик-қурилиш жабҳаларида яратилган илмий-амалий кашфиётлар умумбашарий юксалишни янги-янги поғоналарга олиб чиқди. Айниқса, катта тажриба тўплаган меъмор усталар мукамал лойиҳалар асосида бунёд қилган ёдгорликлар дунё архитектураси гавҳарлари бўлиб қолди.

Мана, ниҳоят, машинамиз Зарафшон дарёси кўпригидан ва Чўпонота тепаликларидан ўтиб, жаҳон аҳлини мафтун айлаган Самарқанд заминига кириб борди.

Таассуротим бир олам: ўзбек миллати гурури саналган Самарқандни, рўйи замин сайқали, деб улуғлашлари бежиз эмас экан. У шу таъриф, шу эъзозга

лойиқ! Қадимият билан бугунги кун учрашган озода-сўлим кўчалари ва хиёбонларини кезиб, эртак оламига тушиб қолгандек бўлдим. Рангин кошинлар зарбланган Шоҳи Зинда, Бибиҳоним, Регистон, Гўри Амир осори-атиқалари тенгсиз қувваи ҳофиза соҳиби бўлган халқ хунармандлари тиклаган меъморий мўъжизалардир.

Кейинги вақтларда, жумладан, 2750 йиллик тўй муносабати билан қадимий шаҳарни ёшартириш учун катта маблағ ва куч сарфланаётганидан, айниқса, қувондим. Шаҳар қиёфасида акс этган замонавийлик унинг умри яна ҳам боқий эканлиги нишонасидир.

Юксак ва нозик дид билан таъмирланиб, реконструкция қилинган Регистон майдони — Улуғбек, Шердор ва Тиллакори каби мангулик обидалари қаршисида ҳайрату ҳавас оғушида турар эканман кўнглим осмон қадар юксалди.

Имоним комилки, халқларимиз ўртасидаги дўстлик, қон-қардошлик ва маданий алоқалар илдизлари узоқ тарихга бориб боғланади ва ҳаммамиз бундан ҳақли суратда фахру ифтихор туямиз.

Салтанатнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим.

Қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гишт кўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим.

Соҳибқирон Амир Темур

* * *

*Агар бойликни кўрмоқчи бўлсанг Ҳиндистонга бор,
Агар ҳалол-покизаликни истасанг Маккага бор,
Агар ҳар иккаласини хоҳласанг Самарқандда қол.*

Абдурахмон Жомий

* * *

*Самарқанд сайқали рўйи заминдур,
У меҳрим қибласи— жонга яқиндур.*

Алишер Навоий

Хуршид Даврон,
Ўзбекистон халқ шоири

РЎЙИ ЗАМИН САЙҚАЛИ

МОЗИЙ БИЛАН ЮЗЛАШГАНДА

Рўйи заминда қадимий цивилизация тимсолига айланган, ўзининг бой тарихи, бетакрор қиёфаси ва теран маърифий мазмун-моҳияти билан башар аҳлини ҳайратга солиб келаётган шаҳарлар кам эмас. Табаррук тупроғимизда қад ростлаган ва асрлар оша доврўқ таратиб келаётган азим Самарқанд номи ана шундай боқий шаҳарлар қаторида туриши ҳар биримизга чексиз фахр ва ифтихор бахш этади.

Неча асрлардан бери бу муаззам шаҳар ер юзининг сайқали, дея таърифланиши, жаҳон аҳли тилидан «Мовароуннаҳр тилла узук бўлса, Самарқанд унинг гавҳар кўзидир» деган ҳикматнинг тушмай келиши бежиз эмас. Шаҳар кўркига кўрк қўшиб турган, турфа рангли нафис кошинлар билан зийнатланган асрий обидалар дунёвий билимларни, айниқса миллий меъморчилик илму амалини санъат даражасига кўтарган уста-наққошлар, мусаввир ва қўли гул бинокорлар тафаккурининг маҳсули бўлиб, бу анъаналарни давом эттириш ва бойитиш бугунги авлодлар учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Самарқанднинг асрлар давомида, даврнинг ўта мураккаб босқичларида қадам-бақадам ривожланиб, жаҳолат тўсиқларини енгиб, юксак илм-маърифат, адабиёт ва санъат масканига айлангани том маънодаги маънавий жасорат намунасидир. Мана шу ҳақиқатни тан олган жаҳон аҳли бу кўҳна ва навқирон шаҳар тарихига катта қизиқиш билан қарайди, бу ердаги қадимий маданият намуналарини ўз кўзи билан кўришни орзу қилади. Мусулмон оламининг вакиллари эса унинг муқаддас тупроғини тавоф этиб, азизу авлиёлари хоки-пойларини зиёрат қилишни эзгу мақсад деб билади. Ҳар йили бу гўзал ва бетакрор маскан сари интиладиган сайёҳлар сони ортиб бораётгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Айниқса, инсон ақл-заковатининг дурдоналари — қимматбаҳо китоблар сақланадиган кутубхоналар, дунёга машҳур уламо ва мударрислар файз ато этган дорилфунун-мадрасаларнинг шу заминда бунёд бўлгани эътиборлидир. Илғор инсоний тафаккур рамзи бўлмиш Шарқ оламидаги уч Байтулҳикма — Академиядан иккитаси ўзбек заминида, улардан бири — Мирзо Улуғбек Академияси эса айнан Самарқандда фаолият юритганида ҳам катта маъно бор, албатта.

Самарқанд тарихи дунёвий ва руҳоний илму фан, адабиёт ва санъат, миллий меъморчилик тараққиётига беқиёс ҳисса қўшган азиз-авлиё ва алломалар — Имом Бухорий, Имом Бурҳониддин Марғиноний, Абу Абдулло Рудакий, Хурдодбек, Истаҳрий, Абу Мансур ал-Саолибий, Маҳмуд Қошғарий, Умар Хайём, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Маҳдуми Аъзам, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Мавлоно Муҳаммад Хавофий, Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид Коший, Мавлоно Лутфий, Хожа Аҳрор Валий каби улўф зотлар номи ҳамда фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Шу ўринда халқимиз қалбида чуқур асорат қолдирган бир ҳолатни афсус

билан эслашимизга тўғри келади. Бу ерда гап бир юз ўттиз йилдан зиёдроқ давом этган мустахлакчилик сиёсати ҳақида, бу даврда бебаҳо миллий қадриятларимиз бўлмиш моддий ва маънавий ёдгорликлар оёқости қилингани, топталгани ва шу йўл билан миллий ғуруримиз, эл-юртимиз шаъни камситилгани ҳақида бормоқда.

Тарихий манбаларда айтилишича, Чингизхон Бухорони босиб олган пайтда муқаддас обидаларни отхоналарга айлантирган бўлса, чор қўшинлари Самарқанд фахри саналган кўпгина тарихий ёдгорликларни вайрон қилган. Хусусан, самарқандлик тадқиқотчи Болта Ортиқов бир рисоласида берган маълумотга қараганда, Амир Темур қароргоҳи бўлган муаззам Кўксарой ёдгорлиги тўшлардан ўққа тутилган ва оқибатда бизгача етиб келмаган.

Таассуфки, кейинчалик, шўро замонида ҳам миллий қадриятларимизга нисбатан бундай беписанд муносабат ўзгармади, аксинча, шафқатсизроқ тус олди. Кексаларимиз шаҳардаги кўплаб тарихий обидалар, масжид-мадрасалар, хонақоҳ ва мақбаралар хонавайрон қилинганини, уларнинг аксарияти омборхона, савдо дўкони ҳамда идораларга айлантирилганини, айниқса ўтган асрнинг йигирманчи-ўттизичи йилларида нодир қўлёзмалар оловда куйдирилганини алам билан хотирлашади.

ИСТИҚЛОЛ ВА БУНЁДКОРЛИК

Шукрки, узоқ давом этган оғир замонлар, зиддиятли курашлар орта қолди. Юртимизда эса бошлаган Мустақиллик шамоли Самарқанд заминига ҳам эркинлик руҳи, эзгулик нафасини олиб келди. Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг саъй-ҳаракати туфайли ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ислоҳ қилина бошлади, жумладан миллий маданиятимиз намуналарига муносабат ҳам тубдан ўзгарди, олис мозийдан мерос қолган ҳар бир осори-антиқа халқнинг дахлсиз мулки, деб эълон қилинди. Шу билан бирга, кўҳна ёдгорликларни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, бойитган ҳолда келгуси наслларга етказиш давлат сиёсатининг устувор вазифаси деб белгиланади. Энг муҳими, бутун мамлакатимиз каби Самарқанд ҳам улкан бунёдкорлик ва қурилиш майдонига айланади.

Шундай лаҳзаларда беихтиёр донишманд боболаримиз худдики ёнимизда ҳамнафас яшаётгандай, қадимий Самарқандни ёшартириш йўлида олиб бораётган эзгу ишларимиздан қувонаётгандай туюлади. Бу муаззам шаҳарнинг улуғвор пештоқлари, равоқлари, минора ва гўмбазлари қаршисида турганда, улуғлар ҳоки ётган мўътабар масканларни зиёрат қилганда, Соҳибқирон бобомизнинг «Адолатли бўлинг ва боғлар яратинг!» деган ҳикматли сўзлари қулоқларимиз остида жаранглагандай бўлади. Ана шу даъватга ҳамоҳанг тарзда Юртбошимизнинг «Биздан озод ва обод Ватан қолсин!» деган хитоби юракларимизда аксадо беради.

Бу хитоб замирида бутун юртимиз, шаҳар ва қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартириш, уларга гўзаллик, янгича маъно-мазмун бахш этиш, миллий меъморчилигимизни жаҳон архитектураси ютуқлари билан уйғунликда ривожлантириш, қолаверса, ҳар бир фуқарони, айниқса, ёшларни ана шу гўзаллик руҳида тарбиялаш ҳақидаги умумбашарий фалсафа ётади. Бу фалсафа бугун халқимизнинг дунё цивилизацияси, унинг анъана ва тажрибаларини ҳар томонлама ўзлаштиришида, аждолардан қолган моддий ва ёзма ёдгорликлар орқали ўзлигини янада теран англашида ҳал қилувчи аҳамият касб этаётир.

Давлатимиз раҳбарининг аждолар хотираси ва маънавий меросига чуқур эҳтиром билан қараши буюк ватандошларимиз — Имом Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги, Соҳибқирон Амир Темурнинг 600 йиллик юбилеи дунё миқёсида кенг нишонланган йилларда айниқса яққол намоён бўлди. 1996 йили Тошкентнинг қоқ марказида миллий меъморчилик тажрибалари асосида сайқал берилган Темурийлар тарихи давлат музейи биноси қад ростлади. Шу йили, пойтахтимиз ва Шаҳрисабзда бўлгани каби, Самарқандда ҳам Соҳибқирон Амир Темур ҳайкали ўрнатилди. Ушбу монументал санъат асари шаҳар чиройини янада очиб юборди, унга ўзгача кўрк ва маҳобат бахш этди.

Мухтасар айтганда, Самарқанд йигирма беш асрдан зиёдроқ вақт мобайнида чинакам буюк тарихни бошидан кечирган экан, унинг эртанги кунини ҳам буюк бўлиши лозим. Бинобарин, бу шаҳарда амалга ошириладиган қурилиш, таъмирлаш ва ободончилик ишларига ана шу мезон талаблари асосида ёндашмоқ зарур.

ШАҲАР ҲАЁТИДА ЯНГИ САҲИФА

Президентимиз ҳар гал Самарқандга келганда, албатта ижтимоий-иқтисодий ҳаётни тубдан яхшилаш масалалари билан қизиқади, қадимий шаҳар қиёфасини ўзгартириш, одамларнинг оғирини енгил қилишга қаратилган янги-янги таклифларни олға суради. Сир эмас, ўтган йиллар давомида шаҳарнинг меъморий қиёфасида рўй берган ўзгаришлар нечоғли қамровли бўлмасин, улар Самарқанддек азим шаҳарнинг нуфузи ва шон-шухратига ҳали тўла жавоб бермас эди.

Шу боис ҳам давлатимиз раҳбари икки йилча муқаддам Самарқандга атай ташриф буюриб, шаҳарнинг бугунги ҳолати билан яқиндан танишиди, мавжуд вазиятни танқидий баҳолаб, чуқур таҳлил қилди. Ушанга мутасадди раҳбарлар билан ўтказилган ўта жиддий муҳокама Самарқанд ҳаётида янги саҳифани бошлаб берди, десак хато бўлмайди.

Юртбошимиз Самарқанд нафақат Ўзбекистон, балки дунё тарихида ҳам алоҳида ўрин тутишини, бу буюк шаҳар халқимизнинг фахр-ифтихори эканини, унинг кўрку латофатидан келгуси авлодлар ҳам баҳраманд бўлишига ҳақли эканини алоҳида таъкидлади. Самарқанд фақат шаҳар аҳли эмас, бутун ўзбек халқининг, бутун башариятнинг мулкидир. Агар бу шаҳарнинг Осиеъ юраги эканини, ЮНЕСКО томонидан археологик музей-шаҳар сифатида жаҳон моддий ва номоддий ёдгорликлар рўйхатиغا киритилганини назарда тутсак, бунга яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Демакки биз, бу шаҳар учун, унинг бугуни ва келажаги учун наннки эл-юртимиз, балки дунё жамоатчилиги олдида ҳам масъулмиз, деган эди давлатимиз раҳбари ўша муҳокама чоғида.

Шунинг учун ҳам Президентимиз фикрича, Самарқандни ҳар томонлама обод қилиш, унинг ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш, қадимий обидаларни асраб-авайлаш ва таъмирлаш, шаҳарнинг замини, суви ва ҳавоси ҳар жиҳатдан мусаффо бўлишини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор бериш даркор. Масалага яна ҳам кенгроқ назар ташлайдиган бўлсак, Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган, азалдан доимо ҳаёт қайнаб турган Самарқандга ер юзининг турли мамлакатларидан ташриф буюрадиган минг-минглаб одамлар бизнинг бугунги фаолиятимизга шаҳарнинг қиёфаси, турмуш тарзи, ўлмас тарихий ёдгорликлар қандай сақланаётганига қараб баҳо беришини унутмаслигимиз керак.

Тан олиш керакки, Президентимиз қадимий шаҳар муаммолари ҳақида жон куйдириб сўзлаганда, бу саволга ижобий жавоб бериш мушкул эди. Энг ёмони, бундай ҳолатнинг юзага келишига айрим раҳбарларнинг шаҳар ҳаётига, бебаҳо маданий бойлигимиз саналган обидаларга беписанд муносабати сабаб бўлган. Улар ҳатто кўҳна, муқаддас мазорлар ён-веридаги ерларни ҳам «чаққон тадбиркор»ларга пуллаб юборишгача бориб етган. Шундай «юмуш»лар билан ўралашиб, шаҳар аҳлининг ташвиш ва муаммоларига, мавжуд камчилик ва нуқсонларга мутлақо эътибор беришмаган. Ҳатто бир пайтлар гуллаб-яшнаган шаҳар марказий боғи ўз ҳолига ташлаб қўйилган, бу ердаги улкан қадимий чинорлар, ноёб сарвлар ва бошқа манзарали дарахтлар қаровсиз қолдирилган.

Боғнинг сўлим хиёбонларию йўлаклари атрофида, соя-салқин жойларида қадимий шаҳар қиёфасини бузадиган, замонавий меъморчилик талабларига мутлақо зид, кўримсиз майда-чуйда дўконлар, савдо расталари, бар-қаҳвахоналар, кабохонаю пивахоналар аралаш-қуралаш қилиб қуриб ташланган. Энг ачинарлиси, «Нима учун ҳозирга қадар шаҳар қиёфасини замонавий меъморчилик асосида такомиллаштириш бўйича аниқ дастур ишлаб чиқилмаган?» деган ҳақли савол амалдорларнинг ҳаёлига ҳам келмаган.

Президентимиз амалий суҳбат чоғида бу масалада айрим раҳбарлар томонидан йўл қўйилган хато-камчиликлар энг аввало, манфаатпарастлик, лоқайдлик, масъулиятни бутунлай унутиш оқибати эканлигини таъкидлаб, шаҳар марказидаги маданият ва истироҳат боғида, кўпгина кўча ва хиёбонларда, тарихий бинолар атрофида ҳукм сураётган бундай хунук кўриниш ва ҳолатларга зудлик билан барҳам бериш вазифасини кескин қилиб қўйди.

Давлатимиз раҳбарининг масалага талабчан ёндашуви, куюнчаклик билан айтган сўзлари, берган оқилона йўл-йўриқлари бутун Самарқанд аҳлини уйғотди, бу ерда янгича бунёдкорлик муҳитини вужудга келтирди ва бунинг самараси тез орада кўзга ташлана бошлади. Аввало, Президентимиз тавсиялари асосида шаҳарнинг меъморий қиёфаси ва инфратузилмасини ҳозирги замон талабларига биноан қайта тиклаш бўйича алоҳида режа тайёрланди. Режага кўра, Шоҳи

Зинда ёдгорлик мажмуини тиклаш, Регистон майдонида реконструкция ишлари олиб бориш, Хотира майдони мажмуини қайта бунёд этиш, маданият ва истироҳат боғини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, кўчалар ва хиёбонларни жорий ва капитал таъмирлаш юзасидан тадбирлар комплекси ишлаб чиқилди.

Мамлакатимиз раҳбарининг бевосита назоратида турган ушбу дастурни тўла жорий этиш юзасидан фаол иш олиб борилди. Муқаддас шаҳарнинг ҳар қарич ери, ҳар бир гиёҳи, айниқса, ҳар бир обидаси ганжина қадарли азиз ва қимматли эканлигини англаб етган ёшу қари умумхалқ ҳашарида иштирок этишди.

ЭЗГУЛИК ОДИМЛАРИ

Юқорида зикр этилган дастурга шаҳар тарихида алоҳида ўрин тутган «Шарқ юлдузи» кинотеатрини замонавий талаблар асосида қайта тиклаш масаласи ҳам киритилган эди.

Биз янги таъмирдан чиқиб, яшнаб-ёшарган Алишер Навоий кўча-хиёбонига қадам қўйган йўловчиларни, айниқса, кекса ва ўрта авлод вакиллари «Шарқ юлдузи» кинотеатрининг ичкарию ташқарисида жадал суръат ва юқори сифат билан бажарилган реконструкция ишлари астойдил қизиқтираётганига гувоҳ бўлдик.

— Болалик пайтларимда мана шу даргоҳга мунтазам қатнардим, — дейди суҳбатдошларимдан бири. — Биронта янги бадий фильмни қолдирмасдим. Ҳозир ичкарига кириб болалик давримга қайтгандек бўлдим. Адашмасам, бу маскан кўплаб томошабинлар учун қадрли.

Кино шинавандалари дилидаги гап... Ахир, эзгулик, маърифат маскани бўлмиш бу жой яқин-яқингача қаровсиз ҳолга ташлаб қўйилган эди. Шу боис ўша муҳокамада ушбу кинотеатрни тубдан таъмирлаб, асл ҳолига келтириб, мухлис-лар учун барча зурур шарт-шароитлар яратиб бериш бўйича ҳам топшириқ берилган эди.

Илгари кинотеатрнинг «яшил» ва «пушти» деб аталган заллари бўлиб, улар доимо каттаю кичик томошабинлар билан гавжум бўларди. Ана шу икки залда моҳир сувоқчи-бўёқчилар, наққош-мусаввирлар, дурадгор-чилангарлар зиммаларидаги вазифани сидқидилдан адо этишди. Заллар оралиғидаги майдончада музқаймоқ ва егуликлар дўкончаси, оркестр учун мўъжаз сахна барпо қилинди.

Кинотеатр рўпарасида узунасига тушган, меъморий қиёфасида кўҳна Шарқ, XIX аср Европаси ва замонавий бинокорлик услублари тажассум топган қатор иморатларда назик дид билан бажарилган таъмир ишларини мамнуният билан кўздан кечирдик.

Олдинда бизни Самарқанднинг маънавий ҳаётида алоҳида аҳамиятга эга бўлган Хотира майдони кутаётганди.

Минг афсуски, бу майдон ҳам илгари ҳар жиҳатдан қаровсиз бўлиб, эътибордан четда қолгани — аччиқ ҳақиқат. Майдон ўртасида собиқ шўро давридан қолган кўримсизгина «Мангу олов» ёдгорлиги мавжуд эди, холос. Президентимиз ўша ташриф чоғида бу ерда ҳам бўлиб, майдоннинг қиёфасини тубдан ўзгартириш, халқимиз руҳияти, миллий урф-одатлари ва аънчаларига мос тушадиган меъморий ечим топиш зарурлиги ҳақида фикр билдирган, қимматли таклифлар айтган эди. Бугун ўша гоёлар янгитдан бунёд этилган кўркем обидаларда ўз ифодасини топди.

Хотира майдонининг тўрида қад ростлаган Мотамсаро она ҳайкали ўзининг меҳрибон ва мушгипар чехраси, руҳий ҳолати билан оғир урушда ўз жигаргўшаларидан жудо бўлган минглаб ўзбек оналарининг тимсоли сифатида халқимиз қалбидаги ғам-аламини теран ифода этади. Ҳайкал рўпарасида ловуллаб ёниб турган мангу машъала одамни узоқ ва маънос ўйларга толдиради.

Сўнгра теп-текис гиштлар ётқизилган кенг хиёбоннинг икки тарафида тикланган, устун, пештоқ ва равоқлари миллий ўймакорлик нақшлари билан безатилган айвонларга ҳайрату ҳавас билан тикиламиз. Айвон деворларига хотира боқийлигининг рамзи ҳисобланган қирмизи гранит зарбланган. Китобни эслатувчи лавҳаларда Иккинчи жаҳон урушида қурбон бўлган минглаб самарқандлик мард ўғлонларнинг ўчмас номлари муҳрлаб қўйилган.

Шуниси эътиборга лойиқки, Хотира майдонини қайта тиклаш билан бирга майдон атрофидаги архитектуравий манзарани ҳам янгилаш, айрим эски биноларни замонавий талаблар асосида қайта таъмирлаш, кўкаламзорлаштириш ва

ободонлаштириш масаласи ҳам ўртага қўйилган эди. Шунга биноан, Мирзо Улуғбек кўчасидан Амир Темур кўчасига қадар асфальт ётқизилди. Кенг миқёсли таъмирлаш-тузатиш ишлари олиб борилаётган Темур Малик, Мирзо Улуғбек, Мироншоҳ, Ялангўш Баҳодир, Абдурахмон Жомий каби жами саккизта кўча таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди.

АЛИШЕР НАВОИЙ БОҒИ

Шаҳар ва унинг теварагидаги Амир Темур номи билан боғлиқ Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи Нақши Жаҳон, Боғи Давлатобод, Боғча, Боғи Майдон каби сўлим масканлар сайёҳ ва тарихчилар томонидан Эрам боғларига қийёсланган. Чунончи, ўша даврдаги Самарқанд ҳаётига гувоҳ бўлган испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо ўз таассуротларини ҳаяжон билан шундай баён қилган: «Боғ ва узумзорлар шунчалик кўпки, даладан шаҳарга қайтаётиб орқага қаралса, улар баланд-баланд дарахтлардан иборат ўрмонга ўхшаб кўринади. Ана шу ўрмоннинг ўртасида шаҳар жойлашган».

Бугунги кунда Самарқандни том маънодаги яшил шаҳарга айлантириш улуг аждодларимизнинг ана шундай анъаналарига садоқат, уларнинг хотирасига ҳурмат-эҳтиром белгисидир. Муҳтарам Юртбошимиз, ана шу ҳақиқатни назарда тутган ҳолда, шаҳар марказида қайта бунёд этилиши мўлжалланган маданият ва истироҳат боғини, шунингдек, боғ ўртасидаги кўча-хиейбонни Алишер Навоий номи билан аташни таклиф этди. Буюк мутафаккир шоирнинг ёшлик даври Самарқанддаги Абулайс мадрасасида таҳсил олгани ва кўпгина машҳур асарларини шу заминда битганини эсласак, бу таклиф ҳар томонлама асосли ва ўринли эканига амин бўламиз. Ҳазрат Навоий Соҳибқирон барпо этган улкан иншоотлар, гўзал боғ-роғлардан ҳайратга тушиб шундай сатрларни битган:

*Гоҳ бўстони Дилкушо ичра,
Қасру айвон жонфизо ичра—
Қилса не ранг ичига наққоше,
Таши ҳам бўлгай ул сифат коше...*

Биз Самарқанднинг буюк тарихи, бугунги ва эртанги тараққиётига давлатимиз раҳбари томонидан алоҳида эътибор кўрсатилаётганидан қувонган ҳолда ва бу ерда бўлаётган ўзгаришларни ўз кўзимиз билан кўриш мақсадида, университет хиейбони тарафдан, замонавий усулда қурилиб битказилган, баланд пештоқли дарвоза орқали маданият ва истироҳат боғига кириб бордик. Шунда ўзимизни беихтиёр нафосат ва гўзаллик оламига кириб қолгандек сездик, бу масканда илгари ҳукм сурган кўримсиз манзараларни тасаввуримизга келтириб, боғнинг қисқа вақт ичида бутунлай ўзгача жозиба, файзу тароват касб этганидан ҳайратимизни яширолмадик. Республика Давлат архитектура кўмитаси раиси Азамат Тўхтаев кўнглимиздан кечаётган фикрларни сезган каби, бу ерда амалга оширилаётган ишларга изоҳ берди:

— Президентимизнинг боғ боғдек бўлиши керак, деб куюниб айтган гаплари, берган кўрсатмалари доим қулоқларим остида жаранглаб туради. Тўғриси, илгари бу атрофга қадам босган кишининг ҳафсаласи пир бўлар, боғдаги тартибсизликдан қаттиқ ранжир эди. Шаҳардаги маданий ёдгорликлар, дам олиш масканлари қаровсиз қолган эди. Ҳар ким ўзича пала-партиш қуриб олган пасткам ошхона ва қаҳвахоналар, хусусий ресторанлардан кўтарилган тутун ҳовуздаги балчиқнинг бадбўй ҳиди билан кўшилиб, кўпчиликнинг кайфиятини бузарди. Марказий Осиё бўйича фақат шу жойда ўсадиган ноёб сарв дарахтлари ҳам эътиборсиз, ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди.

Давлатимиз раҳбарининг тавсияси ва бевосита иштироки билан махсус лойиҳа ишлаб чиқилганидан кейин бу боғнинг қиёфасини тубдан ўзгартириш бўйича кенг кўламли ишлар бошлаб юборилди. Аввало, режасиз қурилган кўримсиз бинолар, «савдо точка»лари бу ердан кўчирилди. Мана, кўриб турибсизки, илгари буткул ташландиқ ҳолга келган ҳовуз энди тўлиқ таъмирланди, сарв дарахтларининг яйраб-яшнаб ўсиши учун ҳам қулай шароит яратилди. Ҳовузни ва унга туташ ариқларни оқар сув билан таъминлаш мақсадида еттига қудуқ қазилди. Эътибор берсангиз, ариқларга ота-боболаримизга хос қадимий усулда тайёрланган пишиқ гиштлар билан биргаликда табиий қайроқтошлар ётқизилганини кўрасиз.

— Бугун Самарқанд шаҳрида амалга оширилаётган катта ўзгаришлар, хайрли ишлар учун шаҳримиз аҳли Президентимиздан миннатдор, — дейди шаҳардаги I-сонли ёрдамчи таълим мактаби директори Е.Измаилова. — Биргина Алишер Навоий боғида олиб борилаётган ободончилик ишларининг кўламини айтмай-сизми. Биз, педагоглар бундан айниқса хурсандмиз. Чунки бундай гўзал масканлар ёш авлод қалбида она-табиатга меҳр уйғотишга хизмат қилади.

Дарвозадан сал ичкарироқ кирганимиздан кейин боғда дарахтлар ва майдонларнинг яшил манзараси билан бу ердаги биноларнинг меъморий улуғворлиги ўзаро уйғунлашувига алоҳида эътибор берилаётганини кўрдик. Дарҳақиқат, ҳовуз қирғоғига тутшиб кетган уч минг ўринли «Мўъжиза» амфитеатрининг замонавий кўриниши, кўзни қувонтирадиган яшил майдончалар, чиройли шакл берилган дарахтлар, яқиндагина ўтқазилган арча, қарағай ва сарв ниҳолларига беҳад мутаносиб тушган. Амфитеатрдан куйироқда тикланган «Маънавият ва маърифат» маркази, «Ёшлар уйи» биноларига замонавий меъмортилик ютуқлари асосида сайқал берилган.

Шаҳар жамоатчилиги билан бамаслаҳат амалга оширилган, улуғ ажодларимиз ва қадриятларимизга ҳурмат-эҳтиром руҳини ўзида мужассам этган, рамзий маънога эга бўлган яна бир иш барчамизда кучли таассурот қолдирди.

Бу ўринда сўз газал мулкининг султони Алишер Навоий ҳайкали хусусида бораётир. Илгари ҳайкал Университет хиёбонининг жанубий қисмида, икки кўча оралиғида, анчагина ноқулай ва тор жойда ўрнатилган эди. Юртбошимизнинг бу юк шоир ҳайкалини ул зотнинг номи билан аталадиган боғ ўртасига кўчириш ҳақидаги таклифи жамоатчилик тарафидан қизғин қўллаб-қувватланди.

Эндиликда гўзал боғнинг ўртасида салобат тўкиб турган Алишер Навоий бобомизнинг нуроний сиймоси барчамизни бамисоли эзгулик ва инсонийлик, меҳр ва садоқат, дўстлик ва биродарликка чорлаётгандек...

Президентимиз тавсиясига кўра, шаҳар марказидаги Ўзбекистон ва Мустақиллик кўчалари боғ марказида ўзаро кесишиб ўтадиган бўлди. Шу тариқа жойиб бир меъморий ечимга эришилди. Яъни, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий, Ўзбекистон ва Мустақиллик кўчаларининг туташуви натижасида тарихга эҳтиром ва дўстлик ғояларини, айни вақтда шу куннинг қайноқ нафасини ифода-лайдиган манзара вужудга келди. Эътиборга сазовор жиҳати шундаки, зикр этилган кўчалар шунчаки оддий кўча эмас, балки кўча-хиёбонлардир. Бу хиёбонларда автомобиллар ҳаракати бўлмайди, уларда фақат пиёдалар юради, шаҳар аҳли ва меҳмонлар сайру томоша қилиб, ҳордиқ чиқаради.

Президентимиз иштирокида ўтган муҳокамада шаҳардаги деярли барча мавзеларда болаларнинг сайр қилиши учун махсус бунёд этилган яшил масканлар етишмаслиги ҳам таъкидлаб ўтилган эди. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий боғининг янги лойиҳасида азиз фарзандларимизга атаб алоҳида майдончалар барпо этиш назарда тутилди. Боғ худудида илгари тартибсиз қуриб ташланган қатор объектлар бошқа жойга кўчирилганидан кейин бу хайрли ишни амалга ошириш учун кенг имкониятлар очилди.

— Бир йил ёз фаслининг бошларида етти нафар набирамни етаклаб, дам олиш ниятида шаҳар марказидаги боққа бордим, лекин бу ердаги аҳвол талабга мутлақо жавоб бермаслиги туфайли уларнинг олдида уялиб қолдим. Болалар билан бу ёққа юрамиз — пивохона, у ёққа борамиз — кабоб кўраси, ҳаммаёқ тутун, тўс-тўполон, — деб ҳикоя қилади «Даҳбед» маҳалласида яшовчи отахон Исматулла Вафохўжаев. — Роса хафа бўлдим. Хайриятки, орадан кўп ўтмай, Юртбошимиз Самарқандга келганини, бутун шаҳарни тартибга солиш, жумладан, марказий боғни қайта қуриш юзасидан аниқ топшириқ ва кўрсатмалар берганини эшитиб, кўнглим ёришди. Маҳалла-аҳли билан келиб, ҳашарда баҳоли-қудрат қатнашдим. Негаки, инсон бу дунёда аввало фарзандлари учун яшайди. Биз болаларимизга кўрсатилаётган бундай ғамхўрликлардан беҳад миннатдормиз.

САККИЗИНЧИ МЎЪЖИЗА

Самарқанд шаҳрининг меъморий қиёфаси ва инфратузилмасини замон талаблари асосида қайта тиклаш дастурида Регистон майдонини реконструкция қилиш масаласига алоҳида эътибор берилган.

Маълумки, Регистон майдонида қад ростлаган, халқимиз бунёдкорлик даҳосининг тимсоли бўлмиш Улуғбек, Шердор ва Тиллакори мадрасалари Самар-

қанд меъморий обидаларининг гултожи ҳисобланади. Бу учта муаззам обида ўзаро уйғунлашиб, кўз олдимизда ер юзидаги саккизинчи мўъжиза сифатида гавдаланади, десак муболага бўлмайди.

Лекин, таассуфки, шаҳарнинг марказий маданият ва истироҳат боғида бўлганидек, Регистон майдони ва унинг атрофида ҳам яқин-яқингача одамда нохуш кайфият уйғотадиган манзаралар мавжуд эди. Шу боис давлатимиз раҳбари Регистон майдонини обод қилиш бўйича дастурга киритилиши зурур бўлган қимматли таклиф ва тавсияларини билдирар экан, Амир Темура замонида бениҳоя кенг бўлган, кўп минг кишилик сайл-томошалар ўтказилган мазкур майдон замонлар ўтиши билан торайиб қолганига эътиборни қаратди. Охирини ўйламастан, тижорат мақсадларида тартибсиз тикланган, меъморчилик талабларига мутлақо жавоб бермайдиган катта-кичик иморатлар майдоннинг ҳуснига доғ бўлиб турганини, бу ҳолга барҳам бериш зурурлигини таъкидлади. Бу кўпчиликнинг кўнглидаги гап бўлди.

Орадан кўп ўтмай, Регистон атрофини қайта қуриш ва ободонлаштиришга қаратилган кенг кўламли ишлар бошланиб кетди. Майдоннинг умумий манзарасини бузиб турган кўримсиз ресторан биноси ва майда-чуйда дўконлар бошқа жойга кўчирилди, мутахассислар ибораси билан айтганда, бу ён-атрофдаги меъморий мувозанат тикланди.

Чунки ресторан биноси қадимий Қўшқовуз кўчаси ва маҳалласини тўсиб, майдондаги бошқа осори-антиқаларнинг ўзаро уйғунлиги ва салобатига путур етказар эди. Эндиликда бу ерда кўзни қувонтирадиган гулзор барпо қилинди, сарв, арча, каштан каби манзарали дарахтлар ўтқазилди, зиёратга келадиганлар учун автотранспорт воситалари тўхтайдиган бекат қуриб, фойдаланишга топширилди.

Юқорида зикр этилган муҳокама чоғида Тиллакори ёдгорлигининг ён-атрофидаги нохуш аҳволни тузатиш ҳақида ҳам сўз борган эди. Кейинчалик, дастурга кўра, бу ердаги пастқам бинолар ҳам кўчирилди, уларда яшовчи оилалар барча шарт-шароитларга эга замонавий турар-жойлар билан таъминланди.

— Биз Регистон майдонидаги тарихий обидалар атрофини очиш ва ободонлаштириш ишлари нечоғли тўғри ва оқилона бўлганини ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз, — дейди Ҳамроқул ота Сирожев ва бошқалар таҳририятга йўллаган мактубда. — Ота-боболаримиздан мерос қолган, бутун дунёга машҳур бўлган Регистон майдони мана энди ўзининг ҳақиқий қиёфаси ва салобатини топти.

Шердор мадрасасининг кўнчиқар тарафида жойлашган, миллий меъморчилигимиз дурдонаси ҳисобланган Чорсу ёдгорлиги ҳам кейинги пайтда кўрку тароватини йўқотган, айрим калтабин раҳбарларнинг «саховатпешалиги» боис устаси фаранг тижоратчилар томонидан эгаллаб олинган эди. Бу ноёб ёдгорликни таъмирлаш масаласига ҳам миллий ва замонавий шаҳарсозлик талабларидан келиб чиққан ҳолда ёндашилди.

У қўли гул усталар томонидан пухта таъмирланди, айниқса, бинонинг ичкараси моҳирона ганчсувоқ қилиниб, миллий нақшлар билан безатилди. Ҳозирги кунда бу жойда тасвирий санъат галереяси ташкил этилди. Галереяга қўйилган тасвирий санъат асарларини мухлислар қизиқиб томоша қилмоқда.

Дастур доирасида Самарқанд бирлашган тарихий-меъморий бадиий музей қўриқхонасининг олд қисмини ободонлаштириш бўйича ҳам катта ҳажмдаги ишлар бажарилди. Пиёдалар юрадиган йўлакларга майин қизил қум ётқизиilib, уларнинг икки томонини кўкаламзорлаштириш ниҳоясига етказилди.

ШОҲИ ЗИНДА: АФСОНА ВА ҲАҚИҚАТ

Ёдингизда бўлса, 2004 йил 16 июлда Вазирлар Маҳкамасининг «Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори қабул қилинган эди.

Ушбу қарорга кўра, миллий тарихимиз ва меъморчилигимизнинг нодир дурдонаси бўлган Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасида қайта тиклаш, таъмирлаш ва ободончилик ишларини олиб бориш учун махсус жамғарма тузилди.

Мўътабар қадамжонинг муслмон дунёсидаги нуфузини янада ошириш, бу ерга маҳаллий ва хорижий фуқароларнинг зиёратини уюштириш, диний-маърифий ишларни ташкил этиш, айниқса, ёшларимизни миллий ғурур ва ифтихор,

Ватанга садоқат, инсонпарварлик руҳида тарбиялашда буюк меросимиздан самарали фойдаланиш ушбу жамғарманинг асосий вазифаси қилиб белгиланди.

Қарор қабул қилинган куннинг эртасига давлатимиз раҳбари Самарқандга келиб, ушбу муқаддас масканда амалга ошириладиган катта ҳажмдаги бунёдкорлик ишлари моҳиятини яна бир бор тушунтириб берганидан сўнг амалий ишлар жадал бошланиб кетди.

Бу ердаги нозик дид ва юксак маҳорат талаб этадиган таъмирлаш ишларига шу соҳада катта тажриба орттирган усталар жалб этилди. Айни пайтда шаҳар аҳли томонидан ҳам ҳашарлар уюштирилди. «Нуроний» ва «Маҳалла» жамғармалари вилоят бўлимлари савий-ҳаракати билан бу савоб ишда ҳар куни юз нафардан ортиқ фуқаро қатнашди.

— Давлатимиз раҳбарининг Самарқандга доимий эътибори ва ғамхўрлигини яхши биламиз. Айниқса, вақтларини аямасдан бу ерга алоҳида келиб, биздан ҳол-аҳвол сўраганлари, ишларимизни кузатиб, қимматли маслаҳатлар берганларидан жуда хурсанд бўлдик, — дейди усталар бошлиғи Сайфулла Салоҳиддинов. — У кишининг, шундай қилайликки, зиёратчилар Шоҳи Зиндага ҳавас билан боқсин, халқимизнинг амалий санъатига қойил қолсин, деган сўзлари барчамизга куч-қувват берди.

Мажмуага янги ҳаёт бағишлаш, унинг улуғворлигини янада ёрқин намоён этиш учун қадимий пойдеворларни очиб, асл ҳолга келтириш, деворларни мумтоз усулда тайёрланган кошинлар билан безашда, авваламбор, ишнинг сифатига алоҳида эътибор қаратилди.

Бу кутлуғ масканда амалга ошириш мўлжалланган муҳим ишлардан бири мажмуа рўпарасидан ўтадиган, Бибиҳоним мадраса-масжиди ҳамда Сиёб бозорига олиб борадиган кўча сатҳини камида уч-беш метрга пасайтириш, тартибга келтириш, уни ёдгорлик пойдевори билан бараварлаштиришдан иборат эди. Шу мақсадга катта ишчи кучи, замонавий техника ва зарур маблағ сафарбар этилди ва белгиланган вазифа кўнгилдагидек бажарилди.

Шоҳи Зинда мажмуасига кираверишдаги арк-айвон пештоқи қаршисида тупроқ қазииш ва ташиш ишлари қизғин бораётган бир пайтда кутилмаган воқеа рўй берди: экскаваторнинг кураги қаттиқ жисмга урилди. Иш бир муддатга тўхтатилди. Шунда археолог олимлар тупроқ қаъридаги қадимги чорғунжак гиштларни кўриб, ҳайратга тушдилар. Олиб борилган илмий текширишлар натижасида бу ерда XIV асрга тегишли ҳаммом қолдиқлари борлиги аниқланди.

— Қизиғи шундаки, археология соҳасидаги янгиликлар, ноёб топилмалар кўпинча шу тариқа тўсатдан кашф қилинади. Бунда қандайдир сирли қонуният бўлса ажаб эмас, — дейди Маданият ва спорт ишлари вазирлиги қошидаги тарихий-маданий ёдгорликларни сақлаш, улардан фойдаланиш ва ишлаб чиқариш бош қармаси бошлиғи Равшан Мансуров.

Дарҳақиқат, Самарқандда қадим замонлардаёқ бундан қарийб икки ярим минг йил муқаддам маданий ҳаёт нишонлари мавжуд бўлгани, ирригация тармоқлари ривожлангани тарихдан яхши маълум. Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуи пайдан топилган ушбу ҳаммом қолдиқлари ҳам олис аجدодларимизнинг юксак маданиятидан дарак беради.

Археология ва тарих фани учун муҳим аҳамият касб этган бу топилмани биз ҳам қизиқиш билан томоша қилдик. Ҳайратланарли жойи шундаки, узоқ вақт тупроқ остида қолганига қарамай, ҳаммом ўз шаклини йўқотмаган, гиштлари бутун. Унинг ўтхонаси, ваннасимон кўринишдаги ювиниш ҳовузчалари, сув иситишга мўлжалланган учта улкан сопол хум, айниқса, эътиборни тортади. Самарқанддаги қадимий цивилизациянинг бебаҳо ёдгорлиги бўлмиш ушбу топилманинг фан ва маданиятимиз тарихида алоҳида ўрин тутишини инobatга олиб, уни асраб-авайлаган ҳолда сақлаш ва ҳар томонлама ўрганиш юзасидан тегишли чора-тадбирлар амалга оширилди.

Биз Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуининг бош обидаси бўлмиш арк-айвонга юзланиб, унинг ҳар икки тарафида бунёдкорлик ишлари аллақачон юқори сифат билан ниҳоясига етказилганини кўрдик.

Лойиҳага кўра, мажмуа таркибидаги 20 та обиданинг бири бўлмиш Қозизода Румий мақбараси пойдеворини мусгаҳкамлашга алоҳида эътибор берилди. Тайёргарлик ишлари ниҳоясига етиши билан ялпи таъмир бошланди, яъни ёдгорлик қуйидан юқорисигача реконструкция қилинди. Унинг ўрта қисми гумбази ва пештоқи мумтоз усулда тайёрланган рангин кошинлар билан сайқалланди, гумбази ичкариси ганчдан ишланган нақшлар билан безалди.

Маълумки, ушбу мажмуа яхлит бир меъморий ансамбл бўлиб, унинг таркибида халқимизнинг фахру ифтихори ҳисобланган Темурийлар сулоласига мансуб зотларнинг даҳмалари ҳам бор. Ана шу нодир осори-атиқалар ҳам, ҳозирги ҳолатига қараб, таъмирланди ва реконструкция қилинди.

Шоҳи Зинда ёдгорлигининг барпо этилиши ва кенгайиб бориши, бу буюк мажмуани таъмирлаш ва асраб-авайлаш билан боғлиқ тарихий воқеалар асрлар давомида тилдан-тилга ўтиб, халқимиз хотирасида безавол яшаб келмоқда. Ҳеч шубҳа йўқки, ХХI асрда озод Ўзбекистон халқи ва унинг раҳбари томонидан амалга оширилган том маънодаги улуғвор ишлар ҳам тарихимиздан муносиб ўрин олади.

БУЮК ЗОТ ДАҲОСИГА ЭҲТИРОМ

Самарқанднинг ҳар қарич ерида шонли тарих нишонлари мужассам эканини бу ерга ташриф буюрган инсонлар чин дилдан ҳис этади. Дарҳақиқат, бу шаҳарнинг ҳар бир мавзе-маҳалласи не-не буюк зотларнинг ҳаёти ва фаолияти, қанчадан-қанча тарихий воқеалар билан боғлиқ ҳақиқатларни ўз бағрида асраб келади.

Бундай қутлуғ қадамжолар нафақат шаҳарнинг ўзида, балки унинг ён-атрофида ҳам кўплаб топилди. Масалан, Самарқанд шаҳрининг ёнгинасида жойлашган Улуғбек посёлкасида салобат тўкиб турган XV-XVI асрларга тегишли Нодир Девонбеги мадрасаси ноёб меъморий обида сифатида маълум ва машҳур. Улуғ бобомиз Хожа Аҳрор Валий масжиди ва чиллахонаси ҳам шу ерда. Бу масканни кўздан кечирар экансиз, беихтиёр хаёлга толасиз, бамисоли мана шу азим дарахтлар остида, сокин хиёбонларда, зикри ботинийга берилган ҳолда, улуғ авлиё — Хожа Аҳрор ҳазратлари кезиб юргандек туюлади.

Маълумки, Президентимизнинг ташаббуси билан буюк ватандошимиз, ўз даврида муқаддас диёримизда тинчликни қарор топтиришга, ислом дини, ислом фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшган, илму маърифат ҳомийси бўлган, авлодларга бой маънавий мерос қолдирган мутафаккир зот Хожа Аҳрор Валий таваллудининг 600 йиллиги мамлакатимизда кенг нишонланди.

Истиқлолимиз шарофати билан бу табаррук сиймо ҳам Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотурудий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Фарғоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек каби улуғ сиймолар қаторида яна эъзозу эътибор топди.

Қутлуғ сана муносабати билан Хожа Аҳрор меросини чуқур ўрганиш, ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги замонавий тадқиқотларни тўплаш ва нашр этиш, мустабид тузум даврида ноҳақ камситилган, жаҳолатпараст дин арбоби сифатида қораланган, ҳатто Мирзо Улуғбек фожиаси сабабчиларидан бири дея талқин этилган бу шахс ҳақидаги тарихий адолатни тиклаш борасида кўп иш қилинганни бугун мамнуният билан таъкидлаш ўринлидир.

Хожа Аҳрор таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги ҳукумат қарорига асосан, аввало, Хожа Аҳрор Валий ёдгорлик мажмуаси тубдан таъмирланди, уни асл ҳолига мос тарзда қайта тиклаш, қадамжо теварак-атрофини, шу яқиндаги кўҳна қабристонни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш бўйича катта ҳажмдаги ишлар бажарилди.

Маълумки, ушбу ёдгорлик мажмуи ўз вақтида босқичма-босқич барпо этилган бўлиб, дастлаб чиллахона ва айвон, кейинроқ масжид қад ростлаган. Уларнинг ҳар бирида миллий меъморчилигимизнинг Самарқанд мактабига хос шарқона-қабарик шакл-белгилар, нозик ва нафис нақшлар моҳирона ишланган. Уста-наққошларимиз мажмуадаги ташқи-ички кошин ва ганчдан ишланган безакларни тўла-тўкимис асл ҳолига келтиришга муваффақ бўлдилар.

Қурувчи-усталар томонидан мажмуанинг таркибий қисми бўлган, улуғ ватандошимиз мангу ором топган қабристон ҳудудида ҳам кенг кўламдаги ободонлаштириш ишлари амалга оширилди. Бугун бу табаррук масканга минглаб зиёратчилар келади, ихлос-эътиқод билан улуғ аллома даҳмаси узра бош эгиб, дуои фотиҳалар ўқиб, ул зотнинг муборак хотирасини ёд этишади.

Бу борада Самарқанд шаҳрида Хожа Аҳрор Валийнинг Марказий Осиё тарихи ва маънавий-маърифий ҳаётида тугган ўрнига бағишлаб ўтказилган, кўплаб тарихчилар, файласуф, археолог ва диншунос олимлар иштирок этган илмий-амалий конференция ҳам муҳим аҳамият касб этди. Шунингдек, улуғ бобока-

лонимизнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи ҳужжатли фильм яратилди ва у томошабинлар томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди.

* * *

Биз Самарқандда амалга оширилган катта ўзгаришлар билан яқиндан танишар эканмиз, неча минг йиллик шонли ва суронли тарихи давомида қанча синовларни кўрган бу муаззам шаҳар бугун қайтадан ёшариш ва янгиланиш жараёнини бошдан кечираётганига ишонч ҳосил қилдик.

Ва Юртбошимиз қайта-қайта таъкидлаб айтадиган, юртимизнинг бугунги ҳаёти, келгуси тараққиётига дахлдор бўлган фикрларда теран маъно, катта ҳикмат борлигини яна бир бор англадик: шу азиз Ватан барчамизники, ота-боболаримиздан мерос бу қутлуғ заминни кўз қорачиғидек асраб, келгуси наслларга озод ва обод ҳолда етказиш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

Самарқанднинг гўзаллиги борасида эшитганимнинг ҳаммаси ҳақиқатдир, истисноси шуки, бу шаҳар мен тасаввур қилганимдан ҳам чиройлироқ экан.

**Искандар Зулқарнайн,
македониялик саркарда**

* * *

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳридур, бу шаҳарда бир хусусият борким, ўзга кам шаҳарда андоғ бўлмай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлуд эмасдур, тавр расмедур, ҳўп нонволиклари ва ошпазлари бордур...

Оламда яхши қоғоз Самарқанддин чиқар. Жувози қоғозлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадирким бу қорасувни Обираҳмат ҳам дерлар. Самарқанднинг яна бир матои қирмизи бахмалдирким, атроф ва жавнибқа элтарлар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

* * *

Самарқанд Мовароуннаҳрнинг олиму фузало, адиблари йиғилган шаҳар бўлиб, уларнинг энг машҳури Самарқандда таълим ва тарбия олиб камолотга эришганлар.

**Абулқосим ибн Ҳавкал,
X аср араб сайёҳи**

Сирожиддин Саййид,
Ўзбекистон халқ шоири

МУБОРАК МАНЗИЛЛАР

Азал-азалдан халқимизда «раҳмат ёмғири», «раҳмат булути», «раҳмат суви» (обираҳмат) деган иборалар мавжуд. Фарзандлари янги уй қураётганда боболар: «Лойингизга раҳмат ёмғири ёғсин» дея дуо қилишган. «Бошингизга раҳмат булути соя солсин», «Раҳмат булути йўлдошинг, соябонинг бўлсин» деган дуоларни момоларимиздан эшитиб катта бўлганмиз. Улуғ мақсадлар йўлида эзгу ишларга бел боғлаган инсонларга нисбатан «Давлат қуши бошингга қўнсин» дея оқ фотиҳа берилган. Давлат қушининг ранги ҳам раҳмат булути янглиғ оқ бўлса керакки, у тарихан қараганда ҳамisha азму шижоатли, мард ва довдюрак зотларгагина насиб этган. Ва шунинг туфайли юрт равнақ топиб, Ватан обод бўлган, эл-улус, ҳаёту тириклик файзу фаровонликка юз тутган.

Ватанимиз улуғ кунларни бошдан кечирмоқда. Қутлуғ байрамлар, муборак саналар арафасида турибмиз. Биз бу камтарона ҳикояларимизда она диёримизнинг бугунги кuni, ҳаётимизда рўй бераётган улуғвор ўзгаришларни муқояса, ҳайрат ва ҳаяжонлар тарзида ёритишга ҳаракат қилдик. Мовий осмонимиздаги раҳмат булутлари, оқ-оппоқ булутларни ўзимизга сафардош қилдик, уларни гоҳ ерга — ёни-мизга тушириб, гоҳ нурли манзилларга етаклаб, суҳбатларимизга кўшдик, таҳлил этдик, ўз туғишган бобомиздай уларга кўнглимизни очдик.

* * *

Самарқандни кезиб юрганимизда кuni билан хирмондек бир оқ булут шаҳар осмонидан ҳеч нари кетмади. Унга эътибор қилганлар бўлди, кимдир мутлақо аҳамият ҳам бермади.

Бу самовий посбон гоҳ Гўри Амир, гоҳи Шоҳизинда узра, бир зиёрат муддатича вақт ўтгандан кейин Регистон ё Бибиҳоним обидалари, бир маҳалдан сўнг эса султон Улуғбек расадхонаси ёки Хожа Аҳрор Валий бобо мақбаралари ҳавосида муаллақ пайдо бўлар, унинг осмоний хатти-ҳаракатларини, бир манзилдан бошқа манзилга қай йўсинда силжиш жараёнини ердагилар илғмай қоларди. Булутнинг сокин, илоҳий ҳолати, унинг фақат фалаккагина хос самовий авзойи қалб билан қараган кишининг кўксини жимирлатиб юборар, унда қандайдир сирли қудрат яшириниб тургани билиниб турарди. Беихтиёр донишманд боболарнинг «Нимаики илоҳийдир — Ердадир, нимаики Ердадир — илоҳийдир» деган пурмаъни ҳикматлари ёдга тушади.

Биз бу оқ булутимизга юртимизнинг турли гўшалари, манзили маконлари бўйлаб қилган сафарларимиз, бугунги кун, давру замон, ҳаёту тириклик, қувонч ва ташвишлар, орзу мақсадларимиз ҳақида одамлар, элдошларимиз билан қилган учрашувларимиз суҳбатларимиз давомида ҳали кўп боралар муурожаат қиламиз, ҳозирча пастда — ердаги бир ҳолат, Шоҳизинда меъморий мажмуини зиёрат қилиш чоғидаги йўл-йўлакай бир манзарани айтиб ўтсак.

«Инсон тафаккурининг шоҳ асари», «инсон меҳнатининг нур ва мусиқа билан уйғунлашган ҳақиқий мадҳияси» деб таъриф берилган обидани зиёрат қилаётганларнинг кети узилмайди. Олмониёю Фарангистон, Италияю Япониядан келган зиёратчилар том маънода ҳайратда, юртимизнинг турли гўшаларидан келган моллар билан боболар, қиз-жувонлар ва йигитлар, болакайлару қизалоқлар завқланиб, ҳаяжонланиб юришибди. Одам тирбанд, қирқдан иборат зинапоярлардан тепага чиқаётган пайтимиз, биздан ўн поғонача юқорида кетаётган малласоч кишининг елкасида, спорт кўйлагидаги гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай қолаётган ёзув диққатимизни жалб қилди. Бу ёзув — «Прошай оружие!» деган сўзлар, яъни Американинг машҳур ёзувчиси, ижоди, ижтимоий фаолияти билан бутун умр уруш-

га, қирғинбарот жангларга қарши курашган, Нобел мукофоти соҳиби Эрнест Хемингуэйнинг дунёга донғи кетган «Алвидо курол!» романининг ўрнисича номи эди. Юқорига чиққач, меҳмон билан танишдик. Артём Андреевич Санкт-Петербургдан, оиласи билан сайёҳатга келган экан. Асли касби тарихчи, ҳозирда тижорат билан шуғулланаркан. Қўрагидаги Хемингуэйнинг соқолли суратиға, елкасидаги ёзувға ишора қилганимиз чоғи, Артёмбой оғир тин олди. У киши мустабид тузум даврида бемаъни уруш («Бессмысленная война») номини олган афгон жанги қатнашчиси экан: «Билсангиз, рус режиссёри, менинг отдошим Артём Бондарчукнинг машҳур «9-РОТА» фильмида бизни кўрсатишган, у даҳшатли урушга қанча ёш йигитлар бекорға ўлиб кетди. Мен бу ёзувли қўйлагим билан урушга қарши эканимни, урушнинг ҳам, уни чиқарадиганларнинг ҳам уйи куйсин деган эътирозимни билдирмоқчиман».

— Самарқандни кўрмаганимга йигирма йиллар бўлди, — деди кейин меҳмон. — Мен тарихни яхши биламан. Улуғ халқларнинг тарихи ҳам, келажаги ҳам улуғ бўлади. Самарқанд, умуман Ўзбекистон бутунлай ўзгариб кетибди. Мана бу обидаларнинг ўзи бу халқнинг қудратини, ақлу заковати, ғурурию маданиятини кўрсатиб турибди.

Шоҳизинда тарихи ҳақида кўп ёзилган, мўл айтилган. Лекин бир тарих хусусида айтиб ўтилмаса бўлмас. Асрларнинг силсиласида, тупроқ устида бино бўлганидан буён Шоҳизинда Соҳибқирон Амир Темур даврида, улуғ бобомизнинг бевосита иштирокида бир бор ва орадан олти асрдан зиёд вақт ўтгандан кейин мустақиллик ҳақида муҳтарам Юртбошимиз ташаббуси ва раҳбарлигида иккинчи марта маънони маънода қайтадан обод этилди. Халқнинг улуғ фарзандлари билан бирга қатагон қилинган, нурлари сўндирилган азиз обидаларимизга қайта жон ва руҳ кирди, жафокаш элнинггина эмас, шаъну шавкати поймол этилган зиёратгоҳларимизнинг ҳам ғурури қайта тикланди. Бир рамзий-тарихий ташбех: ободончилик ишлари кетаётган чоғда Шоҳизинда остонасида шу пайтгача ер остида кўмилиб ётган қадимий таҳоратхона ва ҳаммом — покланиш, ювиниш хоналарининг, жиҳозлари — кўза, сув иситиш қозонларию обдасталарнинг топилиши ғаройиб ҳодиса бўлди. Бунда ҳам тимсол-ҳикмат бор. Қадриятларга, поклик, эзгуликка элтувчи йўллар очиқ, бизнинг барча мақсад ва интилишларимиз олижаноблигу инсонийлик, инсон қамоли учун эканлигини кўрсатувчи, замоннинг ўзи юзага чиқарган олдий, ҳаётий далилдир бу.

Зиёрат таомилини бажариб, табаррук зиналардан тушар эканмиз, Шоҳизинда тепасида — мовий осмонда ёйилиб турган оқ булутни кўрдик. У ҳам зиёратчиларга ҳамдам, ҳамнафасдай эди гўё.

Кейин Мир Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети талабалари билан бу муқаддас шаҳарнинг 2750 йиллигига бағишланган «Истиқлол ва адабий жараён» мавзуидаги учрашув ҳам мушоирада иштирок этдик. Университетнинг салқин, сердарахт хиёбонию йўлаклари, ўқув хоналарида ёшлик сурури, завқи билан тўлиб-тошиб билим олаётган талаба ука-сингилларимизга, уларнинг ёшлигига, давру давронига ҳавасимиз келди, шу ҳавас ва ҳаяжон билан она, Ватан, ёшлик ва муҳаббат ҳақида шеърхонликлар бўлди. Халқ шоирларимиздан бири ёшликка қайтиш учун, шу чақноққўз ёшлар сафида тенгдош бўлиб бир соатгина қўшилиб юриш учун бутун ижоди, сайланмаларию боғу боғчасини алмаштиришга ҳам тайёр эканини билдириб изҳори дил қилди.

Университетнинг ҳазрат Навоий номи билан аталишида ҳам бобомерос қадриятлар, умрбоқий маънавиятимизга дахлдор жиҳатлар бор: бу шаҳарда Навоийдек улуғ зот илм олган, демакки, энг олий илм даргоҳи ҳазрат номи ила шарафланишга ҳақли ва бу табаррук масканда илм олаётган ёшларнинг ҳаммаси Навоий бобонинг набиралари, хулоса шундайки, булар ҳам буюк боболарига муносиб фарзандлар бўлмоқлари керак. Шунинг учун ҳам университет биноси ёнида Президентимизнинг истиқлол навниҳоллари — фараҳли, саодатли талаба-ёшлар даярасида тушган суратию сурат тағидаги «Эзгу мақсадлар йўлида қўйган қадамларингиз кутлуг бўлсин!» муборак сўзлари кишини ҳаяжонга солади.

Маълумки, Алишер Навоий бобомиз йигитлигининг авж палласи, яъни 1465 йилда, йигирма тўрт ёшида Самарқандга келган. Ва 1469 йилгача, султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга чақириб олгунга қадар тўрт йил давомида Самарқандда истиқомат қилиб, Аҳмад Ҳожибек, Фазлуллоҳ Абулайсий сингари улуғ зотларнинг кўмаги ва ҳомийлигида билим олган. «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб», «Насойим ул-муҳаббат» сингари асарлари, «Хамса» дostonларида ҳазрат бобомиз Самарқандда яшаб турган даврини ажиб бир соғинч, меҳр ва миннатдорлик билан тасвирлайди. «Темурхон наслидин султон Улуғбек, Ки олам кўрмади султон анингдек» дебон Мирзо Улуғбекнинг номини яна бир карра осмонга кўтарди, «Кўзи оллида бўлди осмон паст» дея Улуғбек бобонинг илми нужум оламидаги юксак мақомини назмий йўсинда белгилаб беради.

Мавлоно Абдурахмон Жомийдек пири комилларнинг қалб ҳайратларига бешик бўлган сеҳрли шаҳар.

Форс ринди, рубобий рубобийлар куйчиси, фозил ва аллома зот Умар Хайёмни мафтун этган, соғинтирган, илм ва илҳом бахш этган, дилкаш ва дилтортар шаҳар — Самарқанд.

«Темурбек солгон олий иморатлардан бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг аркида воқеъ бўлбтур. Ажаб хосиятлиғ иморатдур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтга ўтирса ҳам мунда ўлтурур, ҳар ким тахт доняси била бош кўйса ҳам мунда кўяр... Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳар камроқдур. Бешинчи иқлимдандур... Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур... Самарқанд шаҳри ажиб ораста шахредур, бу шахрда бир хусусияти борким, ўзга кам шахрда андоқ бўлғай. Оламда яхши қоғаз Самарқанддин чиқар. Жувози қоғазлар суйи тамом Конигилдин келадур. Конигил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.»

Шоҳ шоир Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асаридан келтирилган бу сўзларга бирор нима қўшимча қилиш қийин. Фақат айтиш мумкинки, шундай улуғ маънавий-тамаддуний асосларга эга бўлган, не-не буюк, беназир зотларнинг қалбини, назарини тортган Самарқанднинг ҳам тарихий-маърифий мақоми қайта тикланиб, у бугунги кунда чин маънода Истиклол ва истиқбол шахрига айланди.

Университет профессори, мумтоз адабиётнинг нозиктаъб билимдони Муслиҳиддин домла Муҳиддиновнинг маълумотига кўра, айна пайтда дорилфунун кутубхонасида уч миллиондан зиёд китоб, ўн тўрт минг дона нодир асарлар, ўн бир мингдан ортиқ кўҳна кўлёмалар сақланар экан. Бу — унча-мунча мамлакатнинг кутубхоналарини ҳам ортда қолдирадиган бебаҳо маънавий хазинадир. Кутубхона қироатхонасида қадимий кўлёмалару асрий саҳифалар узра келажакнинг не-не улугбекларини не-не навоийлари илму ирфон ўрганаётган бўлсалар не ажаб.

Биз талабалар билан хайрлашиб, сўлим хиёбон бўйлаб кетаётган пайтимизда оқ булутимизни яна кўрдик. У университет биносию хиёбон узра муаллақ турар, Боғишамол томонлардан майин шабада эсар, гўё Темур бобо яратиб кетган, асримизнинг темурийзодалари қайта бошдан обод этган боғларнинг нафасларини ифорлари уфураётгандай эди.

Самарқанд осмони.

Куёши ўзгача, ҳавоси, эпкин-насимлари ўзгача. Кечалари юлдузлари ўзгача чарақлайди, ерга ҳам, дилга ҳам яқин, қадрдонлардек жимирлайди. Элимизнинг юзини ерга қаратган, қадр-қимматимиз, шаънимизни тупроққа қориштирган мустабид тузумлару зўравон замонларнинг юзи қора бўлиб кетди. Бунинг акси — инсониятнинг юзини осмонга қаратган, кўксини тоғдай кўтартирган, Самарқанд тупроғидан фалак тоқиға қадар заковат ва тафаккур зинапояларини ўрнатган Улуғбек султонлардек улуғ зотларни дунёга келтирган сарзаминнинг бағри бугун нурлар ила лиммо-лим, келажак биносини тиклаётган элининг, фарзандларининг кўнгиллари ёруғ, чеҳралари мунаввар.

Истибод даврида Самарқанд осмонидаги юлдузларни ҳам тинч кўймай, Соҳибқирон бобомиз шаънини таҳқирлаган тутруқсиз асарнинг ғаламис муаллифига устоз шоиримиз, «Мен ҳам бир қадимий Самарқандийман» сатрларини ёзиб қолдирган Фафур Фуломнинг «Менинг улуғ бобомни ҳақорат қилишга, масхаралашга нима ҳақинг бор?!» дея алам ва нафрат билан ёқасидан олганлари, ҳайдаб-сўкканларини талабалик даврида домлаларимиздан эшитиб, ич-ичдан эзилиб юрганларимиз ҳали эсимизда. У замонлар, бу гаплар энди чўпчакка ўхшайди.

Самарқанд осмони.

Темур бобони кўрган, оламшумул салтанати узра дурахшон бўлган қадим, осуда юлдузлар. Мозийдан, аждоқлардан ҳикоятлар сўйлаб, ерга ҳам, дилга ҳам яқин, қадрдонлардек порлаб, нур сочиб жимирлайдилар. Юлдузлар. Азим чинорларнинг осмонўпар шохларига чиқиб уларни бемалол эъзозлаш, қўл билан авайлаб силаб-сыйпалаш мумкин, улар билан дилга яқин қадрдонлардек сўзлашиш, суҳбатлашиш мумкин.

*Боқиб Самарқанднинг боғ-гулзориға,
Шу улуғ кунларни сезиб тургандай—
Гўё булутларнинг оқ тулпориди
Соҳибқирон бобо кезиб юргандай.
Аввал осмонларда яралгай зафар,
Сўнг Ерга келтиргай руҳ— озодалар.
Шундай туғилгайлар озод, музаффар
Темурхон юртида темурзодалар.*

* * *

Оқ ниятлар, оқ фотиҳа-дуолар ҳам осмондаги оқ-оппоқ булутларга ўхшайди. Кейин Тошкентга келганимизда талаба-ёшларнинг «Бунёдкор» қурилиш гуруҳини «Тошғузор — Бойсун — Кумқўрғон» темир йўли қурилишига кузатиб қўйиш

мизда бўлаётган жаҳоншумул ўзгаришларни, халқимизнинг қувонч ва ташвишларини тасвирга олаётган янглиғ, давру замонлар аро ястаниб, ёйилиб ўтиб бормоқда. Олисларда ҳазрат Султон Увайс тоғлари узра, Аёзқалъаю Тупроққалъаларнинг кўҳна, антикавий қўрғонлари узра илоҳнинг самовий оқ чинорлари мисол оқ булутлар ерга соя ташлаб турибдилар.

Бизни тўрғайлар уйғотган тонг хушхабар билан бошланди. Эллиққалъа тумани деҳқонлари давлатга буғдой топшириш шартномавий режасини бажарганликлари ҳақидаги хабардан бизнинг ҳам кўнглимиз ёришиб кетди.

Кейин, матбуот ходимлари кунига бағишлаб қорақалпоқ журналистлари билан бўлган учрашувда ҳам элнинг салоҳияти, юрт равнақи, ерга, юртга эғалик туйғуси ҳақида, қорақалпоғистонлик фермерлар қўлга киритаётган ютуқлар, иш ва турмушдаги ижобий жараёнлар хусусида ҳам кўп гапирилди.

Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган журналист Абдурахмон Искандаров «Толстовдек академикларни ҳам юрагидан урган, куйлатган қалъалардир булар» дея лутф қилди. Эллиққалъа санъат коллежи талабалари билан бўлган учрашувда таниқли журналист ва шоир Янгибой Қўчқоров «Соз билан суҳбатни ёлғон деманглар, Одам Ато бино бўлгандан бордур» дея Ажиниёз бободан кўҳна байтлар ўқиди. Янгибой оға қорақалпоқ элининг тарихи, бугунги куни, истиқлол замони берган сўнгсиз имкониятлар ҳақида «Кўнғиротнома» номли жиддий дoston ёзибди. Янги замонлар бахш этган илҳом туфайли рўёбга келган мазкур дostonда юрт тарихини, Ватанни ўрганувчи ёш авлод учун кўп ибратомуз фасллар бор.

Биз Қорақалпоғистонда — Беруний ва Амударё тупроғини кезиб юрганимизда, она диёримизнинг бу томонида, Фарғона водийсида, бир кўркам, оппоқ муҳташам булут Андижон шаҳрининг қоқ марказига келиб ўрнашганига телевизор экрани орқали гувоҳ бўлдик. Бу — Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон вилоят мусиқали драма театрининг оқ биноси, янги, салобатли санъат қасри эди. Ҳар бири янги тарихимизнинг зарварақларига айланаётган муаззам бинолар — истиқлол қошоналарининг, бугунги кунда она заманимизга кўрк ва маҳобат бахш этиб турган обод ва озода обидаларимизнинг асослари аждоқларимиздан қолган чуқур маънавий томирларга бориб туташади. Биз кейин Гулистон Давлат университети талабалари, сўнг эса Термиз Давлат университетининг Универсиада иштирокчилари бўлмиш ёшлари билан бўлган учрашувларда ҳам бу маънавий томирлар ҳақида суҳбатлар қилдик, уларнинг орзу-ниятлари, ўй-кечинмалари, қувончли дамларига шерик бўлдик.

Юрт кезганда, элни оралаганда, ҳар дамда, ҳар қадамда бир янги гап-хушхабардан, яхши бир воқеа, ажойиб бир ўзгаришдан воқиф бўлади киши. Одамлар, элдошларимиз эзгу ташвишлар, инсоний юмушлар билан орзу-ниятларга етишиш учун ҳаёт кечирмоқда, меҳнат қилиб, фарзанд тарбияламоқда. «Асрлар тақдирини лаҳзаларда ҳал» қилаётган юртдошларимиз ҳаётга, эртанги кунга, фарзандлари, уларнинг келажагига ишониб, катта умидлар билан яшамоқда. Йўлларимиз, устоз айтганларидек, дунёнинг, мақсад уфқларининг чаккаларига чечаклар тақастир. Тамомила холис кишиларнинг, жумладан, рус адабиётининг йирик намояндаси, шоир Андрей Вознесенскийнинг «узбек» сўзини «успех»га қофиядош қилиб, дил меҳрини изҳор этгани, украин халқи вакиласи, ўзимизнинг булбулигўёмиз Ўзбекистон халқ артисти Зинаида Соловей хонимнинг «Ўзбекистан — это сегодня Успехистан!» дея фахр билан айтган самимий сўзлари, ва яна минглаб, юз минглаб шундай дил изҳорларию она диёримизнинг кун сайин тўкис ва тугал бўлиб бораётган нашъу намоси кишига ғурур ва ифтихор бахш этади.

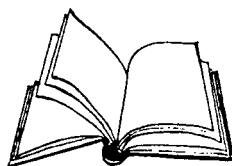
Элу юртимиз улуг кунларни бошдан кечирмоқда. Халқимиз катта байрамлар остонасида турибди. Шаҳарларимиз эл ифтихорининг шоидёналарига айланажак муборак саналарни нишонлашга ҳозирлик кўрмоқда.

Бу қутлуғ айёмлар бетимсол истиқболимизнинг чин арафаларига ўхшайди.

Раҳмат булутлари, оқ-оппоқ булутлар эса юртимизнинг ҳамма гўшалари, шаҳар ва қишлоқларимиз узра ёйилиб, ястаниб юзиб юрибдилар. Катта мақсадлар, эзгу ниятлар билан яшаётган, яшнаётган элни осмоний кучлар ҳам, буюк боболаримизнинг мангу уйғоқ руҳлари ҳам қўллайдилар, паноҳ бўладилар. Оқ булутлар билан оналарнинг оқ фотиҳа-дуоларининг бир-бирига ўхшашлиги, уйқашлиги ҳам балки шундандир. Оқ булутлар — ерга ҳам, дилга ҳам яқин, нуроний боболаримиздек азиз ва қадрдон оқ-оппоқ булутлар, раҳмат булутлари.

*Амир Темурлардан қолган номус, ор,
Бир синиқ ғишти ҳам шараф-шон, юртим.
Сен— сўнмас ғурурсан, сўнмас ифтихор,
Суви ҳам, қуми ҳам зарафшон, юртим.
Асрлар жўш урган дил қоним дедим,
Туғи абад баланд кўрғоним дедим.*

Душан
Файзий

ҚУЎШ ПАРЧАСИДЕК ҚАЙНОК
ҲИСЛАРИМ

Қалбим кўзи билан кўраман

Юртим!
Бутун гўзаллигингни
Бир қарашда кўрмоқ бўламан.
Мафтун этиб шунда чиройинг,
Жамолингга қараб қоламан.

Аммо, жуда улугсан! Буни
Ифода этолмас ҳеч бир сўз.
Бир боқишла,
Қанча уринмай,
Бирдан қамрай олмас сени кўз.

Аммо, бундан кўнглим бўлмас ғаш,
Майли, дейман, боқиб тураман.
Чунки, сенинг кўркамлигингни
Қалбим кўзи билан кўраман.

Чинорлар

Самарқанд кўксига ястаниб ётур
Чинорлар безаган улкан хиёбон.
Ажиб улугворлик дилни ром этур,
Гўёки тирилмиш ул «Нақши жаҳон.»

Шу хиёбон бўйлаб ҳар ўтганимда
Азим чинорларга хаёлим тутқун.
Оқшомлар қўйнида сайр этганимда
Қалбимга таралур сурурли ёлқин.

Минг йил яшар эмиш дунёда чинор,
Ҳавас қилса арзир бундай умрга.
Табиатнинг шундай эҳсонлари бор —
Баъзида лол этур, сиғмас шуурга.

Бордир ҳар шаҳарнинг ўз чинорлари,
Унинг салобати доим ҳамнафас.
Ҳам яхши ниятли дўсту ёрлари,
Бундай саодатга қилурлар ҳавас.

Англа, Файзий, ҳаёт ҳақиқатини —
Заҳматсиз келмагай бахт ҳамда иқбол.
Сарф этиб қалбингнинг ҳароратини,
Халқинг юрагида чинор бўлиб қол.

Чашма

Майсалари қовжираган тоғ этагида
Ором билмай, қайнаб ётар зилол бир чашма.
У мавж уриб қайнар экан чинор тагида,
Чор атрофдан чўнг харсанглар боқишар ташна.

Сарғаймишди тоғ бағрининг ўт-ўланлари,
Нур мисоли тансиқ эрур жилдираган сув.
Қайга кетмиш баҳор чоғин кўк гиламлари,
Гуё заррин либос ёпмиш бетига сулув.

Қояларни сийпаб ўтар майин бир шамол,
Ер бағирлаб юқорига ўрмалар сўқмоқ.
Тоғ ҳаёти ўзгачадир, ўзгача бир ҳол,
Қани энди кўкламдаги ёмғирли чақмоқ?

Чўл кўксига тушиб қолган зумрад узукдай
Шу масканни безаб турмиш ҳаётбахш чашма.
Ошиқ дилга олов ёққан кўзи сузукдай
Тоғ қоматли чинор ила минг йиллик ошна.

Шу чинорнинг салқинида айланиб бир зум,
Сўнгра илон изи бўлиб чопар куйига.
Гоҳ шилдираб, гоҳ милдираб, яшириб изин,
Нур мисоли сингиб кетар воҳа кўйнига.

Бир зум тинмай оқиб ётар бу зилол чашма,
Қатра-қатра эҳсон этиб тупроққа ўзин.
Шу чашмага умрим бўйи боқурман ташна,
Шу чашманинг йўқотмасам дейман мен изин.

Севинчларим сизга

Севинчларим сизга, азиз дўстларим,
Қатра-қатра йиғдим гуллар атридан.
Сизга талпинади ширин ҳисларим,
Кулиб боқар улар шеърим сатридан.

Севинч. Қуёш каби тансиқ бир олам,
Ҳар кун ёғилмайди, ахир, осмондан.
Уни кўп кўрмадим ҳаётда мен ҳам,
Яшаб севинчлари кемтик замонда.

Мурғак болалиқда боқмади севинч,
Ярим етимликнинг аянч кунлари.
Ота дийдорига интизор ўкинч,
Онамнинг аламли, бўғиқ унлари.

Оламга ғулғула келтирган уруш,
Тилка-пора қилди бизнинг ёшлиқни.
Ниҳол қаддимизни эзмишди турмуш,
Билмадик эркалик, кўнгил хушлиқни.

Ташвишли замоннинг юки елкада,
Сеҳрли назм аро тоғдим бир овунч.
Иқбол ҳадя этган қутлуғ ўлкада,
Менга ҳам жилмайиб қаради севинч.

*Дўстлар меҳри ёниқ менинг кўзимда,
Олча гулларидай тўзғир ҳисларим.
Дардлар, изтироблар қолсин ўзимга,
Севинчларим сизга, азиз дўстларим.*

*Юртим чехрасида кўриб турганим
Куёш парчасидек қайноқ ҳисларим.
Қалбимнинг тўрида асраб юрганим —
Севинчларим сизга, азиз дўстларим.*

Бу шаҳарнинг ҳавоси яхши ва ўртачадир. Сира оғирлик ва касалликка сабаб бўлмас, баҳор фаслида бу шаҳар гўзалликда учмоқнинг бир намунаси бўлур. Шунинг учун, Самарқандни «фирдавсмонанд», яъни, жаннатга ўхшаш Самарқанд дерлар. Ҳар даштининг юзидан жаннат кўринадур ва ҳар дала парчасидан Эрам боғи билинадур. Ҳар тоғнинг этагида минг турли гуллар тўфони қайнамоқда ва саҳронинг бурчагида кўкарган юз тур сабза ва райҳонлар ўз кўйинларидан беҳишт боғларини кўрсатмоқда. Ёз фаслида бу шаҳарнинг ҳавоси иссиқ, совуқликда ўртачадир. Ҳар томондан кўп гул очатирган еллар ва орттирадирган ҳаволар эсиб руҳга роҳат бағишлайди ва жонни тоза қилади. Куз фаслида бу шаҳарнинг ҳавоси бироз совуқроқ бўлади. Шарқ томондаги тоғдан неча кунда бир қаттиқ ел эсадур. Бу шаҳарнинг куз фасли кўпинча совуқ бўлур, баъзи йилларда қор уч қаричгача ёғади. Бу ерга келган мусофир қувонадур.

**Абу Тоҳирхожа,
«Самария» асаридан**

* * *

Жайхун дарёсининг ортида Аллоҳ яратган ери бепоён, суви мўл бир шаҳар борким, ул шаҳарни Худонинг ўзи асраган. Дарвозаларининг ҳар бирида беш мингтадан фаришталар бўлиб, қанотларини кенг ёзган ҳолда, шаҳар аҳолисини ёмон кўзлардан асраб туради. Шаҳарнинг суви оқ, ширин, тоза, мазали. Шу сувдан ичган ҳар бир кимса ўзини сархуш сезади, кимки шу сувда тўла-тўқис ювинса, шу ондаёқ онадан туғилгандек, гуноҳларидан фориг бўлади.

**Абдул Ҳаким Самарқандий,
XII аср**

* * *

Бу ажойиб шаҳар Шарқ тарихи, халқлари ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Мазкур шаҳарда кўрганларимиз бизда унутилмас таассурот қолдирди.

**Аверелл Гарриман,
АҚШ сиёсий арбоби**

Хосият
Бобомуродова

БУ ТУПРОҚДА АГАР БЎЛМАСА БИР СИР,
ХЎЖА АҲРОР ВАЛИЙ БОШ ҚЎЯРМИДИ?
БИБИХОНИМ ЙИҒЛАБ, КЎЗИГА СУРТИБ,
ОРЗУЛАРИН АЙТИБ ЁШ ҚЎЯРМИДИ?

* * *

Карвонлар келарди етти иқлимдан
Шоҳилар, чиннилар ортишиб той-той.
Боғлари жаннатдан нусха кўчирган,
Егани бол бўлган, тишлагани мой.

Тиланмаган ҳеч ким дунёни, эркин,
Гадолар бой бўлган бу юртга келиб.
Боғбонининг қизи малика бўлган,
Чўрилар ой бўлган бу юртга келиб.

Аёлин ҳуснидан ой хижолатда,
Ақлига тан берган шоҳи, доноси.
Ҳеч курса хон бўлган туққан ўғили,
Ҳечса донишманднинг бўлган онаси.

Дунёни беш юз йил ўқитиб етган
Алишер бу юртга таҳсилга келган.
Мангуликдан мангу шундай буюк зот
Самарқандни азиз меҳроб деб билган.

Жаннат кўкартгани камдай тупроғи
Кўксига мукаррам бошларни олган.
Жонин берсалар ҳам ўзга юртларда
Шоҳларнинг жасади шунда кўмилган.

Бу тупроқда метин бардош бўлмаса
Жаҳонгир Темурни қандай қучарди?
Балки Улуғбекнинг хаёли бирлан
Юлдузларга томон қушдай учарди.

Бу тупроқда агар бўлмаса бир сир,
Хўжа Аҳрор Валий бош қўярмиди?
Бибиҳоним йиғлаб, кўзига суртиб,
Орзуларин айтиб ёш қўярмиди?

Хизр назар солган, дуо кетган юрт,
Қўшиққа айланур тандаги ҳар банд.
Шу юрт деб яшасанг, ўлсанг арзийди,
Икки дунёда ҳам битта Самарқанд!

* * *

Сенинг бағрингдаги ҳар бир майсага
Жойлай олмасам гар кўнгил боғимни,
Юрак ногоҳ яшамоқни қўйса-да,
Кўймасам заминда яшамоғимни.

Жасадимни кўмган тупроқ устини,
Гул бўлиб кўммаса менинг жасадим,

Жангларда жон берган содиқ дўстимни
Гулдай йўқламасам, қилмасам ёдин.

Одамлар сўнгги бор: «Хайр! деган дам
Шу сўзни луғатдан мен ўчирмасам,
Тириклик имкони тугаганда ҳам,
Сен деб яшамоққа ичмасам қасам,
Мен

сенинг
фарзандинг
эмасман,
Ватан!..

* * *

Қувончу ғамларни ютган қасрлар,
Регистонда кулар, йиғлар асрлар,
Бунда қалб кўзини очар басирлар —
Самарқандга кел!

Тирикми, хайратинг, боқ — Бибиҳоним,
Меҳр керак бўлса ич, ана, қониб,
Покланмоқ истасанг оққил тўлғониб,
Самарқандга кел!

Шоҳизинда — макони уйғоқ руҳларнинг,
Иймон деб курашган пок гуруҳларнинг,
«Бу мен», деб яшаган кўнгли кўҳларнинг —
Самарқандга кел!

Гўри Мир юлдузлар кўниб ўтар жой,
Тўхтаб қолар бунда ўн тўрт кунлик ой,
Меҳроб деганлари шудир, хойнахой,
Самарқандга кел!

* * *

**Самарқанд шаҳри Амир Темур номидаги
орден билан мукофотланди**

Самарқанд сайқали рўйи замин аст,
Қўлим бунча узун, осмон бунча паст,
Ерда Хосиятинг, кўкда юлдуз маст,
Бошлар кўкка етган хуш он муборак,
Юртим, кўксингдаги нишон муборак!

Эрк учун эгилмас бошларим кетди,
Воҳ, бугун кўксимдан тошларим кетди,
Кўзимдан тирқираб ёшларим кетди,
Гуллари барқ урган гулшан муборак,
Юртим, кўксингдаги нишон муборак!

Темурий авлоди, осмонларим бор,
Боболарим, руҳи посбонларим бор,
Бибиҳоним ҳақда дostonларим бор,
Кўксимни тоғ этган шу шон муборак,
Жоним, Самарқандим, нишон муборак!

Бибим, жим ётасиз, сиз бугун қандай,
Рухингиз кўксимга тўлди осмондай,
Хурман, ўз кўкини топган бир жондай,
Эркингдан ёришган осмон муборак,
Юртим, кўксингдаги нишон муборак!

* * *

Юртим тавсифингга тиллар ожиздир,
Хуснинг кўрсатмакка йўллар ожиздир.
Вақтлар кетаверар, қолаверарсан,
Сен мангусан, кетар йиллар ожиздир.

Сен улкан қасрсан, зарра гардингман,
Қирқта жоним билан олай, дардинг, ман.
Жону дилим билан қоришдим, сенга,
Мен ҳам бир кичкина Самарқандингман.

Минг-минг усталаринг қурди иморат,
Йигитларинг ёвни айлади форат.
Менинг қаламимдан ўзга нарсам йўқ,
Менинг касбу корим куйламоқ фақат.

Дуру гавҳарларим, олмосларим йўқ,
Чопқир саманларим, толмасларим йўқ.
Бахтимга сен борсан, сен борсан фақат,
Жаннатим, бешигим, тахтим Самарқанд.

Мен жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида бўлганман. Лекин уларнинг ҳеч бири қадимий Самарқандчалик хотиралар қолдиргани йўқ. Шаҳрингиз дунёга машҳур тарихий ёдгорликлари, маданий мероси ва гўзал анъаналари билан мени лол қолдирди. Айниқса, Регистон ансамблини томоша қилиб ҳайратга тушдим, ўзимни гўзал эртақлар оламига кириб қолгандай ҳис қилдим. Ансамблнинг бетакрор меъморий қурилиши мени Шарқ мусулмон оламида кўрганам барча обидалардан кўра кўпроқ мафтун этди. Бу Шарқ тамадуни тимсоли бўлган қадим шаҳарда азалдан маданият ва ҳунармандчилик юксак даражада ривожланганлигини кўрсатади.

**Пабло Неруда,
Чили шоири,
Нобел мукофоти лауреати**

* * *

Самарқанд азал-азалдан гўзаллиги ва бетакрорлиги билан сайёҳларни ўзига жалб қилиб келган. Бу тарихий шаҳарга келган киши ажодлар заковати ила осмонга бўй чўзиб турган обидалар, масжиду мақбараларга ҳайрат билан боқадилар. Самарқанд Давлат чет тиллар институтида талабаларга корейс тили фанидан дарс ўтаман. Бу юртга келганимдан буён жуда кўплаб дўстлар орттирдим.

**Профессор Ким Жонг Ви,
Жанубий Корея республикаси**

Асад Дилмурод

МЕЗОН БУРЖИ

Қисса

*Бас, оламда бор ҳар нарсани йўқ деб билгин
Ва дунёда йўқ ҳар нарсани бор гумон қилгин.*

Низомиддин ШОМИЙ

1

Шоҳона ўтовни тарк этган Соҳибқирон нигоҳи дастлаб машриқ гардишини тутган қизғимтир ҳошияга тушди, юпқа-ҳарир шафақ оҳишта тарала-тарала баҳри муҳит бағридан эниб келар, гўё недандир беҳаловат кўнгли иқлимга оқиб кирар, руҳи-равишида ҳукмрон маъюслик гўбори билан қўшилиб борар эди. Тош-шағал тўкилган бўсағада тун бўйи оёқда бўлган ҳорғин қиёфали соқчилар билан бош ирғаб саломлашди ва сал нарида кўнқайган эҳромсимон дўнглик томон одимлади. Илонизи сўқмоқдан шошилмай илгари босаркан, чиндан-да ўзини хомуш сезар, баъзан ўрқачсимон қир-адирлар этақларида ва чакалакзорлар ичида қатор-қатор тизилган сон-саноксиз кигизу гилам чодирларни қизиқсиниб кузатар эди.

Таъкидлаш жойизки, куз аввалидаёқ, махсус фармойишига биноан, навбатдаги ов мавсумини алоҳида уюшқоқлик билан ўтказиш тадбири чекилди. Илгари салтанат фаолиятида бунақаси сира рўй бермаган, очиғи, ов шунчаки баҳона, аслан бошқа мақсад назарда тутилган эди.

Тўхтамиш ўғлоннинг тиш-тирноғигача қуролланган чериги билан ёз бўйи олишиб толиққан ғалаба ёр қўшин, ёгин-сочинли кунлар бошланмай, Зарафшон соҳилида ўрнашди, ҳатто тез орада вақтинчалик қўналғага сарой аҳли ҳам кўчиб келди. Улус ораси ва салтанатда оз-моз ҳурмат-эътибор қозонган ҳар бир тирик жон, Ҳумоюн ўрду асосий мақсадидан беҳабар ҳолда, ушбу кўнгилочар машғулотдан четда қолмаслик, алҳол, жилла курса бир бора Соҳибқирон ҳазратлари назарига тушиш иштиёқида эди. Фақат уламо-ашрофлар ва олимлар сараси ҳисобланган хос мунажжим мавлоно Аҳмадни айтмаса!..

Пойтахти азим, умуман, мамлакат катта-кичик маросимлари ва маъракаларида фаоллик бобида мудом намуна кўрсатиб келган сабру қарорда собит алломаи замон, дабдурустдан сусткашлик ихтиёр айлаб, ўзини четга тортгани ва ҳатто касалликка уриб ётганидан улуғлар, айниқса, Соҳибқирон ҳайратда!

Бу ёруғ оламда пешона ёзуғидан ким ҳам қочиб қутилган дейсиз: узоқ йиллар белига садоқат ва ҳиммат камарини қаттиқ боғлаб, сарой ва фуқа-

ро манфаати йўлида тинимсиз куч урган Абубакр Қамарий вафоти туфайли мамлакат бир силкиниб олгани ҳали-ҳамон эсидан чиққан эмас. Фалакиёт илми султони ўрнига талабгорлар дарё тошидан ҳам кўп эди, сираси, улар тиллари ҳам, дастлари ҳам узун, бекиёс обрў-эътибор эгаси бўлган ва ҳар жиҳатдан камол топган зотлар эди. Омад куши эса ўн саволга ёлчитиб битта ҳам жавоб бермайдиган мавлоно Аҳмад бошига кўнди, очиги, буни ҳеч ким, ҳатто Соҳибқирон ўзи ҳам қутмаган эди.

Дангали шуки, ўша кезлар чиндан ҳам бетобга ўхшаб хомуш юрадиган, хос тугур авом ҳам назарга илмайдиган бу банда билан унча яқин эмасди, энг чатоғи, қувваи ҳофизаси даражаси ва тийнатини чала-ярим биларди. Фақат саройда эмас, кўча-кўйда ва турли давраларда, қайси бир мадрасада номига мударрислик қилиши, аслида бутунлай ғўр-думбул эканлиги, тузукли устоз кўрмагани ва тегишли рисола-китобларни варақламагани ҳақида овозалар юрар эди. Ҳатто бош девон хизматига эндигина ўтган бўлиб, ҳали бирон-бир оғирни ўрнидан жилдиришда тайинли ёрдами тегмаганди.

Алқисса, хаёлини мана шундай шубҳали мулоҳазалар банд қилгани боис, Соҳибқирон мавлоно Аҳмад дунё таниган юнон олимлари — Птлимус ва Афлотундан қолишмас Абубакр Қамарий каби донолар доноси ўрнини босишига ишонмасди. Бир олий мажлисда ҳатто Мир Саййид Барака орага тушганда ҳам пинак бузмади. Неча марта синовидан яхши ўтган мавлоно Бадриддин номзодини қўллаб-қувватлашни дилига тугди. Аммо шу куни кечаси нотинчроқ ухлаб, алоғ-чалоғ босриқди-ю, бирдан фикри ва хоҳиш-иродаси ўзгарди.

Кўп аломат эди туши: жазирамада куйиб-қовжираб ётган поёнсиз саҳрода, айқаш-уйқаш барханлар оралаб илгари босар эмиш, судрала-судрала шунақа чарчабдики, бутунлай тинкаи мадори қуриб, томоғи қақраб кетибди. Охири учидан япроқлари тўкилган қари саксовул олдида ҳолсиз йиқилади, теварак-атрофда ҳаёт нишонаси кўринмайди, фақат олисларда сароб жимирлайди ва сукунат пардасини йиртиб гармсел гувиллайди. Ногоҳ туришга даъват қилувчи нидо янграб, хумдек оғир бошини кўтариб қараса, рўпарасида ҳасса тутган озгин киши — мавлоно Аҳмад жилмайиб турган эмиш. Аранг нимадир деб пичирлабди. У жавоб қилмай, ҳассасини саксовул остига санчган экан, ўша жойдан биқирлаб сув қайнай бошлабди...

Соҳибқирон неча вақт ажойиб туш таъсирида яшади, нуқул хаёлини чўлда ташнаи зор изғигани, барханлар ўртасида пайдо бўлган зилол чашма банд қиларди. Гоҳо диққати ошиб, гоҳо руҳи ёришиб, ўзича ўша туш таъбирини изларди. Казо-казо зотлардан ўзиб, баланд мартабани эгаллаб олган мавлоно Аҳмадни кўраверса, вужудини сирли бир орзиқиш чулғар, хаёли тўзғиб кетар, беихтиёр у ҳала-ҳулада қўлидан қўймайдиган дастаси қайрилма ҳассага тикилиб қолар эди.

Сўнг, вақт-замон ўтиши билан, аввали-адоғи йўқ сурону бухронларга шўнғиди-да, аста-секин ўша аломат туш ато қилган кайфиятдан узоқлашди, ҳаммаси бошқа муҳимроқ тушунчалар ва маслакларни ўзлаштириб улгурган қувваи ҳофизасидан сув юзасидаги пуфақдек ўчди-кетди, ҳатто дилида нажотбахш унсур мисоли ўрнашган ғойибдаги оби ҳаётни ҳам охир-оқибат буткул унутди...

Лекин ақлга сигмас: бу оқшом босриқиб, қиздирилган тандир мисоли ҳил берадиган ўша кимсасиз саҳро билан тағин учрашди. Аввалгидек ҳансираб, чор-ночор аҳволда қум кечиб борар, даҳшатли бир чўллаш жонжони ва суяк-суягига қадар чийратиб юбораётган эди. Терлаб-пишиб узоқ юргач, япалоқ барханлар оралиғида қад ростлаган ҳалиги саксовул кўзга ташланди. Телба гармсел шип-шийдаи узун-узун шохлари ва ҳали тўкилиб улгурмаган баргларини шитирлатиб ўйнатаётир. Ҳадемай кўзгалган тўфон қум тўдаларини ўрай-ўрай дуч келган томонга суриб-супуриб кетади. Ҳансираб, томоғи қуруқшаб, интиқлик билан излаётгани чашма савилдан эса ному нишон йўқ; ажабки, саксовул биқинида дастаси қайрилма мўъжаз ҳасса омонатгина санчиб қўйилмиш!

Гангиб қолган Соҳибқирон, не қиларини билмай, охири ўзини бетоқат ҳар ёнга отиб, мавлоно Аҳмадни чақирди. Аллабир ўкинч ва гинагидир билан йўғрилган товуши дала-дашт узра баралла гулдиради-ю, биров илкис туртган каби, чўчиб ва қора терга ботиб уйғонди. Шу заҳоти кўнглидан, Қодир эгам каромати шунчаям кўп экан-да, деган ўй кечди.

Ҳозир субҳидамнинг нуқра тусли шуъласига беланган соҳил тарафдан

назарини узмай, беихтиёр, неча йилдан кейин бошқача якун билан так-
рорланган ўша ғаройиб тушнинг чинакам ҳайрат уйғотадиган сеҳру жоду-
сига берилди. Ҳамон гуё юмшоққина тўшакда босриқиб, терлаб-пишиб
ётар, бутун руҳи-жонида недир инқилоб кечар, юраги қафасдаги қуш
каби потирлаб тепар эди. Ғойибда, номаълум ёқларда ястаниб, аланга
отаи уфураётган саҳро бор кўлами билан шундоқ шуури қатларига кўчиб
ўтгандек эди ёки ўзи ўша даҳшатли қум тўзонлари ва жимирлаётган сароб
ичра адашиб юрармиди-ей!..

Салдан кейин эса хаёлида мавлоно Аҳмаднинг мудом син солиб қарай-
диган қийиқ кўзлари жонланди. Қурмагур ҳазрат араз-ўразни анчайин кат-
та қилган шекилли: дилида бирон-бир дарду ҳасрат борга ўхшайди, буни
тунов кунлар авзойидан сезган, авзойидан!..

Кўкси аллабир сирқираб, ниҳоят, миясидан қуриб кетгур туш тафси-
лотларини ҳайдади, сўнг енгил хўрсинди-да, ғаройиб шаҳарчада алоҳида
ажралиб турган оппоқ шоҳона ўтов сари нигоҳ юборди. Чиндан ҳам у
салобати ва латофати билан ҳар қандай кишини мафтун этар, тепасида
ҳилпираётган уч ҳалқа тасвири зарбланган яшил байроқ айниқса кўзни
қувнатар эди.

Кўп ўтмай кучайган изғирин қўл-бетига аччиқ-аччиқ игна санча бош-
лаган эса-да, илдам-илдам қадамлар билан бошқа юксакроқ тепаликка
ўрлади. Қори эриган ясси қоядан узоқларда ястанган кўркам манзаралар
кафтдагидек аниқ-тиниқ товланиб кўринар эди.

Мароқли кечаётган ов жараёнида Соҳибқирон фасллар оқсоқоли жо-
зибаси нақадар бетакрор ва нақадар улуғвор эканлигига қайта-қайта имон
ўғирди. Еру кўкни забтига олган қаҳратон фусункорлиги заъфар рангларга
ўч тирамоҳ малоҳати билан пинҳоний бир йўсинда уланиб кетганидан
эрта-кеч чексиз ҳайрат туяди.

Чиндан ҳам у сахийлик билан ёйиб-сочиб ташлаган зебу зийнат бит-
мас-туганмас ҳамда таърифига калом ожиз: бутун борлиқ-жавониб ку-
мушдек ярқироқ ларзон-ларзон қор кўрпаси остида мудраётир. Узаро чир-
машган улкан дов-дарахтлар, пастак буталар таққан марварид шодалар
жилоси, хусусан, чакалакзор ва тўқайзорларда учиб-қўниб ва изғиб юра-
диган паррандалару даррандалар боқишидаги ҳадик, сокин кечаларда то-
райиб қолган ўзанда чўмиладиган гуж-гуж юлдузлар жамолидаги ҳаё на-
қадар масрурона!..

Қолаверса, шикорнинг дастлабки соатларидаёқ, шу вақтгача Зараф-
шон шунчалар дилтортар ва ёқимтой эканлигини тузукроқ билмагани учун
афсусланди ҳамда тез орада томирдаги қондек тиним билмас дарё асири-
га айланди.

Соҳилнинг қирчиллама қиш суқунати билан тагин ҳам шуқуҳли
кечадиган тунги фурсатларида айниқса беадад роҳату фароғатга кўми-
лади. Тонг-азонда эса, ё бирдан қўзғалган бўрон увиллаши, ё ногоҳ
ўпирилиб тушган муз қисирлаши, ёки тинчи бузилган қарғалар фарё-
дидан уйғонади-да, бир енгиллик сезади руҳида! Сўнг бойловдаги ма-
сиққан бедовлардан бирини жадал елдириб, гоҳ Ургут, гоҳ Панжа-
кент тарафларга ўтиб келар, баъзан йўл-йўлакай овга берилиб кетга-
нини билмай қолар эди. Ортидан ўлжа териб юрадиган қўриқчи
навкарлар, зарҳал қопланган камонни чаққон-чаққон ишлатганда, бир-
бирларига маъноли им қоқишади: қушни кўзидан урадиган қирағай
мерган хожамиз!..

Уфқда куёш тилла баркашдек ловуллаб юз очган чоғда бафуржа ортига
қайтди, шоҳона ўтовга яқинлашар экан, илкис кунботар сари арғамчи со-
либ ўтаётган турналар жамоасини кўрди. Жаҳонгашта қушларни паришон
кузата-кузата, қор кўрпасини ғарч-ғарч босиб, поёнсиз даштга тутаи чим-
зор сари келди. Чимзорда аллақачон бошланган ҳарбий машқларни бир
муддат маҳлиё бўлиб томоша қилди-да, ўзи ҳам чаққон енг шимарди...

Чинакам жангу жадалдан қолишмас машқлар ниҳоясига етган ҳамоно,
чавкар бедов минган қушбеги ишорасига кўра, еру кўкни бургулар ва но-
ғоралар гумбур-гумбури қоплади. Абжир ва юғурик този итларга нақд Худо
берди: жониворлар кесилган думларини ликиллапти, жон ҳолатда вовул-
лаб, бутун қирғоқ ва дала-даштни бошларига кўтаришди.

Ҳадемай моҳирлик бобида тенги йўқ камонбоз аскарлар шахту шижоа-
ти туфайли ола-чипор уватлар, сайхонликлар ҳамда қир-адирларда се-
миз-семиз ўрдагу тувалоқ, қирғовулу лойхўрак хирмон каби уйилди. Туш-

ликка яқин қолганда турфа хушбўй зираворга бўктирилган димлама-кабоб биқирлаб қайнай бошлади улкан дошқозонларда...

2

Нонушта қилмагани боис Соҳибқирон очиққан — иштаҳаси карнай, лекин ичкарида аллақачон тузаб қўйилган тўкин дастурхонни унутиб, тап-тақир музлаган соҳилда нари-бери одимлаётир. Гоҳо бир чеккада қўнқайган тим қора кигиз чодирга, ичида нимадир чўғдек ёниб, оғриниб қарайди.

Ахир, у ов мавсуми бошланган кундан бери бўм-бўш, хувиллаб турибди, эгаси — хос мунажжим мавлоно Аҳмад Самарқандий келолмай қолган. Аниқроғи, йўқ ердаги баҳонани кўндаланг айлаб, бутун Ҳумоюн ўрду ва зафар нишонли кўшинни оёққа турғизган шикордан бўйин товлаган!..

Соҳибқирон мавлоно Аҳмадни хос мунажжим қилиб кўтаришга кўтариб, кейин у билан анча вақт тил топишолмай қийналганини ҳам яхши хотирлайди. Очиғи, сарой ва бош девон ҳаётига кўникач, ҳазрат ўзи Соҳибқирон қалбига бемалол йўл топди, ҳатто шу даражага етдики, бомдодни ўқиган ҳамоно, ҳузури муборакка ошиқиб келар, фақат хуфтондан кейингина ҳовлисига қайтар эди.

Охир-оқибат Соҳибқирон мавлоно Аҳмад мурувватли Тангри таоло тарафидан беминнат юборилган маслакдош — суянч тоғ эканлигини чин дилдан эътироф этди. Бугунги кунда ҳам бирон-бир соат ёки кунни унинг дийдорисиз, бирон-бир тадбир ёки кенгашни унинг иштирокисиз тасаввур қилолмайди. Энди у айниқса ҳар қанақа қатта-кичик сафарда ёнида камарбаста бўлишини тилайди. Сабаби, қулай фурсат топган заҳоти, баъзи муҳим давлат ишлари ва ҳатто ҳарбий юришларини биргаликда қизгин муҳокама қилар, жўяли маслаҳатларини сира иккиланмай Ҳумоюн ўрду дастурига киритар эди. Кўпинча баҳаво ва хилват дала-даштда тузиладиган зиёфатларда дилкашона суҳбатидан бениҳоя баҳра олар ва кўнгли ўсар эди. Акс ҳолда, бебаҳо нарчасини йўқотиб қўйган одам ҳолига тушиб, ҳаловати ва оромидан айрилар, ҳеч қандай хурсандчилик татимай қолар эди.

Муҳими, мавлоно Аҳмад одам танирди, энг қалтис дамларда мардона қўллар, ҳар қандай жумбоқ ечимини, ҳар қандай одам кўнглини топишда беназир эди. Олисада рўй берган ёки берадиган воқеаларни кўриб-билиб туриши айниқса таажжубга молик эди. Беқарорликни касб айлаган бир тўда амир ва бек қўйган тузоқдан вақтида хабар бермаса, ким билсин, бу кунда жойи жаннатда бўлармиди? Кейинроқ неча марта қасамини бузган Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфи бурнига итоат ҳалқасини ўтказишда нақадар жон чекди. Олтин Ўрда соҳиб Урусхон таъқибига учраб, паноҳ ва нажот истаб келган Тўхтамиш ўғлонни ёқтирмай: «Шаҳаншоҳим, эҳтиёт бўлинг, дили бошқаю тили бошқа адашмасам!» — дея огоҳ этиб, қовоғини солгани-чи. Ана шу маслаҳатига амал қилмагани қанчалар қимматга тушмади. Охири Дашти Қипчоқ сари кўшин тортишдан бошқа чора тополмади. Ёйиқ дарёси ёқасидаги Қундузча мавзесида кечган савашув чоғида, Мир Саййид Барака билан қўл тутишиб, сира қанотидан айрилмаган, ҳатто Тўхтамиш черигидаги ожиз ёки кучли тарафларни адашмай кўрсатиб берган...

Суяк талашиб қолган кучуқлар ириллаши Соҳибқирон хаёлини тўзитиб юборди. Бир дам уларни кузатгач, оғир-оғир қадамлар билан шоҳона ўтовга кирди, ҳамон мунтазир турган дастурхон ёнига оғир чўкаркан, яна кўнглини тушунуксиз гашлик чулғади.

Нимасини айтасиз, мавлоно Аҳмад шикор аҳли қаторида бўлганда, ҳозир алоҳида иззат-ҳурмат билан ҳузури муборагига чорламасмиди, пасту ланддан баҳс-мунозара қуриб, мана бу сархил егуликларни бирга баҳам кўрмасмиди!?

Ахир, дили ҳазрат дили билан пайванд бўлиб кетганидан нечук шубҳа қилиши керак, Худо ҳақи, тирноқча гумонга ўрин йўқ, фақат саройда, ён-атрофида биродарлик муносабатларини хусумат нигоҳи билан кузатадиган мунофиқлар ишқал чиқариши эҳтимолдан холи эмаслигидан ташвишу надоматда. Аллақачон қарилик остонасига бориб қолган, эрта-индин қоронғи гўрига думалаб кетадиган кўримсиз бир чолга чексиз меҳру мурувват кўрсатилиши ўша тоифа каслар нафсониятини аввал-бошдан муттасил оғритиб келгани ва ҳозир ҳам оғритаётгани шубҳасиз.

Ҳазрат шу фурсатда не юмуш билан машғул бўлса?

Шаҳар ғарби-жанубида жойлашган, омонат гувала девор билан ўралган кўримсизгина тор ҳовлисида, аниқроғи, топган-тутганини сарфлаб тиклаган кутубхонасида қамалиб, ўзи билан ўзи талашиб ётгандир-да.

Ахир, кўп замондан бери ёлғиз қолиш, баҳонада фалакиёт сари ғойибона интилиш, олис сайёралар бағрида сайру саёхат қилиш энг мароқли машғулотига айланган. Зойича илму амалини муҳим ишлоҳлар воситасида ёшартириш учун тер тўкаётгани ва ушбу масалага дахлдор рисолаани аллақачон поёнига етказганидан аҳли ашроф хабардор. Қайси бир мажлисда талабалик вақтларидан то ҳозирга қадар фалак билан сирлашиб, юлдузлар ҳаракати ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни, ер кураси билан турли-туман сайёралар муносабатларини муттасил кузатиб, толеънинг икки юз йиллик ҳукмини чиқарганини айтган ва бутун сарой жамоасини ҳайратга солган...

Босиқлик ва мулоҳазакорликни касб қилган мавлоно Аҳмад ҳали-ҳануз ўзидан ортган эмас. Эсини танибдики, билгани фақат китоб-дафтар, ҳою ҳавасга тамом этак силкиб, сармоя деган нарсани унутган, ягона орзуси — бошқалар учун бегона дунёсининг содиқ фуқароси, ҳар нимани ва ҳар кимни тан олмас кўнглининг собит қули сифатида танилиш!

Эҳтимол, шу боис хилватнишин умр кечирини хушлар ва баҳонада замин билан самовотни бирлаштириб турган кучлар тубига етмоқчидир.

Қисқаси, шу хил мақбулу номақбул маслақларини рўёбга чиқариш учун муккадан кетиб, охир-оқибат рўзғор бутлаш қувончи инон-ихтиёридан хорижда қолди. Ана-мана роппа-роса етмишини қоралади, бир оёғи тўрда-ю, бири гўр лабида бўлишига қарамай, ҳамон сўққабош!..

Шу хил мулоҳазалар Соҳибқирон борлигини тўс-тўполон қилиб ташлади, иштаҳаси баттар бўғилиб, оғир-оғир хўрсинар экан, қат-қат ажин тилимлаган ҳорғин сиймо қайтадан жонланди тасавурида. Дилларини тоабад туташтириб, мақсаду орзуларини уйғун айлаган, эртанги ёруғ кунларга даъват қилувчи ришталар наҳотки шунчалар осон узилмиш? Наҳотки, улар шу қадар омонат, шу қадар мўрт бўлса? Ишонизи қийин, лекин нимадир рўй берган, рост, орадан бир нохушлик ўтган, акс ҳолда, ўзини панага тортмасди бунчалар. Тезроқ юзма-юз бўлиб, барини аниқлаши лозим.

Ошиғич чорланган машварати олийда Кундузча жангида тутқич бермаган Тўхтамишхон зимдан найза ўқталаётгани, Ажам Ироқи подшоси Шох Мансур, Араб Ироқи ҳукмдори Султон Аҳмад, Миср султони Абу Саййид Барқуқ иттифоқ тузгани ва Турон салтанати билан ёвлашиш ниятида эканлиги батафсил муҳокама қилинди. Мамлакатни катта хатар ўраб олгани боис зафар нишонли кўшин, ов баҳона, вақтинчалик кўналғада ҳарбий машқларни муқим давом эттириши лозим. Муҳим аҳамиятга молик тадбир ҳарбу зарб бобида етарли тажриба тўплаган сардорлар ва салтанат суянчлари саналмиш Мироншоҳ Мирзо, Муҳаммад Султон, Умаршайх Мирзо ва Сулаймоншоҳ тарафидан бошқарилсин, Амир Темур Кўрагон эса, сарой арбобларини етаклаб, ҳозироқ доруссалтана сари жўнасин.

Ҳумоюн ўрду жадал суръатларда муаззам пойтахт остонасига етган фурсатда ғира-шира қоронғу туша бошлаган, олис уфқ бўйлаб тарам-тарам алвон чизиқлар тортилиб, ғарбдан ғувиллаб эсаётган изғирин кучайган эди.

Кейинги бир-икки йил орасида гуллаб-яшнаган шаҳар ичра қад ростлаган кўрғон — маҳобатли арк деворлари ярқираб кўзга ташланди ва оқ тулпор белида бургутдек кўнган Соҳибқирон кўкси недир ғурурдан жиз этди. Арк қурилишида Хоразм, Бухоро ва Ҳиротнинг не-не нозик дидли, қўли гул усталари тер тўкмаган дейсиз. Энди у чиндан салтанат куч-қудрати ва шону шуҳрати тимсоли бўлиб, беқиёс кўрку камоли билан ҳатто само фаришталарини ҳам ҳайратга солса ажаб эмас.

Фақат арк эмас, бутун доруссалтана ҳуснига тилла узукка қўйилган ёкут кўздек ярашиб тушган Кўксарой остонасида ҳам дили ёришди. Деворлари турфаранг жозибали кошинлар билан безатилган ушбу маҳобатли иморат Катта малика — Сарой Мулк хоним куйинчаклиги боис бунёд бўлганини охиратда ҳам эътироф этса керак. Муборак бошига иқбол қуши қўниб, арк қурилишини жадал бошлаб юборган эди ўша кезлар адашмаса. Бир сокин оқшом, тўлин ой ёруғида, Боғи Ферузада сайр қилиб юришганда, шоҳи либосларга ўралган малак шаҳлоларини хумор-хумор сузиб:

“Сиздек зот шундоғ кошонани қароргоҳ тутсинки, кўрган дўсту ёр шодланиб, кўрган ғаниму агёр ҳасадда куйсин!” — дея лутфу қарам айлаган. Илоҳий сеҳр билан омухта латифдан латиф овозни қалб қулоғи билан берилиб тинглаган, бинобарин, турмуш йўлида шунингдек оқида аёлни ҳамроҳ этган мурувватли Тангри таолога беадад шукроналар айтган!..

Соҳибқирон маҳди улё — баланд пояли беланчағу ҳумо сояли Билқис дея улуг баҳо олган, ҳар босган қадами барчага ибрат бўлган Катта малика билан неча кундан бери учрашган эмас. Худойим мудом эъзозлаган муборак ҳарамини офтобдек ёритган санамни жуда-жуда соғинган, дили тубида унга аталган қанчадан-қанча эҳтиросли сўзлар ва эзгу тилаклар жавоҳир каби йиғилиб қолган. Шундай экан, ҳозир қошига ошиқиб боради-да, тонгга қадар тўйиб-тўйиб суҳбат қуради.

Соҳибқирон Кўксарой тўрини эгаллаган ҳарам билан ёндош иссиқ ҳаммомда ҳузур қилиб ювиниб чиққандан кейин, бирдан фикрини ўзгартирди. Ажабтовур куч яқинда никоҳига кирган, ўн гулидан бир гули эндигина очила бошлаган Чўлпон Мулк ого кўшки томон етаклаб кетди. Нафис пояндоз тўшалган останада энгил таъзим ила қаршилаган, юмшоқ жилмайиб, муаттар атру бўйлар таратаётган келинчакка суқланиб тикиларкан, Азалу абад меъмори ҳеч бир пари-пайкарни мана шу малак каби сулув қилиб яратмаган, деб қўйди ичида...

3

Тун бўйи паға-паға ёққан қор ҳозиргина тинган.

Доруссалтана аллақачон уйғоқ...

Теран сукунат босган Афросиёб тепаликлари, кошинкорий либосдаги Ҳазрати Хизр масжиди билан Шоҳизинда силсиласига ёндош Сиёб бозори ва ҳар ёқдан қон томирлари каби келиб унга туташган кенг-кенг кўчалар ҳамишагидек гавжум: расталар ва дўконлар олдида уймалашаётган савдогарлару харидорлар зўр ҳафсала билан савдо-сотикни бошлаб юборишган.

Бир неча таноб ерни эгаллаган муаззам Кўксарой ҳам одатдаги ташвишу қувончларга ғарқ: маҳобатли мудофаа деворлари устида соқчилар ҳушёр кезинаётир, бош девон мисли каптархона — савлатидан от ҳуркадиган амалдор ходимлар, хос мулозимлар, ихчам салла ўраган мирзалар ва гушашталар оёқлари куйган товукдек типирчилаб қолишган. Қимматбаҳо либослар кийган сипо-вазмин вазирлар, амирлар ва беклар, ҳокимлар ва уламо-ашрофлар билан бир қаторда, олис-яқиндан ташриф буюрган элчилару меҳмонлар узлуксиз ҳузури муборак сари ошиқишаётир. Аммо қадди-қомати келишган, боқиши жиддий эшикоға тарафидан ҳозирча суҳбат ёки машварат бўлмаслиги маълум қилингани сабабли, чеҳраларда недир ҳайрат ва саросима акс этган.

Муаззам бўлмани безаган, не-не улуғлар кўзини ўйнатган мунаққаш тахтда ястанган Амир Темура Кўрагон теран хаёл оғушида. Бир қарашдаёқ кишини ром этадиган энли-чўзиқ бети сокин нурланаётир, яккам-дуккам оқ оралаган бежирим соқоли бутун қиёфаси ва чинордек бақувват қадду қоматига мувофиқ тушган, бинобарин, асл тошлар қадалган тилла тожи, гавҳар ва лаъл-ёқут билан зийнатланган зарбоф тўни, зарҳал юритилган камарига қистирувли дандон сопли мурассаъ ханжари салобатига яна ҳам салобат қўшган.

Соҳибқирон, жисму жони дашт сукунати қамраган улугвор хонаи хосда бўлса ҳам, хаёли олисларда — аниқроғи, ҳалигача не сабабдандир бир садо бермаган мавлоно Аҳмадда. Паришон алфозда ҳамон ҳалиги туш таъбирини излайди, ҳамон ажабтовур бир ғашлик ва соғинч тинимсиз хуруж қилиб, дилини сим-сим ўртаётир. Бугун, жумаи муродбахш, субҳи содиқда аввал шу зоти шариф билан кўришишни ихтиёр қилиб, бошқалар учун вақтинча қопқани ёптиргани бежиз эмас. Мана энди қутлуғ бўсағага интиқлик нигоҳини тиккан ва дақиқалар имиллаб кечгани сайин сабр коса-си тўлиб бораётир.

Ажабо, наҳотки, устод Мир Саййид Барака сингари пирлик мақомига кўтарилган, нияти холис, имони бутун, садоқати тўкис эканлигини қайта-қайта исботлаган мавлоно Аҳмаддек муҳтарам зот, кўпдан бери суяниб ва ишониб келган одами, дабдурустдан тириклик пасту баландига этак силкиб, охир-оқибат ниқоб киймиш? Наҳотки, давлат арконлари ва сар-

кардалар нари турсин, бутун Туронзамин ва ҳатто етти иқлимда яккаю ягона ҳукмфармо — фалакдан истаган юлдузини узиб олишга қодир Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳазратларини ҳам писанд қилмай қўйган бўлса!?

Салтанат низоми ва ҳарбу зарб сир-синоатидан ҳазрат яхши хабардор, ҳатто кейинги кунларда Соҳибқирон тинчи ва оромини бузган савдони ҳам билади, бироқ нечундир ўзини ғофилликка солаётир. Ахир, ҳар қандай сафар олдидан, омад ва шарафга мушарраф этувчи хайрли кун ёки саодатли соатни зойича орқали белгилаш азалдан русум-ку! Ҳатто куч-қудратда ҳеч кимга бўй бермаган Чингизхон ҳам ёнида мудом яқин дўсту биродари каби хос мунажжим сақлаган ва осмон ёритқичлари ҳолати асосида берган маслаҳатлари бўйича иш тутган!..

Зойича дегани тугун: турли ўлчамларда жойлашган турли сайёралар билан сирлашиш ва тегишли башорат қалитини топиш бориб турган азоб ва беадад машаққат! Шаҳри азим Самарқанд мадрасаларида шу жабҳа моҳирлари анчагина, алар ҳар бири хосу авом назарига тушган мактаб яратиб, ҳар жиҳатдан муносиб шогирдлар тарбиялаган. Лекин ҳеч қайсиси кўпдан сарой тўрини эгаллаган мавлоно Аҳмад кўтарилган поғона яқинига йўлай олган эмас. Ҳатто руҳоний ва дунёвий илмларни сувдек симирган пири калон Мир Саййид Барака ҳам салоҳияти қошида неча бора лолу ҳайрон қолиб, таҳсину тасанно айтган!..

Соҳибқирон бултур, ёз ўртасида, Тўхтамиш ўғлонни таъқиб қилишни тўхтатиб, пойтахт сари юзлангач, мавлоно Аҳмадни ҳузурига чорлагани ҳозиргидек эсида. Одатдаги каби ҳурматини жойига қўйди: эгнига зарбоф тўн ёптириб, бошидан бир лаган кумушу тилла-танга сочтирди. (Ҳар неки кўр-кути ва бисотини охириги мирисига қадар дарвеш биродарлари, кам-харж муллавачча шогирдлари, бева-бечоралар ва мискинларга улашиб юборишини билса-да, мудом ҳазратни ана шундай мукофотлаб турар ва бундан аллатовур ҳузур туярди). Ниҳоят, қисқагина даромаддан сўнг, оғир-босиқлик билан дилини тўкди. Ҳар бир сўзини у жон қулоғи билан тинглаб, ҳар қандай амри вожки эканлигини қайта-қайта таъкидлаб, очик чехра билан хайрлашди. Бир ҳафта нари-берисида дафъатан ҳузурига ташриф буюрганда, терисига сиғмай қувонди. Аммо зойича бобида иши юришмай қийналиб қолгани, умуман, ғойибона алоқа боғлаши учун фалак руй-хушлик бермаётганидан нолиб, қўшимча муҳлат сўрагач, қовоқ-тумшуғи осилиб кетди...

Иложи қанча, узунроқ ташлаб қўйди арқонни. Вақти-соати етса бирон-бир тайинли натижа бўлишига умид боғлади. Кейин олам-олам завқу шавққа тўла шикорда, Зарафшон соҳилида кечадиган ғаройиб базми жамшид ёки яккама-якка мулоқот чоғида эмин-эркин ҳасратлашиш маъқул туюлди. Аттанг, тўлқин узра йилтираган пуфакдай сўнди бу режаси ҳам: ҳазрат қаторга қўшилишни истамай, ўзини хилватга тортдики, пешонасини совуқ тер босади эсласа!..

Аксига олиб, кунба-кун Ажам ва Араб тарафда шаънини ерга урадиган турли иғво ва бўҳтон акс-садо бераётир ва бундан таъби бешбаттар хуфтон!..

Янглишмаса, Султон Аҳмад пойтахти Бағдод мудофаасини мустаҳкамлаб, дунё бўйлаб ном қозониш муддаосида, кўпдан бери қулай фурсат пойлаётир. Қор-қировли кунлар охирлаган ҳамоно, қўшнилари бўлмиш Ажам Ироқи, Форс, Миср ва Шом билан бирлашиб, тиш-тирноғигача қуролланган лашкарини Турон устига ташласа керак. Ростини, яқин-яқингача буни шунчаки уйдирма санарди. Аммо Бағдод бўсағасида куппа-кундузи Самарқанд қарвони талон-торож қилиниб, савдогару сайёҳлар қамоққа ташлангач, тушундики, Султон Аҳмад нияти чиндан ҳам бузуқ экан. Нақд икки нуртуяда қимматбаҳо совға-салом олиб борган элчиси Оқбуға бардос жосусликда айбланиб, дорга тортилганини айниқса қандай баҳолашин?..

Соҳибқирон ҳамон нигорон: тиқ этган товуш эшитса, бир хил орзиқиб, жийда гулидай майда ислимий нақшлар кесилган эшикка тикилади. Деразаларига ним пушти ҳарир пардалар тутилган қароргоҳни қоплаган теран сукунат лаҳза сайин дилини бир маҳзунлик ва бир изтироб бўлиб чулғаётир. Вақт асрдан ўтди ҳамки, фақат тушлик қилишни эмас, ҳатто бор дунёни ҳам унутиб, бир зоғни йўлатмади ёнига. Ахийри, ноилож, сал аввал Катта малика, кейин суянган тоғларидан бири бўлмиш Нўмон Али

барлос билан ортга суриб бўлмас зарур масалалар юзасидан қисқа-қисқа суҳбатлашди. Узун зарбоф тўн кийиб, ипак салла ўраган барваста қоматли девонбеги букила-букила ҳузури муборакни тарк этгач, дарҳол Мир Саййид Баракани йўқлатди. Пири комил кириб қўл боғларкан, даромадини чўзмай, мавлоно Аҳмад феълую атвории ўзгариб қолгани, сарой ташвишу қувончи билан қизиқмай қўйганидан нолиди. Иложи бўлса, ҳозироқ ўрнига бошқа муносиб киши тайинлаш лозимлигини, шароит шуни тақозо этаётганини орага қистирди. Қарангки, буғдойранг юзидан ақлу идрок нури ёғилаётган устоз таажжуб ичра сукут сақлаб турганда, эшикога кутилаётган одам ташриф буюрганини билдирди.

Ажабо, мавлоно Аҳмад, ботинан ва зоҳиран шу қадар осуда эдики, кимсан Туронзамин ҳукмдорини интизор айлаган кимсага ўхшамасди.

Пойгакда неча йиллик қадрдони ва ҳамдами бўлган алломаи замон эмас, дарду дунёси ва рангу равиши тамом бегона кимса қад ростламиш: кўзлари киртайган, қировлаган қошлари ўртаси тугунли, оппоқ соқол-мўй кўмган лаблари четида ним табассум зуҳур ва ўнг қўли билан қайрилма дастали ҳассага ҳоргингина суяниб олган. Баъзи биродарлари ҳазил-чин аралаш шу матоҳ талабалик давридан бери ҳамроҳи, ошнаи қадрдони эканини айтишарди. Сираси, у, анчайин эскирган ва кўримсиз бўлишига қарамай, ногоҳ эътиборни тортар, нимасидир кишида қизиқиш ва ҳайрат уйғотар эди.

— Дийдорингизга муштоқ бўлдик, мавлоно, — юмшоқроқ оҳангда кесатди Соҳибқирон, Мир Саййид Барака билан кўз уриштиргач. — Қайда қолмиш орамиздаги меҳру оқибат?

— Афу этгайсиз, олампаҳо, — деди хос мунажжим, енгил хўрсинар экан. — Зойича эсу ҳушимни ўғирлаб, кеча билан кундуз фарқини йўқотибмен.

— Хўш, қутли муддат тайинму?

Яна ўша дарди-бедаво аҳвол: мавлоно Аҳмад дилида борини айтгани шошилмаётир. Неча кун давомида билган-кечирганини ўлиб-тирилиб яширмак, иложи борича шарҳламаслик ва баён қилмаслик пайида, лекин бундан не фойда? Ана, гирдини майда ажин қоплаган кўзларини олиб қочаркан, қиёфасини тушунуксиз ифодалар қопладики, ҳей, дариг, бундан Соҳибқирон яна ҳам ўртанмасинми, қаттиқроқ ташвиш чекмасинми? Ботинан ҳам зоҳирон ноҳуш кечаётган суҳбатни безовталаниб тинглаётган Мир Саййид Барака олдида ерга киргудек бўлди. Мудом ўзини оғир-босиқ тутадиган, ҳар қандай шароитда ҳам етти ўлчаб бир кесадиган пири калон дил-дилдан оғринаётгани, афсус-надомат чекаётганини сезди-ю, яна ҳам ноўнғай аҳволга тушди. Ҳозир у хаёлан вазиятни юмшатиш, яъни, мавлоно Аҳмадни инсофга эндириш чорасини қидираётгани аниқ, лекин бунга эришиш насиб этармикин?

— Сафар куни аёнми, мавлоно?

Соҳибқирон яхши эслади: аввалги учрашув чоғида ҳам ушбу саволни қовоғидан қор ёғдириб, пўписа аралаш қайта-қайта такрорлаган, бағри ўт кетгандек ёниб, асаби-шуури қақшаб жавоб кутган, ниҳоят, сабру қарори битиб, қаҳр аралаш гулдирган товушда ҳайқириб юборган. Бироқ, ҳар қанча койинмасин, ҳар қанча бўғилиб кўкка сапчимасин, шайх пинак бузмай, мийиғида синиқ кулганча, ҳозиргидек ер сузиб тураверган...

— Сезаменки, фалақдин хабар олғонсиз.

— Таҳсин сизга! — ногоҳ хушёр торти хос мунажжим.

— Қон қилмай сўйланг-да борини!

— Олампаҳо, имоним комилки, ҳар не аён бўлғони муборак хотирингизга хуш ёқмас.

— Ҳе, оғам, мардона сўйлаш сиздан, мардона тинглаш эса фақирдан. Шукрни қалқон айлаб, дунё галваларини даф этмак тоабад бурчимиз.

— Ҳа, биродар, бардам бўлинг, — таскин оҳангида сўз қотди ниҳоят Мир Саййид Барака. — Қутлуғ даргоҳ берган тузни оқлашингиз лозим.

Номаълум нуқтага тикилган кўйи сукутга толган мавлоно Аҳмад қошлари ўртасини эгаллаган тугун тагин ҳам чуқурлашди бу фурсатда. Улкан тилла қандиллардаги сон-саноқсиз шамлар шуўласида сокин товланаётган ҳассасини кўлтиғига қистириб олди негадир. Аъзои бадани хиёл титраниб, ранг-рўйи чуйқалиб кетганига қараганда, ботинан тутаб-тутамай ёнар, сезимлари ва шуури сирқираб, тўлиб-тошиб борар эди. Дилида аллабир мужда пинҳон эканини ифодалаб маъюс боқаётир теварагини майда ажин босган кўзлари!..

—Эй, қилич пайғамбари, фақирга қолса, сафарни буткул тўхтатинг. Ҳеч бўлмаса ортга сурганингиз маъкул!..

—Ҳимм, нечун, мавлоно? — деди шоҳи жаҳон қош-қовоғи осилиб. — Яхши биласиз-ку кўлимда ислом подшоси Султон Маҳмуд ёрлиғи борлигини!

—Ёрлиқ ўз йўлига, олампаноҳ, — сал кескин оҳангда давом этди мавлоно Аҳмад. — Очиги... Мезон буржи бу кунда Зухра ва Муштарий сари юзланмиш!

— Бу далил шошилиш учун ишора эрмасму?

— Асло, олампаноҳ!

— Мавлоно, ёру биродарлик ҳурмати, сизга аввалгидек қатта ишонч билдирдик, сиз эса чалғитиш пайдасиз. Сабабини билсак бўлурму?

—Чалғитиш хаёлимда йўқ, бурчимни адо этиб, боридин огоҳ этурмен.

—Мавлоно, огоҳ этиш билан иш битмас, тезроқ қутли кунни белгилаб бергайсиз, токи фурсатни бой бермай йўлга отланайлик. Фақир ҳам Оллоҳ таоло қошида бурчдор эканлигимни ҳартугур билсангиз керак. Ҳозир эса ижозат!..

Муаззам бўлмада ёлғиз қолган Соҳибқирон яна ҳар турли шубҳа-гумон гирдобига шўнғиди. Сира ишонгиси келмас: кимсан мавлоно Аҳмад, зойича илму амали, ғайб башорати ва юлдузлар жадвали ҳисоб-китоби бобида тенгсиз билимдон, охир-оқибат тоб ташлаб, йўқлик ичра адашган кўри-нади...

Ахир, хосу авом ўртасида аллақачон ошкорки, Аршу аъло каромати боис, зуваласи Зухра ва Муштарий ўзаро яқинлашган дамда ёғилган саодат нури билан йўғрилган. Ҳар неки орзуи ушалиши, ҳар босган қадами қутлуғ бўлишида ўша сайёралар тоабад ҳомийлик қилур, шундай экан, орага вақтинча суқулиб кирган Мезон буржи нимага ҳам халал бериши мумкин?

4

Бугун қоронғи тушмай Соҳибқирон, соқчиларни тафтиш қилмоқ ниятида, тош зина орқали арк мудофаа деворига кўтарилди. Девор йўлаги бўйлаб беш-ўн қадам босар-босмас, қулоғига танбур садоси чалинди. Эзгин-эзгин мусиқий оҳанглар ҳарам тарафдан келарди, сирли йўсинда эшилиб-тўлғаниб, бутун шаҳар узра ёйилиб борарди. Ногоҳ шаҳлоларида жоду яширган Чўлпон Мулк офони эслади. Фақат у танбурни шундай йиғлата олади...

Аввалдан арк хавфсизлигини назорат қилишни одат тусига киритган эди. Бир марта ўнбоши Ултой қарчиғайни панада донг қотиб ётганда қўлга тушириб жазолаган, кейин оёғига йиқилгани боис, ўйлаб-ўйлаб хабар-каш-чопарлар қаторига қўшган эди. Йигит қурмагур кўп ўтмай бу жабҳада ўзини кўрсатди: бугун Кеш ё Термиз билан юзлашса, эрта Бухоро, индин Хоразм ёки Ҳирот остонасида ҳозир у нозир.

Айни дамда ногаҳон қибла тараф супасида пайдо бўлди ва мизғиб ўтирган баъзи қоровуллар ўтакасини ёрди. Бирдан ёв босгандек, ҳамма буржларда шовқин-сурон кўпди, шақилдоқлар асабий шақиллаб, бурғу ва ноғоралар гумбирлади. Қаёқдандир оёғини қўлига ола етиб келган, кўзлари ола-қула бўлиб кетган Норқул баҳодир титраб-қақшаб ер ўпди.

Соҳибқирон газабини аранг босиб, гира-шира қоронғида элас-элас кўри-наётган Руҳобод обидаси томон ўгирилди. Ҳануз эшилиб таралаётган танбур нолаларини тинглай-тинглай, қиш чилласи бўлишига қарамай, шишадек ярқираётган осмонни тўлдирган юлдузларни кузата бошлади. Ушбу паллада мавлоно Аҳмад ҳам шу тахлит юксакларга тикилиб, зойичани поёнига етказиш учун ташвиш чекаётгани эҳтимолдан холи эмас. Эрта пешинда галдаги муҳлат битади, қароргоҳга келиб, охири сўзини айтиши керак. Яна чайналиб, орага йўқ ердаги ваз-қарсонларни тикиштирса, ўзидан кўрсин.

Ногаҳон зулмат пардасини ёриб, ингичка-сарғимтир чизиқ тортган митти юлдуз баҳона хаёли бўлинди. Салдан кейин эса тасаввурини Зухра билан Муштарий ўртасига суқулиб кирган Мезон буржи ҳақидаги мубҳам тушунчалар эгаллади. Турмуш пасту баланди оралиғида чалғиб, ҳозирга қадар фалакиёт илмини мукаммал ўзлаштириб улгурмагани учун афсусланди, ахир, самовот қатламларида рўй беражак турфа ўзгаришлар ҳар бир тиррик жон қисматига алоқадор-ку!

Ниҳоят, энгил хўрсиниб, ҳамон ёнида дағ-дағ учиб турган Норкул баҳодир қадди-бастига огриниб разм солди. Худо буни тос тепасидан урибди, ахир, ўғлон, кўзингга қара, елкангдаги юк ҳазилакам эмас, деб тунов куни қайта-қайта танбех бермаган эдими? Хулоса чиқаришни истамабдими, бас, эртагаёқ думини тугиши керак. Ҳадеб бунақа дарди-бедаво касларга ишонса ҳаром қотади.

Қор учкунлай бошлаганда Соҳибқирон шошилмай ҳарамга қайтди. Таптақир музлаган, икки ёнини сарву садалар тутган жимжит хиёбон бўйлаб шошилмай бораркан, беихтиёр мийиғида кулди: йўлига интиғу интизор қараб, ўсма-сурма қўйиб ўтирган қайси дилдор оғушида ўтказса тунни? Шу заҳоти танбурнинг дилни юмшоқ-юмшоқ қитиқлаб, руҳни аллаловчи нолалари эшитилиб, Чўлпон Мулк оғо сари талпинди. Парилар париси яна бўсағада ниҳолдек эгилиб, гул-гул очилиб қаршилади. Тун бўйи эшилиб-ингранган куй оҳанрабоси, оққуш бўйин ва қирмиз ёноқларда чулганган зулфи райҳонлар ифоридан сархушу сармаст бўлди. Фақат ойдек тўлган малак, сирли шивирларга шоҳид ўтган кўшк эмас, бутун олам, бутун борлиқ жозибали туюлардики, қани бир сония ҳам бундай кайфиётдан айри тушмаса!...

Ҳар қанча истаса ҳам бунинг иложи йўқ: тонг оқаргани сайин ҳамон осуда ва ҳузурбахш лаҳзалар ваъда қилаётган малак меҳрига бегоналашиб борди. Елкасида тоабат тоғдек оғир юк ортилганини, не-не тақдирлар учун жавоб беришини ўйлаган ҳамону, недир куч қароргоҳ сари етаклади.

Безовта бўлганича бор экан: даҳлизда хуфийлар сардори Бўри тархон нотаниш бир одам билан бетоқат кутиб турарди. Ранг-рўйидан узоқ йўл босиб келгани сезилаётган киши Бағдод оқсоқоллари йўллаган вакил бўлиб чиқди. У эҳтиром билан тақдим қилган, юзлаб имзо чекилиб, юзлаб бармоқ босилган номада Султон Аҳмад кирдикорлари икир-чикиригача фош этилиб, Амир Темур Кўрагон нажоткор паҳлавон — Искандари соний сифатида таърифланган эди. “Сарвари олам, бизни қонга ботган чангалдан тезроқ халос айлағайсиз!” — деган ўтинч билан якунланмиш битик...

Гоҳ тижоратчи, гоҳ дарвеш, гоҳ табиб-қушнот қиёфасида жаҳон кездиган хос айғоқчиси Кўктози илгарироқ Султон Аҳмад ҳақида барча маълумотни етказган эди. Ҳартугур Араб Ироқини сўраб турган ҳукмдор қанақа одамлиги ва нималарга ўчлигини сал-пал биларди.

Очиғи шуки, иззат-нафсини баланд тутишу бошқаларни камситишга ишқибоз. Ёшлигидан сарой ҳаётига аралашиб, ўзини келаси кун учун яхшигина ҳозирлаган ва ҳатто тегирмондан ҳам бутун чиқиш ҳадисини эгаллаган. Улғайгани сайин ҳуш-фикрини тожу тахт жазаваси эгаллайди, охири оқибат Султон Муғийсуддин Аҳмад ибн Шайх Увайс билан ит-мушук бўла боради. Диёнату идрок аҳлидан саналган Шайх Увайс қарилк осто-насида давлат жиловини тўнғич ўғли, валиаҳди Жалолуддин Ҳусайн ил-кига тутқазганда, ўлардек ранжиб, ҳасад оташида қоврилади. Падари омонатини топширгач, кўп ўтмай аждарҳодек ташланиб, акасини тириклик боғидан суриб ташлайди...

Соҳибқирон мунаққаш тахтда чўкиб, хатни синчиклаб қайта ўқиркан, аъзои бадани билинар-билинамас титранар, руҳини бир губор чулғаб борар эди. Девонбегини чорлаб, меҳмон кўнглини хушлашни буюргач, мавлоно Аҳмадни эслади. Ваъдага кўра, хос мунажжим ана-мана қароргоҳда ҳозир бўлиши, қутли кунни эълон қилиб, сафарни бошлаш учун оқ фотиҳа бериши лозим.

Соҳибқирон, ора-чорада турли икир-чикир юмушлар билан машғул бўлганини айтмаса, лазу-кун асабийлашиб, ичи тирналиб йўл қаради. Алломаи замон тағин лафзини бўзди. Энди бунисига чидаши маҳол: не қиларини билмай, гутаб-гутамай ёнар, оҳ чекса томирлари ўқлоғидек бўртар эди. Ошиғич йўллаган чопари хуфтонда икки қўлини бурнига тиқиб қуруқ қайтди. Ноилож эрталаб сабри чидамай, бир нечта хос мулозим билан бирга, Бўри тархонни лўкилатди. Намози асрдан кейин у ҳам эшикдан бир аҳволда бўшашиб, айбдорона бош эгиб, мўлтираб кирди. Чоли қурмагур ҳеч қаердан топилмаган: осмонга учганми, ер қаърига тушганми — номаълум!..

Мана, аёзли ҳут оёқлаб, сабзалар атру бўйи билан тўйинган илим-иссиқ ҳамал навбати етди ҳамки, мавлоно Аҳмад сувга тушган тошдек ному нишонсиз. Шўрлик ажалидан беш кун бурун қазосини топдими ёки тирик — қоронғу эди. Ҳатто етти тош наридани ҳид олишга қодир Бўри тархон ҳам

доғда: тайинли хабар айтолмай чайналгани чайналган. Тинимсиз қидирувлар ҳеч бир натижа бермаётган бўлса-да, барибир, Соҳибқирон умид узган эмас: чол охири келади, қаёққа боради келмай!?

Эл оғзига элак тутиш маҳол-да...

Бора-бора мавлоно Аҳмад қилмиши, фақат сарой атрофида эмас, бутун доруссалтана бўйлаб дўмбира бўлди. Ҳазрат билан ҳамкорликда мадраса туфроғини ялаган, биргаликда фалакиёт қулфига калит солган олим биродарлари ўйламай-нетмай аравани қуруқ олиб қочишарди.

Пашшадан фил ясайдиган авомга айниқса Худо бериб қолди. Таажжубки, кимдир савдо карвони билан ҳаж сафарига жўнагани, аллаким Бухорои шарифдаги қайсидир мадрасада мударрислик қилаётгани, бир қосиб қайсидир этикдўз ёнида ямоқчилик билан машғуллиги, яна биров Хоразм сари бораётиб йўлда вафот этгани, бошқа бекорчи Хожа Абду Дарун хонақоҳида чилла сақлаб ўтиргани хусусида оғиз кўпиртирар эди. Ҳатто баъзилар қишлоқда яшайдиган бир қариндоши билан топишиб, далада кетмон чопаётгани, қиру адирда сурув кетидан судралиб юргани ҳайтиши хоҳламай, пана-пастқамда ёлғиз, оч-наҳор тунармиш, кесак ёки тошни болиш қилармиш-да, ҳассасини кучоқлаб ухлармиш!..

Аммо оналари қорнидан гапга тўн кийгазишда устаси фаранг бўлиб тушган қулоқчилар бошқача сайрашади: қайси бир тонг ғира-ширасида Ҳазрати Хизр мачити рўпарасида, бир пешин олдидан Рўҳобод биқинида, бошқа кун аср чоғи Чокардиза қабристони тарафда, кечқурун Қўсам ибн Аббос мақбараси пойида кўришган. Ажабки, таниш амри маҳол эмиш: кигиз қулоҳу чакмон кийиб, белига доғ босган кашкул осиб, елкасига алмисоқдан қолган бўм-бўш хуржун ташлаб, “Ҳақ, дўст ё Оллоҳ!” ни баралла зикр қила-қила, ялангоёқ ва ялангўш тентирармиш, мабодо ёнига киши йўласа, ёшми ёки қари, оғасидек бағрига босиб, кўзёшини шашқатор оқизиб, ўксук товушда арзу ҳол айлармиш!..

Сарой, кўча-кўй ва давраларда аввали-охири йўқ овозалар пайдар-пай тарқалаверди, қайси бири рости қайси бири ёлғон эканлигини билолмай Соҳибқирон аросатда. Ахийри, жиддий ўйлаб қараса, кутишдан фойда йўқ, ганимат дамларни беҳуда бой бераётир. Яхшиси, Мир Саййид Барака билан кенгашиб, бошқа зотни хос мунажжимлик рутбаси билан сийламоғи лозим. Сафар кунини ўшанинг ёрдамида белгиласа айб бўлмас, иншооллоҳ!..

Соҳибқирон наздида кўклам ҳар йилгидан анча эрта, шошилиброқ ташриф буюрди, мушфиқ она замин ҳам, жамики тирик жон ҳам қишу қиров юкидан барвақт қутилди. Чимилдиққа кирган ўн тўрт яшар келинчақдай яшнаб кетди олам! Гўё ҳар заррадан ҳар куртаккача, ҳар қафт туфроқдан ҳар улкан қоягача дунё тобора ёшариб, чирой очиб бораётганидан огоҳ этаётир.

Фақат гоҳо шундоқ кўз ўнгида рўй бераётган инқилобий ўзгаришлар бирдан кўнглига сиғмай қолади. Салтанат бугуни ёки эртаси билан боғлиқ аввали-охири йўқ ғалвалар, хосу авом талаб-эҳтиёжлари бир дам тинч қўйса-чи. Мавлоно Аҳмад ғойиб бўлгандан бери кўксига ўрнашган армон бот-бот ўртаб қўяётгани айниқса надоматли. Буларни сал-пал унуттиш учун ҳафта-ўн кун бирон хилватда истироҳат қилса, савобига нима етсин. Ана шу ниятини амалга ошириши, бинобарини, ўй-фикрини тинитиб олиши учун жаннат нафасини уфураётган Боғи Дилкушодан маъқулроқ жой топилмаса керак.

Мана, неча кундан бери ўша чорбоғ ўртасида қад ростлаган маҳобатли кошинкорий кошона инон-ихтиёрида — ингичка зарҳал нақшлар кесилган ва жозибали жиҳозлар билан безатилган бўлмалардан бирини қўналга айлаган. Нима учундир ҳар ким дийдорини тиламас, иложи борича, фақат ўзи билан ҳамхона бўлишга мойил эди. Сираси, уззу-кун китобдан бўшамайди. Гоҳо кечқурун Чўлпон Мулк оғони чорлайди қошига. Ҳарами файзига файз қўшган, ҳамон келинчақлик либосини ечмаган нозик-ниҳол малика ажаб дилдорлик билан кўнглини овлайди, эзиб-эзиб гоҳ дутор, гоҳ танбур чертса, нолакор оҳанглар оғушида мумдэк эриб ўтиради.

Истироҳат баҳона анча осуда тортган Соҳибқирон бугун каллаи сахарда Зарафшон соҳилидаги муваққат қўналга сари чопар жўнатиб, барча кўмондонлар ва амирзодаларни ҳузурига чорлади. Шифти гумбазсимон ганчкорий дўлонда бошланган олий машварат қизгин баҳсу мунозаралар-

га уланди. Кўпдан муштоқлик билан кутилаётган сафарни бошлаш ёки тўхтатиб туриш ҳақида турли фикр-мулоҳаза билдирилди.

Энг охирги, ҳал қилувчи ҳулосани Соҳибқирон ўзи айтиши жоиздир. Илгари ҳар доим шундай бўлган ва бугун ҳам шундай бўлиши керак. Ҳозир эса негадир шошилмаётир, барчани оғзига қаратиб, маҳзун қиёфада сукут сақлаётир. Ахир, наздида, қуролли соқчилар ихота қилган қаср ёнида ёки ёмғирда чўмилган дарахтлар панасида фалак сирлари кашфиётчиси саналмиш зот қовоқ солган кўйи қўл қовуштириб, ўйчан нигоҳини давра аҳлига қадаган.

Соҳибқирон аста бошини кўтарди ва рўпарасида тиз чўккан Муҳаммад Султон рафторида алоҳида қизиқсиниш ва эҳтиром ифодасини кўрди. Омонатини бемаврид топширган Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода бегимдан туғилган мана шу ўғлонга нақадар боғланиб қолган, ҳатто уни енгилмас баҳодир билиб, валиаҳди қилиб тайинлагани бежиз эмас. Салдан кейин янада одоб билан тавозе сақлаб, хаёл сураётган Умаршайх Мирзо қадду бастига ер остидан разм солди. Ҳар бобда шаҳзодаи жувонбахт ҳеч кимдан қолишмайди. Мухораба вулқондек қайнаб-тошган чоғларда неча маргалаб ишончини қозонган. Лекин таомил, шарт-шароит ва ичида ўрнашган недир куч уни меросхўр сифатида улуғлаши учун имкон бермади. Шу боис у гоҳо тақдирдан нолиб, ўзини омадсиз ва нотавон ҳисоблар, бахту саодатидан масту масрур амакиваччасини унча хушламас, мавридини топган ҳамоно, унга билса ҳазилу билмаса чин қабилдида ниш санчар эди.

Ахийри, хаёлдан бўшамай, Соҳибқирон мажлис давомини тушлиқдан кейинга қолдиришга қарор берди. Мийиғида сокин куларкан, тўкин-сочин дастурхон мунтазир турганини эълон қилди. Гулгун май ва жонон суҳбат билан мароқли кечадиган базми жамшид ақлу идрокка қуввату руҳга қанот беришини яхши биларди.

Соҳибқирон азиз меҳмонлар учун мўлжалланган шинам ва озода бўлмага ўтган ҳамоно, олисдан сезимларига тегиб-тегиб қўяётган, ақлу идрокини аллабир шубҳа тўри билан ўраётган ғойибона таъқибни унутишга тиришди. Аммо қошки бунинг иложи топилса? Ҳатто тошни тешгудек ўткир нигоҳ бир зум тинч қўймасди. Ахийри, иштаҳаси бўғилиб, томоғидан овқат ўтмай қолди. Беқасам чопон кийган хушқомат соқий тутган тилла жомни эса қайтармади.

— Жаноблар, бир оқилу доно машойих демиш: чумчуқдин қўрққан тариқ экмас! — сўз бошлади Соҳибқирон, бир пайт қулфи-дили очилиб. — Иншооллоҳ, эрта ё индин лашкар қўзғалмоғи муқаррар!..

— Шаҳаншоҳим, аҳду қарорлари қутловга лойиқ! — ҳаммадан бурун лутф айтди амир Отламиш. — Биздек қулларингиз бор экан, муборак кўнглингизни тўқ тутгайсиз.

— Тўғри ўйлабсиз, олампаноҳ, — илиб кетди ранг-рўйи қизарган Жоку барлос. — Тақдир тутқазган адолат қиличи тоабат қўлингиздин тушмасин!

— Сизга камарбаста бўлиш бурчимиз, — четда қолишни истамади Темури Кутлуг. — Буюрсангиз кифоя, қулоқ қоқмай жаҳаннамга ҳам борур-миз.

— Азизлар, Муҳаммад Султон Мирзодин эшитсак, — деди шоҳи жаҳон кутилмаганда. — Хўш, амирзода, сиз не тилак билдиурсиз?

— Эй, падари бузрук, камина ҳали тузук-қуруқ чортоқ кўрмаган тоймен, жиловим сиздек улуғ зот илқида! Сиз танлаган йўл маним йўлимдур. Турон учун жон фидо! Султон Аҳмад каби бўкироқ нортуянинг кўтарилган бурнига бурундик уриш фурсати келмиш!

Юз-кўзи пориллаб ёнаётган Муҳаммад Султон такаллуф билан айтган қисқагина ваъзнинг теран маъносидан дийдаси бир хил юмшади. Энди умид ва нажот боғининг яна бир навқирон чинори саналмиш Умаршайх Мирзо шарҳи дил айласин, токи давра янада жонланиб, шуқуҳли бўлиб, руҳи яйрасин ва беадад қаноат туйсин. Ҳали амирзода билан ёнма-ён кўп суронларни бошдан кечиришини ўйлаб ўгириларкан, ажабланди: у жойида кўринмади. Ҳозиргина севалаб ўтган ёмғирда чайинган, қушлар чуғурчуғурига тўла чорбоғ четида паришон тургани, хуркмай рўпарасига келиб искаланаётган қорақўз жайронга юрагини тўкаётгани қаёқдан хуш-хаёлида бўлсин...

Қуёш мағриб сари думалаганда саркардалар билан аъло кайфиятда хайрлашди. Лекин Умаршайх Мирзо ҳамда Муҳаммад Султонни олиб қолди. Алар иштирокида, қаср ортидаги айвонда қисқагина хуфия суҳбат ўтказ-

гач, атру бўйлар билан тўйинган тоза ҳавода сайрибоғ истади. Жимжит хиёбон бўйлаб шошилмай бораркан, ногаҳон кўнглидан, адашмасам, фақат Умаршайх Мирзо эмас, бошқа амирзодаларнинг ҳам суврати билан сийрати бошқа-бошқа, деган ажабговур ўй кечди. Ҳаммалари юзма-юз пайтда Муҳаммад Султон билан апоқ-чапоқ, ҳатто уни олқишу ҳамду санога кўмиб ташлашади. Ҳайҳот, ортида эса... тескари кийиб олишур тўнларини. Оға-инилар ўртасида наҳотки зимдан низо етилаётир? Ахир, бу кетишда эрта улар ёвлашиб, қирпичоқ бўлмаслигига ким кафил?

Соҳибқирон енгил, беозор шовур сезиб, беихтиёр ён-верига аланглади: юзини ипакдай майин-юмшоқ нарса силаб-сийпалаб ўтгандек туюлиб, бир ориқди. Машварат пайтида, ҳатто шоҳона зиёфат қизиганда гойибдан син солиб қузатган кимса ниҳоят гўё чорбоғда ҳозир бўлган-у, изидан бир қадам қолмай, соя каби эргашиб юрарди...

Соҳибқирон чалғиш учун яна амирзодалар тақдири ва феълү атвори устида ўй сура бошлади. Эндигина ўн олтини тўлдирган Муҳаммад Султон келбати кўз олдида жонланар экан, ногоҳ осмон сийнасини чақмоқ тилимлаб, қалдироқ гумбирлаб, ёмғир шивалай кетди. Аллақачон лаб ёрган гунчалар, япроқ ёзган дарактлар ва нишлаб қолган майсаларни майин-майин юваётган марварид тусли томчилар нақадар ҳузурбахш!..

Ана, уфқ гардишини камалак безабди, турфа ранглардан таркиб топган юпқа-нозик ҳошия баҳри муҳит ичкарасига сингиб боради, ким билсин, осуда юксала-юксала Зухра билан Муштарий ўлчамларига ҳам етадими!?

Соҳибқирон кум тўшалган равон хиёбон адоғидан ортга қайтган дамда андак жунжикди. Энди анча жадал савалаётган томчилар бўйни-елкаси оша кўкрагига қуйилаётган эди, шунда ҳам ичкарига ошиқмай, сайрибоғни давом эттирди. Ҳали кечган мажлисни эсларкан, қизиқ, бирдан нигоҳи қандайдир нигоҳ билан тўқнашди.

Наҳотки, куппа-кундузи, оёқ устида туш кўраётир?

Ахир, сарву садалар ёнида, ҳамон майдалаб ёгаётган ёмғирда ивиб турган, ёғоч ҳасса туган ориқ қўллари билинар-билинемас титранаётган кимса мавлоно Аҳмад эмасми? Ажабо, ботиқ кўзларида акс этган нарса нима: қайғу-ҳасратми, кўрқувми ёки норозилик? Сарой ёки дунё тугур, ҳатто ўзидан ҳам безгандек бир аҳволда, қолаверса, омонат кўндирилган чўзинчоқ кигиз қалпоғи, шалвираган қирқмоқ чакмони шундоқ ҳам кўримсиз қадду қиёфасига янада гарибона тус бағишлаган.

Буткул шалаббо бўлиб, совуқсираб қолган мавлоно Аҳмад, чурқ этмай, беш-олти қадам нарида саросар тўхтади, аста кафтига йўталиб олгач, негандир ҳассаси билан булут кўмган кўкка ишора берди. Шу заҳоти ҳассаси учи, намчил-ҳўл ҳавода гириллаб айланар экан, яшин тилидек чақнаб кетдими-ей...

5

Соҳибқирон ҳар кун эрталаб, бомдодни адо этиб, ташқарига чиққан ҳамоно, гойибдан муттасил термилаётган нигоҳ билан учрашади. Недир таъна, недир ёзғириш, недир иштибоҳ билан лим-лим нигоҳ лов-лов товланади рўпарасида. Сўнг билдирмай шуурига кўчади-да, сезимларини эгаллайди. Кўпинча қайсидир ғира-шира бурждан таъқиб қилишини қўймай, нина мисоли санчилиб тураверади юрагига!..

Бу ҳолни Соҳибқирон қароргоҳда ёлғиз қолиб муҳокама қилар, ниманидир тушунса, ниманидир тушунмас эди. Тобора ҳузур-ҳаловатидан айрилиб, уйқусидан адашиб бораётгани эса хавотирини оширарди. Тавбангдан кетай, тез-тез босриқиб, ярим кечада сачраб кетади. Кейин на бир нафас тинчийди, на озгина мизғийди.

Оқибат, баъзида ўзини ипсиз боғлаб қўйилган чорасиз одамга қиёслайди. Ва юраги бир хил симиллаб, ўз аҳволига ўзи ачиниби, кенг дунёга сиғмай қолади. Қаники ёнида бир ҳамхона бўлса-ю, дардини бемалол тўкиб-солса! Ноилож ичига ютади барисини. Аттанг, анув куни бекор шошилди, бекор эрк берди жаҳлига, ахир, шартмиди шундай чора қўллаши?

Ҳайҳотки, бу кунда алломаи замон — не-не оғир соатларда белига мадор бўлган зот зиндон комида чор-ночор қону зардоб ютиб, қурт-қумурсқага таланиб ётгани тайин!..

Соҳибқирон тобора тўлишиб-яшнаётган Боғи Дилкушода бошқатдан муқим ўрнашди. Кўп вақтини жаҳонгир ҳукмдорлар ҳаёти тасвирланган китоблар мутолаасига бағишлар, ора-чорада жимжит хиёбонларда айланиб юрар эди. Негадир ўзини тунов куни ошкор қилган аҳду қарорини хотиридан бутунлай ўчириб ташлагандек тутарди. Баъзан аркони давлатни чорлаб, қисқароқ машварат ўтказар, зафар нишонли кўшин сафлари тўла эмаслиги боис, сафарни ҳозирча кечиктирганини таъкидлар, кейин ноўрин сўзидан ўзи хижолат чекар эди. Бунақа чайналиб ўтириши Жоку барлос, Идику баҳодир, амир Худойдод, Темур Қутлуғ, Севинчак баҳодир каби иззат-нафси баланд саркардаларга ҳам, бўлажак жангу жадалда жонбозлик кўрсатиш иштиёқи билан ёнаётган амирзодаларга ҳам ёқмаётгани аниқ эди. Ворислик рутбасини бой берган Умаршайх Мирзо тўрсайиб юрганидан қайта-қайта ташвишга тушар — хавотирланар, мавридини топган ҳамона, уни бирон-бир арзигулик мукофот билан сийлаб, кўнглини овлашни чамалар эди.

Соҳибқирон яқин-орада биринчи марта бу кеча бир қадар осуда ухлади, фақат субҳи содиқ арафасида босриқиб, қайноқ терга ботиб уйғонди...

Арк майдонида кечки пайт, майдалаб ёмғир ёғаётганига қарамай, рангрўйларида тажанглик акс этган беҳисоб халойиқ тўпланган. Ешу қари бир-бирини туртиб-суртиб, шовқин-сурон солиб, недир жумбоқ устида талашиб-тортишаётир. Қай маҳалдир елкалари кенг-кенг, шоғ мўйловли кекса баҳодир бир четда саросималаниб турган Соҳибқирон пойига занг босган қилич улоқтирибди-да, масхараомуз қаҳ-қаҳа урибди.

Во ажаб, не экан бу аломат туш таъбири?

Шу савол дилидан кечган заҳоти, тавбангдан кетай, ҳарир пардага ўралган олис маъво ойнасида, бир-бири билан қовушган турфа ранглар қоқ ўртасида мавлоно Аҳмад сиймоси намоён бўлди. Аввалгидек ҳазрат нигоҳи кишини ром этадиган бир жоду зуҳур этганди. Фалаклагги жамики буржларни кесиб ўтишга қодир, ҳар неки кўлагани бурдалаб ташлай оладиган нурни эслатарди. Чиндан ҳам шиддат билан етиша келиб, аста шуури қатларини ишғол қилди. Энди бир жойда ўтиролмай қолди. Ҳар сония алломани ёнида ҳис этар, ҳатто ботинан у билан мунозара бошлар, бундан бир юпанса, бир ташвиш чекар эди.

Соҳибқирон яна бир кечани ўтказди, эрталаб кутилмаганда бир қарорга келиб, хос мулозимлар ихотасида, пойтахт сари елиб кетди. Дилида гоҳо мавлоно Аҳмад билан боғлиқ эски хотиралар кўзгаларди. Гоҳо ҳазрат, маъюс ҳолда, қировлаган қошларини чимирган кўйи, ёнида от чоптириб бораётгандек ва қулоқлари остида недир таъналари янграётгандек туюлар эди.

Арк ўртасида қад ростлаган Кўксарой деворлари ярақлаб кўринганда ҳамон гашлиги тарқамаяндиган. Кўш табақали улкан дарвоза олдида жиловни хос мулозимга тутқазиб, гумгурс тош зина орқали хира ёритилган йўлакка тушганда ҳам, қайсидир ҳужрадан отилиб чиққан давангир зиндонбон беҳос оёғига йиқилганда ҳам юраги нотинч тепар, нуқул хаёлида оёқ-кўлига кишан урилган хос мунажжим гавдаланар эди.

Соҳибқирон саройга хиёнат қилиб, элу элат тинччини бузган не-не бебош-қайсар касларни аждарҳо мисол тириклай ютадиган зиндон эшигидан яқин-орада мўралаган эмас. Хосу авом ёруғ дунё жаҳаннами деб атайдиган гўшада ҳар қанақа темиртан кимса бардош бериши маҳол, айниқса, мавлоно Аҳмад каби нимжон инсон кўпга бормай букилса керак.

Аммо ҳамон довдираб-совдираб йўрғалаётган зиндонбон ортидан қайси бир торгина ҳужрага қадам босган Соҳибқирон беихтиёр бармоқ тишлади.

Ахир, ақл бовар қилмас, мавлоно Аҳмад истироҳатда юрган одам каби хотиржам ва тетиккина: бошида кигиз қалпоғини кўнқайтириб, белини чакмони устидан чилвир билан сириб боғлаган, бинобарин, тоқчада милдираб ёнаётган қорачироқ ёруғида, куялаб титилган бўйрада бемалол тиззалаб, кўзларини юмганча, ботиний тиловату тасбеҳ ўгириш билан машфул...

Пойдевори ярим қаричдан зиёдроқ туртиб чиққан, сувоғи шўрлаб-захлаб тўкилган ола-байдоқ деворда, билак сифғудай тиккасига ёрилган бурчакда суёвли турган дастаси қайрилма ҳасса беихтиёр Соҳибқирон хаёлини ўғирлади. Уша заҳоти ўзини аввали-охири йўқ, тандир каби ҳил бераётган, жимирлаган сароб остида ҳансираб-тўлғаниб ётган чўл ўртасида кўргандек бўлди ва ич-ичида ногоҳ нимадир кўзгалди...

— Тақсир, ушбу лаҳзадин озодсиз.
— Куллуқ сизга!..
— Сизни ташқарида улуғ вазифа кутаду.
— Фақирни зиндон эмас, ўша улуғ вазифадин озод айланг.
— Тушунмадим, мавлоно!
— Не савдо бор ўртада, ўзим ҳам тушунмасмен, — соқолини силай-силаи хўрсинди мавлоно Аҳмад. — Кечалари аллакимлар шарпа каби тепамга келадурлар. Беҳисоб телбаваш қўллар бўғзимга ёпишганда... ҳолим не кечишини тасаввур қилинг, эй, қиблаи олам!

— Мавлоно, шунчаки толиқибсиз. Боғи Дилкушода беш-ўн кун ҳордиқ олсангиз ўтаду бари!

— Маним дардим ўтадургон эрмас. Афсус, бир юк босиб тургани турган елкамдин! — Мавлоно Аҳмад қисқа сукут сақлагандан кейин маҳзун товушда кўшиб кўйди: — Чархи кажнинг ажаб томошасини кўринг: кимдир фатво берадур, кимдир қилич ўйнатадур бировлар бошида, ҳей, дариг!..

Соҳибқирон чемирилди: мана сир қаёқда экан!?

Бир оздан кейин мавлоно Аҳмад тасбеҳини титилган бўйра четида авайлаб жойлаштирди-ю, рўпарасида салобат тўкиб турган иззатли зотни тамом унутиб, бурчакка суёвли ҳассасига тикилиб ўтирди. Чамаси, ҳозир у биров англаса, биров англамайдиган гаройиб дунёсига батамом фарқ эди. Ким билсин, балки, узатган оёқларини йиғмаган ҳолда, поёни йўқ кураи арз бўйлаб сайру саёҳат қилаётгандир. Балки, кўзларини чирт юмиб, Соҳибқирон ичида букланиб ётган, ҳар ким назари етмайдиган китобни бемалол ўқиётгандир.

— Биродари азиз!..

Мағорлаган деворга урилиб акс-садо берган жарангдор товушни ҳазрат эшитмади ёки эшитган бўлса ҳам ўзини қарликка урди. Энди ўзича суҳбатни боқий қилиб, оппоқ соқол билан кўшилган пахмоқ соч қоплаган бошини юмалоқ қилиб ўралган похолга кўйган кўйи осуда ётарди. Ҳартугур кўҳна гардунда ёлғизлигини ҳам, кўҳна гардун ўзи билан бирдам эканлигини ҳам унутган эди...

6

Осуда тун яримлаган, бутун борлиқ уйқуда...

Ҳарам сари оёғи тортмаган Соҳибқирон қароргоҳда бутун вужуди билан мутолаага шўнғиган... Бир оздан кейин китобни аста мунаққаш миз четига қўяр экан, эрта-индин бошланиши муқаррар сафар банд қилди хаёлини. Зафар нишонли кўшин анчадан бери бўйруқ кутаётганини ўйлаган дамда, ногоҳ олисдан қулоғига элас-элас нидо чалинди. “Кечалари аллакимлар шарпа каби тепамга келадурлар!” Нидо заминиди ниҳон афсус-надомат оҳанглари гуё юраги торларига тегиб-тегиб кетди-ю, хобгоҳга сиғмай, ҳовли сари юрди. Юлдузлар нури тўкилаётган сокин хиёбон бўйлаб одимларкан, гоҳо тушларида ўзини ҳам, тожу тахтини ҳам қанақадир нусхалар маломат қилишлари хотиридан кечди. Ахир, тараша янглиғ қаттиқ панжалар ёқасидан тутишлари, ҳаво етишмагандек бўғилиб, алаҳлаган ва қора терга ботган ҳолда уйғонишлари ёлғонми!?

Соҳибқирон аста уф тортиб, кўнгли баттар хуфтон бўлиб, ортига бурилган чоғда, яна ҳалиги нидо янгради ва шу заҳоти хаёлида дарवेशлик жандасига ўралган озғин жусса жонланди. Баъзан номаълум нуқтага тикилган ҳорғин-ўйчан нигоҳни, гира-шира хужра бурчагига суёвли ҳассани кўргандай бўлар ва нимадир кўксини қиймалар эди.

Соҳибқирон тун бўйи таъқибдан қутилмади, ҳатто бомдодни адо этаётган дамда ҳам, нонушта пайғи ҳам мавлоно Аҳмад нафасини ҳис этиб турди. Ранг-рўйи заъфарон ҳазрат, гуё, дили тубида қолиб кетган қандайдир гапни охир-оқибат айтишга қасд қилган-у, шу сабаб ҳар сония ёнидан жилмасди. Очиғи, бу ҳолдан чарчаб, толиқиб кетди, ниҳоят, иложи борича уни эсламасликка қарор берди-да, оқ тулпор белига кўниб, хос мулозимлар ихотасида арқдан узилди. Ҳамон ер-замин ва тирик жон меҳмони бўлиб турган баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб симириди ва чиндан руҳида кечаётган эврилишни сал-пал унутди: гойибона таъқибдан бир қадар чалғиди. Ахир, нима бўлганда ҳам бу кунда ўзини қўлга олиши ва олдида турган сафар масъулияти нималигини жиддий тарзда эътиборда тутиши лозим. Қолаверса, ҳар неки борини чет-чақадан дўсту душман

баравар кузатаётганини салгина назардан қочириши ҳам яхшилик аломати эмас.

Соҳибқирон кўкни болиш қилган кошинқорий миноралар ва гумбазларга недир армон, недир ҳавас билан ошифтаҳол кўз ташларди. Осмон билан бирлашиб кетган нилий бўёқлар нақадар мўъжизакор, орзу-умидлар ва эҳтирослар тўлкинини эслатадиган ингичка нақшлар нақадар оҳанраболи! Қаники, тоабад ана шу жаҳонда тенги йўқ жозиба қошида қолса!

Лекин бунинг сира иложи йўқ; тез орада жисми-жони пайванд шаҳар дийдоридан айри тушади. Тақдир тақозо этаётган айрилиқ қанча муддатга чўзилиши қоронғу, ҳар қандай шароитда ҳам пешонасига азалу абад битилган ёзуққа бўйсуниси лозим. Босадиган ҳар бир қадами Оллоҳ таоло иродаси эканлигини кошки ҳамма бирдек тушунса!..

Соҳибқирон кумуш тасмадек товланиб оқаётган Зарафшон соҳилидаги муваққат кўналғи сари бурилиб, беихтиёр мамнун жилмайди. Ҳар ҳолда энди омади чоғиб, ишлари жадал юришса керак. Махсус фармойишига кўра, ҳазрат ўрнини олган мавлоно Бадриддин қилни қирқ ёрадиган дангалчи ва зукко олим эканлигини, димоғ-фироғ қилиб ўтирмай, дарҳол исботлаб кўя қолди. Кеча чақирилган машварати олийда, давлат арконлари шоҳидлигида, толеъ юлдузлари жамол кўрсатадиган хосиятли соатдан хабар берди. Бир неча оқшом тузукли мижжа қоқмай, иқтидорли шогирдлари ва самовий фаришталар кўмагида, буни аниқлашга эришибди...

Машқларни зўр ҳафсала билан бошқараётган саркардалар ва амирзодалар Ҳумоюн ўрду истиқболига ошиқиб, Соҳибқирон этагини қошу қобоқларига суришди. Қисқа муддатли кенгаш асноси бир неча ойга етадиган озиқ-овқат ғамлаш, қурол-яроқлар ва чодирларни йиғиштириш, араваотлар ва туяларни ҳозирлаш буюрилди. Кенгаш тарқаган ҳамоно, кўналғида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жонланиш — тало-тўп бошланди.

Сафар тайёргарлиги мавлоно Бадриддин белгилаб берган фурсат — рамазон ойи олтинчи куни субҳидамига қадар узлуксиз давом этди. Қарийб бир ҳафта давомида Соҳибқирон кўналғани тарк этмай, ҳамма қатори елиб-югурди. Эртадан қаро кечгача бир зум тинмасди, ҳар бир вазифа ижросини синчковлик билан назорат қилар, мабодо бирон жузъий камчиликка дуч келса, бирдан тутақиб, сардорларни илон эшитса пўст ташлайдиган таъна-дашном билан тирқиратар эди.

Аммо Соҳибқирон ҳовридан тез тушарди, аниқроғи, лов-лов ёниб турган бўлса ҳам, бирдан тинчирди, ҳалигина жеркиб, ер билан битта қилган одами билан зумда тил топишиб, элакишиб кетар эди. Умуман, кайфияти яхши кезларда ўзини мулозим ёки навқар каби тутар, кўпинча оқшом чоғлари гулхан атрофида, нам тортиб чириган ёғочда ўтириб, бемалол сўхбат қулар, чечанлик билан ҳазил-мутойибага берилар эди.

Ана шундай эмин-эркин мулоқотлар боис, барча қисмлар ва қўшилмалар ҳақида етарлича маълумот тўплаганди, ҳатто деярли барча ёшу кекса сарбозни оғасидай танир, ҳар бири таржимаи ҳоли, феълу атвори, соғлиги қандайлиги, ҳарбу зарб илму амалини қай даражада эгаллаганини пухта билар, шунингдек, нимаси ортиқча ёки нимага эҳтиёжманд эканлигидан тўла хабардор эди.

Сираси, муҳими бу эмас, муҳими шуки, Амир Темур Кўрагон, минг азобда Самарқанд тахтига кўнгач, аввало зафар нишонли кўшинни яшинвор суръатда ҳаракат қиладиган, ҳар қандай тўсиқдан чўчимайдиган яхлит танага айлантуриш учун бор имконини сарфлади. Кечаси ҳам, кундузи ҳам шу иштиёқда нафас олди, шуни дил-дилдан истаб, охир-оқибат мақсадига эришди.

Соҳибқирон бурунги замонда мухораба мактаби яратган салафлари иқтидорини қадрлар, улар шакллантирган сабоқларни муттасил ўрганар ва мавриди билан самарали кўллар эди. Майда-чуйда қабила-уруғлар бошини қовуштириб, қудратли лашқар тузишга эришган Чингизхон юришларини таъриф у авсиф этувчи битиклар айниқса эътиборини кўпроқ тортарди. Кўзлари юмилган кунга қадар бутун заминни зир титратган оламгир жанг санъатини миридан-сиригача эгаллади, бу билан кифояланиб қолмай, ўзи ҳам мудофаа ва ҳужумда асқотадиган йўриқларни истеъмолга киритди.

Соҳибқирон ҳар қандай сафар арафасида зафар нишонли кўшинни, укубатли машқлардан кейин, кўриқдан ўтказишни муҳим тадбир ҳисоблайди ва бу маросимга жиддий ҳозирлик кўриш юзасидан буйруқ беради.

Белгиланган фурсатда у, давлат арконлари, барча сардорлар ва амир-зодалар билан биргаликда, арк рўпарасида қурилган минбарда ҳозир нозир бўлади. Сўнг, лашкарбоши ишорасига кўра, бурғу ва карнай-сурнай садолари остида, теп-текис кенг майдондан ўмровларини тик тутиб, гурс-гурс қадам ташлаб, олға босаётган сарбозларни мароқланиб назардан ўтказди.

Шубҳасиз, Соҳибқирон бу навбат ҳам ана шу таомилга риоя қилишни лозим топди. Фақат, шароит тақозосига кўра, амалдаги тартиб-қоидага оз-моз тузатиш киритди: салтанат қудратини намоён этадиган кўрик, аввалгидек арк пешида эмас, Бухорий шариф яқинидаги Жўйи Зар мавзеидаги даштда ўтказиладиган бўлди...

Хос мунажжим мавлоно Бадриддин белгилаган қутли кун тонгида, қуёш жамол кўрсатиб улгурмай, Ҳумоюн байроқлар мардона кўтарилди ва Ҳумоюн ўрду доруссалтана заминидан тантанавор суратда узилди.

Зарафшон қирғоғида кечган машқий олишувларда янада тобланган лашкар ҳам довул кўчирган ҳайбатли бархан мисоли кўзгалди.

Соҳибқирон узоқ мулоҳаза юритгач, ахийри, ҳануз Оқбуға барлос мусибати бағрини ўртаётган эса-да, Мир Саййид Барақани Бағдод сари элчи қилиб жўнатди. Салтанат улуғлари орасида энг юқори нуфуз соҳиби бўлган пири комил юклатилган вазифани тўқис-туғал адо этиб, Султон Аҳмад билан тил топишиб қайтишидан умидвор эди.

Мана энди Малик чўли сакзовулзорлари ва қумликларини оралаб, синчи-сайислар кўш қанотли деб таъриф берган оқ тулпорни йўрттириб бораётир. Негадир гоҳо ўзига сиғмай, бедов бошини ўнг ёки чапга буради-да, беихтиёр Ҳумоюн ўрдудан шитоб узоқлашиб кетади. Ногоҳ шунда бир этаги бориб ҳув чўққилар гардишига теккан осмон сари парвоз қилаётгандек туюлади.

Қуёш сал қиёмдан оғганда Соҳибқирон хос мулозимларни доғда қолдириб, жазирама ва гармселни писанд қилмай, саҳро ичкарасига ошиқиб борарди. Қай маҳалдир чанқаб, ҳатто томоғи қақраб, ўт тушгандек бўлди ичига. Бас, қайтиши керак, бефойда бу сайру томоша!

Соҳибқирон Ҳумоюн ўрду йўлини кесиб чиқишни мўлжал қилди. Кўпика ботган бедовни қичаб ҳайдаган чоғда, қайноқ қумликлар ва жимирлаётган сароб ичра ола-байдоқ дўнгликлар кўринди, син солиб қараса, ёпирай, рўпарасида бир харобазор куйиб-ёниб, титилиб, беун инграб ётибди. “Дабусия!” Ногоҳон томоғида шу сўз бодрани, жиловни тортиб, тева-рак-атрофни маъюсланиб кузатаркан, беихтиёр ёқа ушлади.

Ахир, шўрлаб тўкилган ясси девор биқинида, увоқ-увоқ қорамтир-қизғиш туфроқда, гуллаб улгурмаган ғуж-ғуж янтоқлар ва сўлиган шўра-кактаралар орасида дастаси қайрилма ҳасса санчилмиш!..

Соҳибқирон жадал энгашиди, қадини рослади-ю, ҳайрати чандон ошди, негаки, кум ва хас-хашак аралаш туфроқдан сугуриб олгани, ҳасса эмас, чириб-қорайган, ҳатто мағорлаган саксовул чўпи эди. Сўнг аъзои баданига сон-саноксиз чумоли ўрмалагандек туюлиб, аста ҳалигини жойига суқиб кўйди-да, бедови сағрисига қамчи босди...

7

Ажабо, назарида ҳансираётган саҳро бор залвори, бор сиру савдоси билан шуури қатларига кўчганди. Йўқ, мудроқ барханлар бирдан уйғониб, гўё ортидан қувлаб келар, шамолдек елаётган бедови оёқларига чанг солар эди. Кўкда қуёш йўқолиб қолгандек туюлди ва ҳали дафъатан бошланган ташналик баттар хуруж қилиб, жами ҳужайраларига ёйилди.

Ҳумоюн ўрдуга яқинлашган пайтда мунаққаш эгарда бўшашиб ўлтирарди, ҳоли-руҳини чулғаган тугённи бошқалардан эмас, ҳатто ўзидан ҳам яширишга уринар, кўз олдида нуқул аллақачон унутиб юборилган жимжит харобазор ўртасида, шўрлаб кетган увоқ-увоқ туфроққа санчилиб турган ҳасса намоён бўлар эди.

Соҳибқирон хос мулозим узатган гулоб-шарбат тўла тилла косани уст-ма-уст бўшатди, сал ўтгач, Самарқанд усталари ясаган улкан сиркорий кўзани даст кўтарди-да, тўкиб-сочиб ва ютоқиб сув симирди, таажжубки, ичини ёндираётган оташ босилиш ўрнига баттар зўрайди.

Энди Соҳибқирон тева-рак-арофида учиб-кўниб юрган қалдирғочлар вижирлаши, бўзтўрғайлар нолиши, чигирткалар чириллаши ва болари-

лар гўнғиллашини эшитмасди, гўё аввали-охири йўқ дала-дашт узра фақат бир маҳзун овоз пайдар-пай гулдираётир, холос. “Кечалари аллакимлар тепамга шарпа каби келадурлар!” Ҳайҳот, чиндан шу нидо таралаётир қайсидир олис макондан ва гўё бутун чўл бағрини ағдар-тўнтар қилиб титратмоқда, нафақат куйиб-ёнаётган саҳрони, Соҳибқирон вужудини ҳам титратиб, оромини бузмоқда. Ахийри, мияси чатнаб, руҳи шу қадар сирқирай бошладики, илгари ҳеч қачон бунақа аҳволга тушган эмас.

Салтанатда обрў-эйтиборли зотлардан саналган Аслиддин манғит таклифига кўра, қисқа фурсат Бухоройи шарифда кўнмоқчи, баҳонада шаҳар қиёфасида рўй берган ўзгаришлар билан тузукроқ танишмоқчи эди. Оқ тулпорни гоҳ қичаб, гоҳ ўз ҳолига қўйиб бораркан, кўнглига қил сизмай қолгани боис, ушбу нияти ёдидан кўтарилиди. Асаъсаю дабдабага зўр бериб, тўрт кўз билан йўл қараётган ҳоким ҳафсаласини пир қилганча, Бухорони четлаб ўтди. Шоҳона зиёфатдан умидвор давлат арконлари ва саркардалар чурқ этолмай, Соҳибқирон ранг-руйига ажабланиб тикилишарди. Тўғриси, сиртидан бепарво, хотиржам ва ҳатто хуш-хандон кўринса-да, ботинида ҳамон тушуниш маҳол бир ғалаён кечар, гўё, дунёйи дунни унутиб, аввали-охири йўқ тубсиз гирдобда сузар эди. Баъзан гойибдан ҳалиги нидо такрор-такрор жаранглайди қулоқлари остида ва узлуксиз акс-садо беради кўксининг алақайси бурчида!..

Аллақачон ёз чилласи бошланган эмасми, боғу роғларга бурканган Жўйи Зар мавзеси ҳам юзу кўзга оловдек жовиллаб ёпишадиган жазирама қўйнида эди. Бир-бирига мингашган қиру адирлар, кенг-кенг ўтлоқларнинг гиламдай-гиламдай жойлари анча-мунча сарғайиб улгурибди, аҳён-аҳёнда кучаядиган гармсел саҳро ичкарасидан кум-тупроқ зарралари ва ҳар хил тўзону хазонларни пирпиратиб учира келар, нафасни бўғиб, кўз очиргани қўймас эди. Тирик жон борки, бари-бари қуёш тифидан қочиб, ўзини салқинга урган...

Неча кундан бери шундоқ ҳам алангаи оташга чулганган Соҳибқирон ўзидан ўтганини фақат ўзи билади. Жамики борлиқ гўё оловдан иборат эди. Ҳатто сароб пардаси ҳам кўзига симобий тусли гулхан бўлиб кўринарди.

Ҳар соатда тоқат қилиб бўлмас даражада қақраётган томоғини ҳўллар, лекин қаники ташналиги сал-пал босилса! Агар ҳозир иложи бўлса, шарқираб оқадиган тоғ дарёси ёки муздек сувли кўлга тушиб ётарди, эҳтимол, шунда сал-пал ором топармиди? Гармсел-шамолдан пана сояравда ҳозирланган шоҳона ўтовда эса жон сақлаш мушкул, аниқроғи, бориб турган азоб-уқубат эди. Қиздирилган тандир ҳилидек дим-қуруқ ҳаво бир зум ҳаловат бермас, охир-оқибат, руҳида қайта-қайта санчиқ кўзғалар эди.

Санчиқ кучайса, дафъатан ҳалиги нидо янграйди, шунда беихтиёр ён-верига аланглаб, хавотир билан аста қулоқларини ёпади. Мабодо уйку илинжида, киприкларини юмса, олис-олиса мавлоно Аҳмад қад ростлаб, недир муддаода ихчам салла ўралган боши узра тез-тез ҳассасини силкита бошлайди. Кейин ногоҳ ҳассаси нимжон ва жонсиз қўлидан чиқиб кетгандек, камон ўқи янглиғ учиб кела-кела, шоҳона ўтов бўсағасида кўндаланг тушгандек бўлади.

Соҳибқирон ҳар ойда хазинадан отнинг калласидек маошни қуртдек санаб оладиган хос табиби мулла Содиқ Кеший билан кўпам ош-қатиқ эмасди. Умуман, шу ёшга етибдики, ўнг оёғидан яраланиб даво истаганини айтмаса, тиб дарғасини бошқа бирон жиддий сабаб билан қошига чорламаган. Ҳоли-руҳига четдан назар солиб, дарди нелигини анчайин фаҳм этгани учунми ёки бошқа сабабданми, ҳартугур ҳозир ҳам уни эсламади. Худодан меҳру шафқат тилаб, тишини тишига босган қўйи, гул чекилган шифтга термилиб ётаверди.

Кечроқ хабар олгани кириб, ҳуши бошидан учган Сарой Мулк хоним сўрамай-нетмай кимнидир мулла Содиқ Кеший сари чоптирганини кейин билди. Оёғини қўлига ола етиб келган ҳаким билагини ушлаб, томир уришини текширар экан, афсус билан бош чайқади...

Мулла Содиқ Кеший тахмини тўғри чиқди, муолажа наф бермади: ич-ичидан чидаш маҳол ташналик, ҳоли-руҳидан оғриқ аримади.

Ким билсин, умрида илк марта шу кезлар, атрофида қанчадан-қанча марду майдон суянчиқ ўғлонлар бўлишига қарамай, тамом ёлғиз эканлигини англадимми?

Баъзан субҳидамга ўрнини беришни истамай чўзиладиган тунларда қовоқлари оғирлашиб, озгина мизғийди-да, ногоҳ ўзини Кўксарой остидаги ўрада кўради ва сачраб уйғонади. Сўнг, юраги тўлиб кетади-ю, недир куч даъвати билан, қоронғулик қаърига қулоқ солади: ғойибадан янграётган нидо сукунатни чок-чокидан бурдалаётир.

Соҳибқирон бетоқат уф тортиб, лағча чўгдек ёнаётган гавдасини ўнглаб қараса, шукр, ниҳоят тонг отиб фалак гардиши ним татир ёришибди, борлиқ-жавониб уйғоқ...

Чодир ҳавоси димоқни нозик-нозик қитиклайдиган ажаб ифорлар ва атру бўйлар билан тўйинган, нечуким пойғароқда жимгина юрак ҳовучлаб ўлтирган Сарой Мулк хоним, Чўлпон Мулк оғо ва Туман оғо бегим чехралари мунг ва ғуссадан хазон каби сўлгин тортган, гул баргидек юпқа-қирмизий дудоқлари ташвишли қимтилган, суқ кўзғайдиган бодом қовоқлари бир латиф кўпчиган — намчил!..

— Ҳазратим, кеча бўйи алаҳладингиз, — деди Катта малика дийдаси янаям юмшаб. — Энди суягингиз бир оз енгилму?

Соҳибқирон чайнаиб, жавоб беролмай, тонггача кечирган ўй-фикри, дарду ҳасрати ва алоғ-чалоғ тушларини хотирлашга уринди. Лекин бундан не фойда? Қолаверса, тан-жони ҳамон гўё улкан қоя остида эврилаётир, иситмаси ҳам баланд, ажабки, руҳи вужудидан айри тушганга ўхшайди, тамомила ағдар-тўнтар қилиб юбораётир қуриб кетгур ташналик руҳини.

Агар сабру бардоши, иродасини фаол ишга солиб, нохуш фикрлардан чекинса, илжи борича хотиржамликка берилса ва мириқиб ухласа, тез орада бари-бари беиз-бенишон ўтиб кетар эмиш!

Суф-е сизга, мулла Содик Кеший жаноблари, юрак тўрига назар ташламай, шунчаки сўйлаш осон-да, агар ўзига қолса ҳозир ҳеч нарсани, ҳеч кимни гардчалик ўйламасди, ахир, ҳоли-руҳида неки иссиқ-совуқ кечаётган бўлса, ҳаммаси инон-ихтиёридан буткул хорижда рўй бераётир-ку!

Ҳўш, мавлоно Аҳмаднинг ўзи-ку майли, лекин нима учун ҳатто сариқ чақага арзимас эгри-бугри ҳассасини ҳам нуқул ўйлагани ўйлаган? Савил қолгур кўнглининг алақайси бурчида ўрнашиб олганми нима бало!?

Бугун эрталаб ҳам Соҳибқирон қайсидир жимжит кўчада ҳассасини дўқирлатиб юрган мавлоно Аҳмад хаёлидан анчагача бўшамасди. Қачондир ҳазрат гўё мовий бўшлиқ бўйлаб юза-юза қошига келди, неларнидир арзу ҳол айлагач, тез орада бошланган ҳарбий кўрикни баҳамжиҳат томоша қилди.

Карнай-сурнайлар, бурғу ва ноғоралар садолари остида, еру кўкни титратиб, мардона қадам ташлаб ўтган ғалаба ёр кўшин Соҳибқирон кўнглида бошқача бир шуқуқ уйғотди, айтиш мумкинки, тани ва руҳини асоратлар губоридан тозалогандек бўлди.

Кўрик якунига бағишланган мажлисда Соҳибқирон ҳар бир кўшилма, ҳар бир сардор зиммасига алоҳида-адоҳида вазифа юклади, хусусан, амир-зодаларни ҳар сония ҳушёр бўлиб туришга чақирди. Сафар осон кечмаслигини турли далиллар билан исботлагач, ниҳоят, ҳалироқ дилида тутилган айрим тилақларини ҳам айтди.

Аввало, салтанат ишончи ва эътиборини қозонган амир Ҳожи Сайфиддин ҳозироқ, махсус ёрлиқ билан, кичикроқ илғор даста ҳимоясида, муаззам Самарқанд сари шошилиши лозим. Соҳибқирон сафардан музаффар қайтгунича, у, оқилона тадбирлар ва адолат йўриқларига суяниб, доруғалик лавозимида муқим туриши ҳам қарз, ҳам фарз. Бутун жаҳон нигоҳ қадаган шаҳарни, ўрнини билдирмай, жонини жабборга бериб, шахту шижоат билан муҳофаза этсинки, ҳатто тепасидан шубҳали бир зоғ учиб ўтолмасин!..

Иккиламчи, салтанат кўз-қулоғи ва оёқ-қўли ҳисобланган Бўри тархон зиммасидаги вазифа айниқса енгил эмас. Мана шу соатдаёқ баҳодир тегишли одамларини, қўшимча маълумотлар тўплаш ниятида, Бағдод томонларга бекитиқча сафарбар этиши мақсадга мувофиқдир. Айни айтда, ўзи Журжон шаҳри сари жадаллаб бориши, бирон хилватда чодир тикиб, Мир Саййид Баракани иззат-ҳурмат билан кутиб олиши ва қўриқлаб туриши керак.

Алқисса, Жўйи Зар мавзеси сароб ичра мунғайиб қолди.

Мана, чайир ва эпчил сарбозлар кечаю кундуз тиним билмай йўл бошишаётир. Тинкаи мадорни қуриб юборадиган азоб-уқубатдан нолийдиган кимса хайриятки йўқ, лангиллаган жазирама ва гармселда кўмир каби

қорайиб, тарашадек қотган қиёфаларда недир қатъият ва қониқиш ҳукмрон. Елиб бораётган аравалар ёки отлар устида наридан-бери тамадди қилиб, ҳатто мизғиб олиш таомилга кирган. Сафар аввалидаёқ вақтни тежаш учун шундай буйруқ берилган.

Ҳалига қадар Соҳибқирон ўзи ҳам бирон-бир манзилда узоқроқ тўхтаган, ёлчитиб қорин тўйғазган эмас. Ҳатто орқадан қорама-қора ошиқаётган ўғруқни, безатилган тахти равонларда бемалол ҳордиқ ёзиб, оро-горо ҳамда ясан-тусан билан машғул ҳурилиқо маликаларни унутганча, тўёқларидан ўт сачратувчи бедовини йўрттиргани йўрттирган. Ора-чорада кўнгли Чўлпон Мулк ого авайлаб чертадиган танбур нолаларини тилаб, бир хил энтикади. Кечки пайтлар уйку зўр келса, нақд тиззаси кўзига қамчи уради ачитиб, агар қамчи оғриғи қор қилмаса, аста енгини шимаради-да, биланини ханжар билан тилимлаб, қонаган жойига эзгилаб-эзгилаб какра бо-сади...

Журжонда Мир Саййид Барака билан бўлган учрашувдан севинмади, аксинча, таъби хуфтон бўлди. Ахир, Оллоҳ қарғишига учрагур Султон Аҳмад элчисини тагин ит ўрнида кўрмабди. Ҳатто сулҳ хусусидаги таклифини тинглаши нари турсин, тузукроқ меҳмон қилмай, неча оқшом гу-машталар ётиб-турадиган искирт кулбага қамаб қўйибди...

Соҳибқирон сувлиқ чайнаб гижинглаётган бедов жиловини жон-жаҳди билан бўшатди. Иложи борича тезроқ ўша нобакор билан юзлашмоғи кер-рак, тезроқ! Лекин бунинг учун аввал бир қанча катта-кичик манзиллар, жумладан, Ажам Ироқи кўндаланг қиладиган тўсиқлардан ўтиши керак...

8

Тақдир неча бор суйиб-алқаган, неча борюз ўгирган ва қарғаган Ажам замини бағрида не-не сиру савдони яшириб ётгани ҳеч бир зотга аён эмас...

Ҳозиргина кўрган-кечиргани қошида қизара-қизара бир кучоқ оловга айланган қуёш уфқнинг поёнсиз денгизига пар-пар чўкаётир. Фалак гар-дишини тарам-тарам бўйган ним пушти, ним алвон шуълалар Қалъайи Сафид рўпарасида ҳорғин хаёл суриб турган Соҳибқирон чеҳрасида ҳам хиёл акс этган. Узоқ давом этган ва самарасиз тугаган жангдан кейин чўккан зил-замбил сукунат нақадар ваҳимали: ҳар қавакда гўё ажал қуз-гуллари яшириниб ётганидан огоҳ этаётир.

Соҳибқирон юксала бориб фалакка тиралган минорлар ва гумбазларга қаради-да, ноҳосдан боши айланиб, кўзлари тиниб кетгандек бўлди. Нарвонлар орқали мустаҳкам тош деворлардан ошиб ўтишга уринган қанча-дан-қанча сарбоз даҳшатли хандақ вазифасини ўтайдиган, этак тарафларни белбоғдек ўраган асов дарё қаърига қулаганини ўйларкан, тирноғи учигача сим-сим зирқиради. Маҳобатли буржлар гирдидан ўқрайиб боқаётган ҳимоячилар гоҳо найзаларини ҳавода таҳдид билан дўлғаб-дўлғаб қўйишар, гоҳо шинаклар орқали камондан ҳуда-беҳуда ўқлар ёғдириб, масхараомуз қийқиришар эди.

Соҳибқирон неча йил муқаддам Шоҳ Мансур волий қилиб тайинлаган Саодат баҳодир, мудофаа жабҳасида қўлидан нима келса, барини сидқи дилдан адо этганини қамалнинг дастлабки куниеқ сезганди. Шу сабаб сар-кардалар билан кенгашиб, мурсаи мадора йўлини қидирди, уст-устига йўллаган элчилари эса ҳатто дарвозадан киролмай сўппайиб қайтишди. Ажам заминидagi кўпгина шаҳарлар ва кентлар, ҳатто пойтахт ҳам ён берган пайтда, фақат ягона Қалъайи Сафид қилт этмай туриши чиндан ақлга сиғмасди.

Асли Соҳибқирон меҳру мурувват кўрсатишини таъкидлаб ёздирган хат-ларига тиг қаби санчилувчи жавоблар берган Шоҳ Мансурдан кўпроқ ҳай-иқувди. Хуфиялар неча марталаб, Шоҳ Мансур Худонинг бориб турган ғазоби қабилидаги турли-туман овозларни етказишганди. Чиндан ҳам у ота-боболари доврўғини муқаддас санаши, киндик қони томган тупроқ билан ўлгудек фахрланиши, улусга эътиқоди баландлигини Соҳибқирон ўзи ҳам аввалдан биларди. Урнида у зиғирча тап тортмай ўзини ўту сувга урар, кўпинча ҳар қандай қалтис вазиятдан, бир жойи мергилмай, бир туки тўкилмай, эсон-омон қутилиб кетишга қодир эди. Фақат Султон Аҳмад кўйинини пуч ёнғоққа тўлдирганини англагач, бир қадар каловланиб қол-ганди.

Шунга қарамай, дастлаб зафар нишонли қўшин билан тенгма-тенг олиш-ди, ҳатто баъзи тўқнашувларда қўли анчайин баланд ҳам келди. Охирги

ҳал қилувчи мухорабада эса, тўсатдан омади чопмай, ғалаба келтириши мумкин бўлган қулай вазиятни бой берди. Чекинар чоғи майдонда суяги қотган абжир аскарларидан каттагина бўлагини Қалъайи Сафидда қолдиришни маъқул топди...

Энди энг муҳими аён: осмон тоқи билан бўйлашган ушбу мустаҳкам истеҳком Шоҳ Мансур умид кўзини тиккан нажот нуқтаси, аниқроғи, у, тузукроқ нафас ростлаб, қайтадан куч тўплагунча, Саодат баҳодир ғалаба ёр қўшинни чалғитиб туриши керак.

Соҳибқирон муштларини тугди: йўқ, нима бўлса ҳам бунга имкон бермаслиги зарур. Агар вақтдан ютмас экан, кўп имкон қўлдан кетади. Кўркўрона ҳужум эса — бефойда! Қалъа хаёл лочини етолмас даражада юксакликда жойлашгани бир тараф-у, мудофаа сақлаб турган жамоа шижоати бир тараф! Ҳатто сув келса симириб, тош келса кемириб кетишга қодир илғор неча ойдан бери чора тополмай депсинаётгани бежиз эмас.

Бугун айниқса вазият бутунлай оғирлашиб, беҳисоб талафот берилди. Қутирган дарё шовуллаши билан қўшилиб кетаётган урҳо-ур садолари Соҳибқирон юрагини сирқиратиб, калласини ғовлатиб юбораётир. Обдон қайнатилган қозон-қозон нафт нарвон орқали тиришиб-тармашиб ўрлаётган навкарлар эмас, гўё ўзи устидан тўкилмоқда. Қалъа ичкарисиди нафт булоғи борми нима бало?

Соҳибқирон беихтиёр надомат чекаркан, жангу жадалдан чарчаганини ич-ичида тан олди, шунинг баробарида, дилини бир соғинч, бир армон чулғади. Урҳо-ур садолари ва оҳ-воҳларни ортиқ эшитишни истамай, ҳордиқ тилаб, шоҳона ўтов сари интилди.

Утов бўсағасига етганда кўз ўнгидан рангин товланаётган кошинкорий иморатлар, шағал тўкилган гўнжум кўчалар, файзу баракотли бозорлар, зумрад тусли боғу роғлар лип-лип чайқалиб ўтаберди. Ахийри, тепасида парку булутлар юзаётган арк ичра қад ростлаган муаззам Кўксарой, сўнг... зах-қурум ҳиди босган ним қоронғи ҳужрада, титилган бўйрада мук тушган мавлоно Аҳмад намоён бўлди. Ҳатто озиб-тўзган ҳазратнинг заъфарон юзини қоплаган андуҳ кўлагаси, кенг пешонасини тилимлаган ажинларга қадар яққол кўринди...

Дилидами, инон-ихтиёридан хориждами, ақл бовар қилмас ҳол кечаётган эди, бунинг нималигини англаб-англамай, хиёл каловланди. Адашмаса, Малик чўлидан ўтар чоғи жисми-жонида ўрнашган ташналик қайтадан хуруж қилаётганди. Ростдан ҳам юрак-бағрида нимадир бир ёниб, бир ўчаётир. Атроф-жавонибни қоронғулик пардаси ўрай бошлаганда аста-секин иситмаси кўтарилиб, шуури аллатовур зирқираб кетди, бир пайт қараса, во ажабо, Дабусия харобалари аро урина-сурина тентираб юрган эмиш!..

Тонг-саҳарда одатдаги ваҳимали талотум ва қийқириқдан уйғониб, тезда тўшакни тарк этди. Кунчиқар оқарганда пишқириб оқаётган асов дарё қирғоғида паришон турар, яраланган кўксини ажал ўқларига ҳаргиз айл тутаетган қалъадан нигоҳ узмай хўрсинар эди. Охир-оқибат у пойига туфроқ каби сочилур, лекин қачон келади ўша кун, ўша соат? Роса интиқ қилиб юбормадими? Хўш, бунақа қалтис вазиятда Чингизхон не чора қўлларди? Адашмаса, бирон ҳийла ўйлаб топарди. Оҳ-ҳо, тонганда-чи! Ҳозир Малик чўлида хоки туроб бўлиб ётган Дабусияни қандай буккани ҳали-ҳали ровийлар оғзида юради.

Улкан кўшин ҳимоясидаги Бухоро оппа-осон бўйсунган ҳолда, Дабусия ён бермай, жангу жадални мардона давом эттиргани жаҳонгир қонини қайнатади. Қалъани яқин-орада қилич билан забт этишига кўзи етмагач, ахийри, махсус жазо гуруҳини ишга солади.

Бир кеча тевааракдаги қишлоғу овуллардан юзлаб бегуноҳ эркагу аёл, бўйнилариға гул урилиб, қалъа бўсағасига ҳайдаб келинган ва барчасини дорға тортиш учун хоқон томонидан фармон берилгани неча бор жар солинган. Тонгга яқин мингдан зиёд дабусиялик ҳимоячи номигагина қўйилган йигирматача кўриқчини қириб ташлаб, маҳкумларни ошиғич тарзда ичкарига киритишади. Улар орасида махсус таълим олган, жаҳаннамдан ҳам чўчимас қанчадир хуфия-навкар борлигини, зиммалариға тонгдаёқ темир дарвозалардан бирини очиб бериш вазифаси юклатилганини ким ҳам ўйлабди дейсиз...

Уша аломат ҳодиса ўзи шоҳидлигида, шундоқ рўпарасида рўй бергандек, Соҳибқирон секин бош чайқади. Қойил қолмай илож йўқ: очиги,

унақаси камдан-кам бўлади. Энди, дўппи тор келганда, ўзи ҳам гамини ейиши керак, ахир, чиндан ҳам Оллоҳ таоло ақлу идрок ва фаҳму фаросатни нечун бермиш, шундай кезларда ишга солиш учун эмасми?

Туёқлар дупуридан хаёли бўлинди, беихтиёр ўгирилиб қараса, боғинг тоабат кўкаргур Муҳаммад Султон, бир қўлида тизгин, ихлос билан тавозе сақламиш қошида. Офтобда сокин товланаётган зирҳли либоси, қини сийму зар билан зийнатланган шамшири салобатига тагин ҳам салобат кўшганди. Тим қора пайваста қошлари остидан тик боқувчи тубсиз-ўйчан кўзлари шижоат ёлқинидан мунаввар, лабларига ингичка бир табассум инган...

— Биров сўроқлайдир сизни, олампаноҳ, — деди у дўриллаган товушда.— Махфий сўзи бор эрмиш!..

Ҳаял ўтмай икки хос мулозим юпқа камзул кийиб, бўйнига тумор осган гўлабир кимсани рўпара қилди. Ажабо, у, ўзига ортиқ бино қўйганми ёки ўлимига розими, буткул хотиржам бўлиб, ҳатто чечак изи қолган энли бетида ҳаволаниш аломати зуҳурланган эди.

Кутилмаган ғалати меҳмон, паст товушда, ён-верига тез-тез аланглаб, Саодат баҳодир номидан гапирди. Очиғи, Соҳибқирон эшитганига дарҳол ишона қолмади, ахир, пихини ёрган ғаним тузоқ кўяётган бўлиши мумкин-да. Муҳр босилган мактубни ўқигандан кейингина чехраси нурланиб, таваккал қилишни лозим топди.

Қоронғулик куюқлашгач, ёнига Идику баҳодир бошлиқ илғор дастанни олди-да, гирдини пишқириб оқаётган тўлқин юваётган тепаликка сузиб ўтди. Унқир-чўнқир сўқмоқдан йигирма қадамча юрмай, баҳайбат қоялар биқинида оғзи қорайиб турган ғорни кўрди ва машғала тутган хос мулозимлар ортидан ичкарига шошилди.

Соҳибқирон гоҳ кенгайиб, гоҳ тораядиган ғорнинг иккинчи тарафидан бир амаллаб чиққанда қайсидир ўзаро ёндош қўшалоқ чўққи оралиғида эндигина тўлиша бошлаган ой юзаётганди. Қаршисида — катта-кичик қоялар қоплаган кенгликда, дарахтзор қияликларда Қалъаи Сафид бемалол ястаниб ётарди. Бир четини тупроқ кўмган, бир томони тик тушган ясси тошда нафас ростлаб ўтирганда, тонг ёришиб, уфқдан таралаётган гулобий ёғду ўзаро уйғун миноралар ва гумбазлар сийнасига юмшоқ-юмшоқ санчилди.

Салдан кейин қуйроқда дубулға-совут кийган, анчайин қорувли ва ўктам суворий кўринди. Суворий қимматбаҳо эгар-афзал урилган бедовини қичаб ҳайдар, йирик-йирик кўзлари субҳидам шуъласида ўзгача чарақлар эди. Ниҳоят, ора яқин қолганда, у ғалати ҳовлиқиб, бирдан жиловни тортиди, гавдасини ерга отиб, шоҳи жаҳон этагини қайта-қайта ўпди-да, ўзини Саодат баҳодир деб таништирди. Сўнг терлаб-пишиб, хиёл тутилиб, хатидан кенг ўрин эгаллаган тилагини бир бошидан баён қила кетди. Сўзи охирида, Соҳибқиронни яна ҳам ҳайрон қилиб, Шоҳ Мансур қилмишларидан нолиди, боринги, унақа ношуду нотавон ҳукмдордан Ажам аллақачон безган эмиш!

Чошгоҳда қалъанинг энг баланд минораси узра уч ҳалқа тасвири туширилган Ҳумоюн байроқ ҳилпиради...

9

Ажабо, Соҳибқирон кутилмаган қалтис ишга қандай журъат этди, қандай!? Кучи билагини ёрган амирзодалар ва эҳтиёткор саркардалар йўлини тўсишса-да, ҳеч бирини эшитишни ҳам истамай, Оллоҳга таваккал қилиб, Саодат баҳодир қошига ўзи боришни лозим топди. Қилич уришдан воз кечиб, Ажам тожу тахтидан умидвор бўлган йигит билан тезроқ учрашиш мақсадига айланди. Музокара пайти жойида турмай ўйнаётган чоғир кўзларга зимдан тикилди-ю, ўзини Шоҳ Мансур ўрнига қўйиб кўрди. Ногоҳ шунда кўнгли чучмал тортиб, нимадир алам қилиб кетди.

Мана, сулҳ тузилиб, аввал ўйлаганидек, қалъаи қайсар пойига туфроқ каби сочилди. Энди инон-ихтиёри илқида, лекин бу қувончга гўё аллабир тахирлик қўшилганди, шунинг учун недандир қониқмаётган эди. Баҳаво гўшада, оппоқ қорни салла қилиб ўраган пурвиқор чўққи этагида берилган шоҳона зиёфат ҳам татилади. Хушовоз хонандалару нозикбадан раққосалар қизитган базми жамшидда, бир банда билан сўйлашмай, турфа мулоҳаза гирдобига фарқ бўлиб ўтирди. Аввали-охири йўқ хушомадлардан тўйиб, дастурхон ёнидан эрта турди ва ўтовига қамалиб олди.

Соҳибқирон тонг-азонда боши ғовлаб, юраги ҳовлиқиб уйғонди-да, Бўри тархонни ошиғич чорлаб, Саодат баҳодирни Шоҳ Мансур ихтиёрига йўллаш ҳақида буйруқ берди. Нима қилсин, узоқ ўйласа-да, бундан бошқа чора тополмади.

Тез орада Ажам бўйлаб овоза тарқалди: Шоҳ Мансур тавалло билан бўзлаб, оёғига йиқилган кутволни, аркони давлати гувоҳлигида, қовжирган далада қозиққа ўтқизган, бу билан кифояланмай, молу мулкни мусодара қилдириб, аҳли ҳарамини гумашталарига инъом айлаган. Сўнг, жами ажамликни, ёнида мардона туришга чақириб, ҳал қилувчи навбатдаги мухорабада бошига омад қуши кўнажагини таъкидлаган...

Теварақда изғиб юрган устаси фаранг хуфиялар барини оқизмай-томизмай Ҳумоюн ўрдуга етказишди. Кеча-кундуз тиним билмай, шундоқ ҳам анча толиққан Соҳибқирон оғир-оғир мулоҳазага чўмди. Чиндан борини бору йўғини йўқ қиладиган интиҳо яқин: Ажам ҳукмдори дағдағалари ваҳимали туюлар ва дилини ларзага солар эди.

Қалъайи Сафид тиз чўккан кундан зафар нишонли кўшин Работ мавзеви билан Гуйим қалъаси ўртасидаги хавфу хатардан холи сайхонликда нафас ростлаётган эди. Муқаррар ҳамла хабари етган ҳамоно, барча кўшилмалар ва қисмлар жадал суръатда жанговар сафга тизилишди: илғор-манглай, қул-қалб, чап ва ўнг қанот диққат билан қайта-қайта назардан ўтказилди.

Соҳибқирон, ҳадемай кечадиган мухораба ҳайбатини тасаввур қиларкан, яна ташвиши ортиб, қайта-қайта Тангридан мадад тилади. Ҳартугур Яратган эгам инояти билан азалий ва абадий ҳомийларига айланган Зуҳра ва Муштарий бугун ҳам кўллашига ишонарди. Фақат не сабабдандир орага сукулиб кирган Мезон буржи халақит бермаса бўлди. Озми-кўпми шундан хавотир чекади, ахир, сафар олдидан мавлоно Аҳмад фалакда мувозанат бузилганини куйиниб таъкидлаганини ҳамон унутган эмас.

Ногоҳ хаёли йироқларга учди ва Самарқанд кўчаларида юргандек бўлди. Бутун шаҳар ухларди, у эса Кўксарой остидаги хужрада китоб варақлаб, бедор ўтирган ҳазрат билан юзма-юз турарди. Ажабо, қировлаган сийрак қошлар ўртасидаги тугун нимани сўйлаётир, ҳа, Қодир эгам, не савдони шарҳ этаётир?

Осмону фалакка, чанг-тўзон булути билан бирга, бурғулар ва ногоралар гумбир-гумбири ўрлаб, Соҳибқирон хаёлини йиғиб олди. Салдан кейин гурас-гурас жанг отлари, ялт-юлт қилаётган сон-саноксиз хунхор найзалару шамширлар, дубулға кўндирилган беҳисоб калалар кўринди.

Куч-қудрати беадад аламзада Ажам лашқари, довул кўчирган бархандек тўзиб-чийралиб, қаҳру ғазаб ёғдирган кўйи ёпирилиб келарди, ажалдан бошқа нарса ваъда қилмай, гўё тўппа-тўғри Амир Темур Кўрагон сари умтилар, жисми-жони, йўқ, потирлаб ураётган юрагини босиб-янчиб ўтмоқчи эди.

Ҳар икки тараф бош кўмондонлари қўл силкиб берган ишора бақрайган, ўқрайган ва мўлтираган кўзларда акс этган недир учқунни аланга олдиргани Соҳибқирон эътиборидан четда қолмади. Сўнг, талвасаю таҳлика ичра ўкириб, бир-бирлари сари ташланган ботирлар издиҳомига кўшилиб-аралашиб кетгандек бўлди. Еру самони титратаётган алам-ангиз наъра, қонсирарган яроқлар шарақлаши, камон ўқи ёки найза санчилиб қулаётган навкарлар инграниши, эгасиз қолган отларнинг мунгли киш-нашлари... бари-бари дили тубида такрор-такрор кечётган эди. Гоҳ ботиний шовқин-сурон ва акс-садодан ёриламан деган кўксини бошқача бир хавотир босарди-да, Оллоҳдан мадад ва тўзим тиларди. Ахир, қачондан бери ташаббус гоҳ у, гоҳ бу томонга ўтаётир, ҳар жойда либослари алвонранг, афту ангорлари моматалоқ жасадлар уйилиб кетган, ҳатто ҳадсиз-худудсиз уфқ этагини ҳам шафақ эмас, гўё қип-қизил қон бўяган...

Савашув қизий-қизий нақд жаҳаннам — ўтли пўртанага эврилди, фақат қандай тугаши номаълум эди. Қалтис ҳолдан диққати ошган Соҳибқирон заҳирадаги кўшилмаларни сафарбар этишни мўлжаллади. Кейин кеч бўлиши мумкинлигини ўйлаб хўрсинаркан, ногоҳ хуши бошидан учди. Ён томонда ястанган қуюқ дарахтзордан тахминан тўрт минг чоғли ғаним қуюндек отилиб чиққан эди.

Олдидан ўйноқлаб-пишқириб елаётган тўриқ эгарида бемалол кўнган суворий эътиборини тортди ва чўяндан қуйилгандек қорувли қадду қома тига қизиксиниб тикилди. Зирҳли либос кийган йигит, думига палос би-

лан ўралган улкан қозон боғланган отини қичаб ҳайдар, талотўмни писанд қилмай, гоҳ чапи, гоҳ ўнгига абжирона қилич дўлғар эди. Ахийри, дуч келган тўсиқларни пайдар-пай даф этиб, баралла ҳайқирганча, Ҳумоюн ўрдуга яқин келганини кўпчилик сезмай қолди, гулдираган овози урҳо-ур садолари орасидан алоҳида ажралиб эшитилар, кишида ажаб таассурот уйғотар эди.

— Улуғ амир, ким бўлди бу баҳодир? — сабри чидамай Темур Қутлуғдан сўради Соҳибқирон. — Худо ҳақи, баччағарни ҳавоси жудаям банд!..

— Олампаноҳ, янглишмасам... Ажамни эгаси, — хушламай жавоб қайтарди Темур Қутлуғ. — Айтишганича бор экан: худди балонинг ўқи-я!..

— Ўзим ҳам Шоҳ Мансур бўлса керак деб ўйловдим.

Мураккаб сафар шарт-шароитида, турли-туман фалокатлар ва нохушликлар олдини олиш ниятида, Ҳумоюн ўрду муҳофазаси асосий вазифалар ширасига киритилган. Махсус топшириққа биноан, Баҳром баҳодир бошлиқ хос навкарлар кечау кундуз хушёрлик билан қўриқчилик қилишди. Алоҳида ҳарбий сабоқ олган, чаптастликда тенги йўқ даста белгилаб қўйилган чегарадан бирон шубҳали банда нари турсин, ҳатто пашшани ҳам ўтказмайди.

Ҳозир эса кутилмаган ҳодиса рўй берди: ҳалига қадар дахлсиз бўлган таомил босар-тусарини билмай келаётган Шоҳ Мансур тарафидан бузилди. Тилаги нелигини таҳликали чақнаётган кўзлари айтаётир: Туронзамин ҳукмдори билан яккама-якка саваш қурмоқчи!..

Мийиғида истеҳзоли кулгач, Соҳибқирон дарҳол алоҳида нуфуз эгаси саналмиш хос мулозими, жумладан, дубулға-қалқони ва қуролларини асраб-авайлаб олиб юрадиган Пўлод найзадорга ўгирилди. Лекин, ёнида ундан ному нишон кўрмай, алаmidан бўғилиблар кетди. Қиёмат-қойимдан қолишмас жангу жадал ҳайбатидан чўчиб, дилида ноумидлик туғилиб, наҳотки ўзини панага тортган бўлса муттахам!?

Соҳибқирон афеус чекаркан, олисдан қулоқларига бир нидо чалингандек туюлди: “Олампаноҳ, эҳтиёт бўлинг, Мезон буржи ҳамон бегона ўлчамда!” Ногоҳ бир хил орзиқди ва тасавурида таниш сиймо жонланди. Ҳануз шашти синмаган Шоҳ Мансур қиличи муборак боши узра вишиллаган чоғда, мавлоно Аҳмад билан хаёлан мусохабага киришиб, абжирона чап берди. Галдаги мудҳиш зарба Абдул ахтари тутган тўғарак қалқонга тегди қарсиллаб! Ҳаял ўтмай Ҳумори ясовул, Муҳаммад Озод, Тўқал боварчи, сор лочин тезлигида уча келиб, хожаларини ҳалқа солиб ўрашди.

Мана энди Соҳибқирон тепалик гирлидаги ўнғай жойдан барини, ҳам бош чайқаб, ҳам ичи тимдаланиб, паришон алфозда кузатаётир: Шоҳ Мансур тўхтовсиз саваша-саваша қиёмат-қойим кўпаётган майдон ичкарисига келинди. Кутилмаган жойда тўсатдан ҳозир бўлиб қоларди. Илқида қонсираган қилич яшинвор суръатда ўйноқларди. Ахийри, бедови қора кўпикка ботиб, ўзи ҳолдан тойди. Барибир шунда ҳам иложи борича ҳеч кимни яқинига йўлатмас, ҳар қанақа талабгорни аямай, бир зарбда ер тишлатар эди.

Ахийри, борлиқни қоронғилик пардаси қошлаб, мухораба суронлари тинди, ҳалигина даҳшатли талотум остида титраётган майдон бир маҳзунлик билан қоришиқ сукунат қаърига чўмди. Осудалик узоқ чўзилмай, каллаи саҳарда тағин чок-чокидан сўкилди, тағин чор-атрофни дилларда таҳлика уйғотадиган қийқириқлар ва оху нолалар тутиб кетди.

Тун бўйи тайинли мижжа қоқмаган Соҳибқирон кечаги жойда жимгина бўшашиб турар, тобора даҳшатли тус олаётган мухораба сари куюнчаклик билан назар солар эди. Асли вулқон каби қайнаб-тошаётган, қулоқни қоматга келтириб гувиллаётган издиҳом орасидан кеча ҳайратига ҳайрат қўшган Шоҳ Мансурни қидираётганди. Поёнига етиб қолган саваш ичра ўғлон негадир кўринмади, еру кўкни титратган ҳайқириқлар аро наъраси алоҳида ажралиб янграмади.

Навбатдаги ғалаба шарафига бурғу ва ноғоралар гумбирлай бошлаган дамда Соҳибқирон кўкси бир бурчини недир гашлик кемираётган эди. Паришон алфозда нари-бери одимлар, нукул хаёлида Ҳумоюн ўрду сари ошиққан, ҳатто ўзи билан олишмоқчи бўлган ўғлон гавдаланар эди. Ахийри, чидолмай кетиб, тезда тириги ёки ўлигини топишни буюрди. Эрта-лаб хос мулозими Кўканай исмли навкар йўқлаётганини айтганда ҳамон дилида ғалати муштоқлик ҳукмрон эди.

Соҳибқирон Кўканай билан аввалдан яхши таниш, ҳатто ўзига садоқати ва ихлоси баланд эканлигидан воқиф, оғир-енгилга бирдек чидаб, жангу жадалда кўрсатган жасорати учун бир неча бор улуга билан сийлагани ёдида. Ҳозир эса қошида думини ликиллашиб туриши, кўнғир кўзларини ажабтовур йилтиратиб қараётгани нечундир ёқинқирамади. Навқар ер ўпиб, этагини қобокларига суртгач, лаб-лунжини йиғиштиролмади, хуржунини бир силкувдики, қонталаш бир калла гупиллаб пойига тушди ва нарироққа думалаб кетди.

Соҳибқирон ҳангу манг: рўпарасини гўё гира-шира сароб пардаси тўсида ва бу парда ортидан элас-элас кўринаётган манзара таърифига тили ожиз. Сираси, наздида, аллақачон яқун топган мухораба яна қайта кўзғалди, йўқ, таг-замини билан силкина бошлаган ер ногаҳон қасирлаб йиқилган осмон гумбази остида қолди...

Соҳибқирон ҳоли-руҳидан беҳабар эмасми, Кўканай, оғзи танобини қочириб, салтанат учун арзигули хизмат қила олганидан мамнун сўйлаёттир: қалашик жасадлар орасидан шаҳид инисини қидириб юрганда, Шоҳ Мансурни тасодифан учратиб қолган. Оғир яраланиб, қаттиқ чанқаган подшоҳ ҳуш-беҳуш инграниб ётган экан. Ночор ҳолида насиб этадиган ўлимни иснод санабди, ягона тилаги майдонда савашиб жон таслим қилиш бўлганини айтаркан, ёноқларидан ёш думалаган, ўтинчини инобатга олиб тегмаса, етти пуштига етиб-ортадиган жавоҳир бермоқчи бўлган. Лекин булар барисидан Соҳибқирон меҳрини қозониш авло туюлиб, бирдан шерлиги тутган-да, шартта қилич яланғочлаган Кўканай!..

— Аҳди бузуқ қашқир ер тишлади, — ниҳоят у сўзини яқунлади хоҳаси этагини яна тавоф қиларкан. — Қайтиб энди тинчингизни бузолмас, олампаҳо!

— Ҳе, тилинг кесилсин, молфаҳм олчоқ!..

Аллатовур зил-замбил нарса Соҳибқирон дили тубида қоя мисоли ўрнашиб, руҳи-шуури ва жон-жонини сим-сим қақшатиб юбораётган эди. Нима учун бундай ҳол кечаётганига сира ақли етмас, нуқул хаёлида майдонда қилич ўйнатиб, тик туриб ўлишни орзу қилган ўғлон гавдаланар эди.

Орадан кўп ўтмай, улуг зотлар кафил бўлиш истагини билдиришса-да, Кўканайни дорга торттирди, ҳатто бу билан кифояланмай, уруғ-аймогини ҳам жазолаш ҳақида туғилиб-ўсган шаҳри мутаваллисига буйруқ йўллади...

10

Ажам ғалвасидан қутулгач, орадан кўп ўтмай, Соҳибқирон Козерунда мудофаа сақлаб турган Умаршайх Мирзони Ҳумоюн ўрду сари чорлади. Ошиғич келиб, ихлос палосини ўпган ҳарбу зарб майдони қарчиғайини бағрига босаркан, чексиз гурур хиёл ҳориган юрагига қувват бағишлади. Амирзода ўзини мулоҳазакор ҳамда оғир-босиқ тутардики, бундан анчамунча улғайгани, оқу қорани таний бошлагани, тақдир ёзуғига тан бериб, меросхўрлик даъвосидан кечгани англашилари эди. Кечки машварати олий баланд руҳда кечди ва Форс диёрининг "...манъ этиш ва ҳал қилиш ишлари жаҳон амирзодаси Умаршайх Мирзонинг ўткир раъйи ва узоқни кўра билувчи ақлига ҳавола этилсин" қабилида фармони олий содир бўлди.

Хуфтондан кейин шоҳона зиёфат бошланиб, жозиб қўшиғу наволар хушёқар рақслар билан уланди. Ҳамишагидек тўрда қўр тўккан Соҳибқирон диққат-эътиборини кўпроқ диллари не-не орзу-умидлар билан лимлим амирзодаларга қаратди, салтанат фақат сиздек қанотларим билан барҳаёт, дея лутфу карам қилганда, олқиш ва ҳамду сано жоладек ёғилди. Холисона эзгу тилақлар оғушида кўкси тоғдек юксалиб борар, чироқ ёқилгандек руҳи ёришар, танидаги чарчоқ ўрнини рағбат ва қатъият эгаллаётган эди.

Энди чиндан ҳар қанча гурурланса, ҳар қанча сархушу сармаст бўлса арзийди, ахир, не-не уқубатли манзиллар қолмади ортида? Фақат ён-верида гирди капалак жигаргўшалари ва ёру биродарлари Ҳумоюн ўрду узра иқбол қуши нечун бу қадар тинмай чарх ураётгани боисини билишармикин? Ич-ичида афсус айтди гўё кимдир — бошқа бир одам! Ва ноҳос юраги чучмал тортди-да, тепасини ўраган баҳри муҳит ойнасида ногоҳ таниш қиёфа жонланди. Сўнг таънали нигоҳ ингичка шуъла каби шитоб яқинлашиб келди ва шуури қатларида ўрнашди.

Соҳибқирон этагини қайта-қайта тавоф айлаган Умаршайх Мирзони

Форс сари кузатиб, ниҳоят, оқ тулпор жilовини Араб Ироқи сари бурган фурсатда ҳам ғойибона таъқиб остида эди. Олисидаги нигоҳ жодусидан бир дам ажрала олмай, ғалаба ёр қўшин пешида елиб борар, гоҳо кўкси тилимланиб, Султон Аҳмад билан кечадиган жангни ўйлар эди. Неча кун мобайнида ҳордиқсиз йўл танобини тортган лашкар, ахийри, бир ёғини сурмаранг чўққилар силсиласи тўсган, бир томони жар-чуқурдан иборат яланг-қумлоқ дашт ўртасида тўхтагач, беихтиёр яна мавлоно Аҳмадни эслади. Бир кучоқ оловни эслатадиган қуёш ҳам гўё хотираларидан сўйларди. Қуёш ботгач, чор-атроф сув қуйгандек тинчиди. Қоронғулик тушганда ҳар жойда лип-лип ўчаётган гулхан чўғлари милтираб кўринар, гоҳо найза ёки қилич тутган соқчилар гулдираши эшитилар эди.

Гирд-тевараги очик тепаликда қўндирилган, хос мулозимлар хушёрлик билан кўриқлаётган шоҳона ўтовда эса бедорлик ҳукм сураётир. Қош қорайган чоғда бошланган олий машварат, вақт катта саҳардан ошган бўлса ҳамки, қизгин паллада. Тўрда салобат билан чордона қурган Соҳибқирон ранг-рўйида недир ҳасрат акс этган: хуш-хаёли бир тарафдан саркардалар ўртага ташлаётган фикр-мулоҳазада бўлса, бир жиҳатдан олис сарҳадлар оша термилиб турган ҳазрат нигоҳида. Тинмаган жон қизгин баҳсга шўнғиган даврани гўё анчадан бери кузатади, ҳатто гоҳо бирдан тортишувга қўшилиб, қайсидир таклиф ёки истакни қизгин маъқулласа, бошқа бирини рад этади...

— Жаноблар, қилични қиндан суғуриш энг охири чора саналур, ҳали имкон бор экан, тадбир чекайликки, иложи бўлса қон тўкилмасин, — мажлис аҳлига бирин-сирин разм солди Соҳибқирон. — Муросаи мадора йўли ҳар иккала томон учун ҳам ўнғайдур.

— Ҳақсиз, олампаноҳ, сулҳдин маъқул чора йўқтур, — деди Темур Қутлуғ узиб. — Билагимиз кучини кўрсатишга ҳамиша улғураимиз!..

— Аьлоҳазрат, Султон Аҳмад Оқбуға барлосни дорга тортгани етмай, жаноби Мир Саййид Баракани беҳурмат қилиб қайтарганини наҳотки унутдингиз? — ошкора кесатди Жоку барлос дўриллаб. — Фақирга қолса, раҳму шафқатдин оғиз очмай, аждарни тезроқ бир ёқли қилиш керак!

— Улуғ амир, қизишмоқ бефойдадур. Пири калон яна бир элчилик қилсунлар, зора энди Султон Аҳмад юрагини қоплаган музни эритишга мурасар бўлсалар!..

Эрталаб муҳтарам устоз олиб жўнайдиган олий нишонли мактубда Султон Аҳмад сарвари олам — Амир Темур Кўрагонни валинеъматини ўрнида кўриши, пойтахтида унинг номини эъзозлаб хутбаи муборақ ўқитиши, Самарқанд ғазнасига вақти-соатида мунтазам божу хирож тўлаб туриши, ниҳоят, элида жабру зулмин чеклаши лозимлиги мухтасар битилди. Оқбуға барлос хунига зомин бўлгани, катта-кичик тижорат қарвонларини талаш, ҳажни ихтиёр айлаган мўминларни қул қилиб сотиш учун ижозат бергани сабабли алоҳида товон тўлаши зарурлиги қайд этилди. Агар, хомхаёлга берилмай, ушбу шартларга кўнса, бўйнига итоат ҳалқасини сола келиб палос ўпса, барча қаторида афуга сазовор бўлажак, тожу тахти, молу мулки, аҳли аёли тасарруфида қолур...

Орада кечган ўн кун бир неча йилга татир эди, буни бутун вужуди билан туйган Соҳибқирон Мир Саййид Барака хайрли мужда билан қайтишини жуда-жуда истарди. Асли пири комил бугун ҳузури муборақда ҳозир бўлиши лозим. Мўлжалдаги ишини вақтида битиролмаган шекилли — кечикаётир. Ана шу боис алағдалиги тобора ортмоқда, ҳаргиз кўзлари нигорон. Ким билсин, бекор овра қилдими кекса одамни, ахир, Султон Аҳмад аввалгидай қамаб ташласа не кечади ҳоли?

Афсус, қуёш магриб сари оғди ҳамки, Мир Саййид Барака дараги бўлмади. Энди Соҳибқирон хавотиру шубҳаси тағин ҳам кучайиб, бир жойда ўтиролмай қолди. Ниҳоят, сал-пал овуниш илинжида, димиққан ўтовдан узилди. Ҳамон ялангликда нафас ростлаётган лашкар қанотларини пиёда айланаркан, яна хаёлини эртанги муҳорабани бор ёки йўқ қиладиган сулҳ ташвиши эгаллади.

Олов гумбазга ўхшаб қолган қуёш фалакка елка тираган чўққилар ортига, кулранг тусли поёнсиз бўшлиққа оҳиста чўкиб борарди. Кечки шафақ яллиғи дала-дашт этагини кесиб ўтган дарё сатҳида сокин жилваланар, бафуржа одимлаётган фотиҳи жаҳон ҳавасини кўзгар эди. Майда баргли алафлар ва қалашиқ тошларни ювиб, бир маромда шовуллаб оқаётган шошқалоқ мавжларга суқланиб тикилди-да, чўмилгиси келди.

Хали-хамон эсида, ўт-олов ёшлигида, эрта баҳордан то кеч кузга қадар, дарадан ҳайқириб, қирғоқларини ювиб тушадиган Хожа Илғор сойи гумидан чиқмасди. Уззу-кун офтоб тигида чўяндек қорайиб, завқ-шавқдан кўзлари чақнаб, чайир ва елвагай тенгқурлари билан сузгани сузган эди. Айни туш қиёмида сағриси мой суртилгандек ялтироқ, қулоқлари чимирилган жийрон қашқасини етаклаб келадиган падари Амир Тарагай баҳодир жилмайганча: “Балиқ бўлиб кет-ей, улим!” — дея ҳазил отганда лаб-лунжини йиғиштиролмаб қоларди. Кейин бирпас мириқиб хангома қилишар, хандон ташлаб кула-кула, бедовни баҳамжиҳат етаклаб сувга туширишар ва диркиллаган баданини обдон ишқалай-ишқалай ювинтиришар эди.

Чарх неча бор айланди-я ўшандан бери, ҳайҳотки, бу кунда дилида тоабад улуг орзулар чирогини ёққан валинеъмати охират тупроғи остида тоабад осуда ётибди...

Ногаҳон орқа тарафдан бир энгил, бир беозор шовур эшитилиб, илкис хаёли бўлинди. Чамаси, шу орада биров эҳтиёткорлик билан яшириниб, пойлоқчилик қилаётган эди. Кўриқчи йигит бўлса керак, деб кўйди ичида. Ахир, бошқа ким ҳам журъат эта олади ён-атрофида ўралашиб юришга?

Ниҳоят, қизиқиши ортиб, аста ўгирилди.

Ишониш қийин: бир учи чўзила келиб дарёга туташган ва туя ўркачидек дўмпайган кўкиш қоя биқинида кўркам соқолли қотмагина чол маъюс кулимсираб турарди.

Соҳибқирон беихтиёр кўзларини юмиб-очди, ammo энди ҳеч ким кўринмади, таажжуб билан елка қисиб, кум-шағал босган қирғоқ бўйлаб дилгирона илгарилай бошлади. Йигирма қадамча босган эдики, шундоқ рўпарасида, қат-қат сароб пардаси ичра, ҳалиги сиймо яна бир кўриниб йўқолди.

Ажабо, ким бўлди бу одам, ким?

Куёш кўноғида яшириниб, қоронғилик қуюқлашганда ҳам Соҳибқирон соқчи-навкарлар назорат қилаётган соҳилда, ҳалиги ғадир-будир қоя четида паршон ўлтирар, гўё хаёли сиёҳ тусли асов тўлқинлар билан кўшилиб олисларга оқар эди.

Ахийри, кўкда бодроқдек сочилган юлдузларни кузата-кузата вақтни белгиледи-да, аста кўзгалди, ҳайтовур қушуйку қилиб олгани маъкул, эрта беҳад машаққатли кун бўлиши мумкин...

Соҳибқирон шоҳона ўтов тўрида ҳозирлаб қўйилган юмшоқ тўшакка бемалол чўзилди. Тахминан саҳарга қадар хаёл суриб ётди, ахийри, киприклари юмиларкан, ўзини бир томон чукур жарлигу бир тарафи яйдоқ адир, хазону тўзон қоплаган бепоён бўзлоқда кўрди. Одам юрса оёғи, қуш учса қаноти қуядиган маконда адашиб қолганди ва теварак-атрофда ўздан бошқа кимса йўқ эди. Ногоҳ шундоқ юксақда бир парча шафақ ингичка чизик мисоли тортилди-да, чўзила-чўзила куйига эниб, мовий бўшлиқда нигоҳ аранг илғайдиган, бир учи қайрилма, бошқа учи тўмтоқ ҳассага айланди. Ҳаял ўтмай у зув келиб, шовурсиз бир тарзда гириллаб, пойида кўндаланг тўхтади.

Соҳибқирон қовжираган ўт-ўлан орасида, не қиларини билмай, гезариб, лол-ҳайрон турар, негадир кўзлари қамашгудек бўлиб ачишар эди. Шуурини недир ғубор чулғаб, юраги қинидан отилиб чиққудек алфозда безовта тепа бошлади. Сўнг бирдан қизиқиши ортиб, ҳатто андак ҳаяжонланиб, абжирлик билан энгашиди. Лекин, қаники, кўкдан тушган матоҳни жойидан сал қимирлатгани қурби етса!? Бари уриниши зое кетиб, ҳолдан тойган ва жиққа қора терга кўмилган дамда, бир чимдим киноя аралаш овоз чалинди қулоғига!..

— Олампаноҳ, фақат билак кучи бекор-да!

— Во ажаб! Зиндондин ким озод қилмиш сизни, мавлоно?

— Билингни, руҳ қуши ҳамиша озод!..

— Руҳ қуши?

Кигиз қулоҳу кигиз чакмон кийган, озгин-қотма, заъфар юзли, патаклаган соч-соқоли қулоғигача кўмган чол энди жавоб қилишни хоҳламади. Чол бир неча соат тинмай, ҳордиқ олмай югурган одам каби ҳансирарди. Ботиқ кўзлари недандир оғоҳ этиб, хиёл маъюсона чақнарди. Салдан кейин мийиғида юмшоқ қулиб, ҳассани бемалол кўлтиғига қистирди-да, илдам қир ортига ўтиб кетди...

Соҳибқирон, тонг-азонда, уфқ гардиши ёришмай, бомдодни яқунлар экан, беихтиёр фаройиб тушини эслади ва тасавурида мавлоно Аҳмад

қадди-басти жонланди. Сўнг... осмону фалакдан айлана-айлана учиб келган ҳассани хотирлади. Не боисдан ўша савилни жойидан кўзгата олмади? Бу аломат ҳодиса нимага ишора, ҳей, тавба? Тўсатдан пайдо бўлган ҳазрат боқишида недир истехзо ва надомат акс этганда, нақадар бўшашиб, нақадар изза чекди. Дарвоқе, сафар арафасида, оёқ-қўлига кишан урилган кунда ҳам, қиёфасини шу хил ифодалар қопламаган эдими!? Ажабо, ордан қанча вақт ўтибди-ю, ҳануз қурту қумурсқага таланиб ётганини бирон марта ўйлаб кўрмабди. Ахир, эрта сафардан қайтса, қандай қарайди бети-га? Очиги, ҳали ҳам кеч эмас, тезроқ хатосини тузатиб, айбини ювиши лозим. Иложи бўлса бугун ёки эрта Самарқанд сари чопар жўнатгани маъқул, токи у, шамол қаби ела бориб, доруға амир Ҳожи Сайфиддинга алломай замонни зиндондан бўшатиш ҳақида муборак ёрлиқ етказсин!..

Соҳибқирон девон мубошир муншийси ва шахсий котиби мавлоно Шамсиддинни ҳузурига чорлаб, амир Ҳожи Сайфиддин номига соғинчи ва хоҳиш-иродаси нозик ифода этилган мухтасар мактуб ёздирди. Мактуб остига муҳр босаётиб, муаззам пойтахт кўчалари, зумрад тусли боғ-роғлар, маҳобатли арк хиёбонларида кезиб юргандек бўлди. Ҳар қадамда гўё мавлоно Аҳмад пешвоз чиқар, куйиб-пишиб тагдор-тагдор савол ёғдирар, бир қадам ҳам ортидан қолмас эди. Теран сукунат кўйнидан юмшоқ-эзгин товуши элас-элас эшитилар, сирли бир йўсинда сезимларини ишғол қилар эди.

Ланг очиқ эшикдан Мир Сайид Барака кириб эҳтиром кўрсатаркан, хаёли пардек тўзғиди-да, дорусалтана манзаралари ҳам, ҳазрат жуссаси ҳам рўёдек узоқлашиб кетди. Пири калон Султон Аҳмад, ҳамон такаббурлик отидан тушмай, астойдил тиш қайраётгани ҳақида койиниб, чексиз танвиш ва надомат билан сўйлади. Кибру ҳаво оғушида эт кўйворган но-бакор аллақачон шоҳи жаҳон учун муносиб қароллик жомасини ҳозирлаб кўйганимиш, вақти етган ҳамонно эғнига шу либосни ёпиб, етти иқлим бўйлаб ном таратмоқчи эмиш!..

Соҳибқирон ёниб кетаёзди: на чора, энди охирги чорани қўллаш — қилич яланғочлашга тўғри келади. Зафар нишонли кўшин аллақачон имосига маҳтал, иншооллоҳ, бир зарб билан бурни кўтарилиб кетган ғанимни куншай-кун қилиб ташлашига имони комил!..

Кечкурун давлат арконлари, амиру бекар ва амирзодалар Ҳумоюн ўрдуда тўпланишди. Кичикроқ зиёфатдан сўнг, саҳарга қадар, асосий муҳорабани қайси йўсинда олиб бориш масаласи батафсил муҳокама қилинди.

Охири хулоса бўлдики, иложи бориша Султон Аҳмад билан кенг-очиқ, яланг майдонда юзма-юз савашиш мақсадга мувофиқдир. Эҳтиёт юзасидан барча куч бир йўла сафарбар этилмайди, олдиндан махсус тайёрликни ўтаган қисмлар заҳирада пайт пойлаб туради, суворий қўшилмалардан бир неча бўлаги пистирма ҳосил қилиши лозим. Ниҳоят, ялпи ҳужум пайтида, вазиятдан келиб чиқиб, саркардалар мустақил ҳаракат қилиши алоҳида белгилаб кўйилсин. Зудлик билан Умаршайх Мирзога чопар жўнатилсин, токи у тезроқ мадад кучлар сафарбар этишни таъминласин...

Анчадан бери Форс заминиде ибратга молик интизом ва осойишталик ўрнатишга эришган Умаршайх Мирзони эслаган заҳоти Соҳибқирон руҳи қанотланди, айни пайтда, олисдан муттасил боқиб, шуурини эгаллаб турган нигоҳ маъюслангани ва безовтаҳол ёниб-ўчганини сизди.

Баҳонада яна ҳуш-хаёли Кўксарой остидаги ним қоронғи ҳужра билан боғланди-да, ўзидан ранжиди. Ҳалиги мактубни тезроқ амир Ҳожи Сайфиддин илкига етказишни ўйлай бошлаганда хос мулозим кириб, Самарқанддан чопар борлигини айтди. Эшикдан букилиб кирган ва ўзини пойига отган Ултой қарчигайни аста турғазиб, бағрига тортди.

Муаззам пойтахт ва бутун Мовароуннаҳр нафасини теран ҳис қилган Соҳибқирон, терисига сизмай, савол устига савол ёғдирди, фақат амалдору зодагонлар эмас, ҳатто олиму уламолар, зироат ва ҳунар аҳли турмуши қай аҳволда кечаётгани билан ҳам астойдил қизиқди. Сўнг доруға йўллаган сўргичли мактуб қатига қистирувчи бир парча гижим қоғоз эътиборини тортди. Секин таҳини очаркан, мавлоно Аҳмад ҳусни хатини таниб, шошиб қолди. Офарин, ҳазрат бемалол юрагини бўшатибди:

“Олампапоҳ, дуойи саломдан кейин, муборак хотирингизга маълум қилайки, фақир эрта-кеч сиз билан алоқадамен, таъбир эсвий эрса, ҳамкору ҳамнафасмен, ҳатто ҳар босган қадамингиз ва ҳар неки ўй-фикрингиз қувваи ҳофизамга мудом аёндур.

Сиз ҳам фақирни кўп эслайсиз чоғи, каромат рўй бериб, ҳамиша ёнимга келиб-кетгандек бўласиз, нафасингиз доим танимни иситиб турганидин шодмен.

Эй, қилич пайғамбари, фақир билиб-билмай сизни анчайин ранжитдим, Қодир эгам кўнглимга йўқ ердаги шубҳаларни солгани боис, дабдурустдан сиз учун беғона ва ердигар одамга айландим. Ҳамон беадад ғашлик ва андуҳ ичра ич-этимни еб ётганимни яширмасмен. Зиндон ва ёлғизлик азобидан эмас, эрта баъзи бир тахминим ҳақ бўлиб чиқишидан қўрқаман.

На чора, пешонам шунақа шўр экан, охиригача корингизга ярамадим, қано-тингизда муқим туролмадим, аксинча, нафратга лойиқ беқарорлик кўчаси-да адашдим.

Аъло ҳазрат, минг шукрим, энди Мезон буржи ўз ўлчамига қайтибдур. Фақат, йўлига кетар олди, Зухра билан Муштарийни туташтирган қатламда кемтик пайдо қилғон кўринадур ва шу далилни ҳар он инobatда тутгайсиз. Кемтик қачон битиб, қачон йўқолиши ҳозирча маълум эмас. Элчи фаришталар нечундир бу борада сукут сақлайдулар...”

Соҳибқирон мактубни яна берилиб ўқиғач, бир маъюслик оғушида шивирлади: “Ажабо, не экан баъзи бир тахмини? Аввал айтмагон эрди-ку!” Номаълум нуқтага тикиларкан, елкасига гўё оғир юк ортилди-да, қизиб бораётган миясини пароканда ўйлар чулғади. Ҳаял ўтмай шоҳона ўтов эшигидан гўё биров шовурсиз мўраллади. Уриниққан кигиз чакмонга ўралган нимжон жусса парпарондек айланарди атрофида. Сўнг томирлари бўртиқ ориқ қўллар бўйнидан авайлаб қучгандек, патак соқол кўмган илимсиқ лаблар пешонасига аста босилгандек туюлдики, бундан тамом ҳайратда!..

Соҳибқирон Самарқанд хаёли ва мавлоно Аҳмад ёди билан мутаассир бўлиб, амир Ҳожи Сайфиддин мактубини деярли унутган эди. Ҳузури муборакни тарк этиш учун Ултой қарчиғай тавозе-ла ижозат сўрагач, бирдан уни эслади ва дарҳол кўлига олди. Кўпни кўрган доруға баён айлаган хабар ағдар-тўнтар қилиб ташлади бутун вужудини!

Ҳайҳотки, Кундузча жангида қуйруқ тутқизмаган Тўхтамиш ўғлон, қайтадан сон-саногни йўқ черик жамлаб, Турон заминини ғорат қилмоқчи бўлаётгани пойтахти азим ва теварак-атрофдаги музофотларда овоза эмиш!..

Узоқ мулоҳаза юритгач, Соҳибқирон ҳозирча бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмасликни маъқул топди. Элдан бурун ваҳима кўтариш ҳозирги қалтис вазиятни янада таранг қилиб, бутун жамоада озми-кўп таҳлика уйғотиши мумкин. Муқаррар ғалаба эса кўпинча хотиржамлик билан боғлиқ...

Каллаи саҳарда Ултой қарчиғай, мавлоно Аҳмадни ҳибсдан бўшатиш ҳақидаги олий нишонли ёрлиқни олиб, Самарқанд сари ошиғич жўнади. Йўл азобини назар-писанд қилмайдиган абжир чопар ортидан Соҳибқирон аллабир хомушлик билан тикилиб қолди. Салдан кейин, фармони олийга кўра, зафар нишонли қўшин кўналгадан довулдек кўчди. Еру кўкни гурс-гурс қадам товушлари, қулоқни қоматга келтирувчи шовқин-сурон, бургу ва ногора садолари кўмиб юборди...

11

Аввал Форс ва Ажам билан иттифоқ тузиб, кейин лафзини бузгани сабабли Султон Аҳмад боши берк кўчага кириб қолганини Амир Темур Кўрагон аллақачон пайқаган. Аммо, куни битаётганини сезиб тургани ҳолда, муросан мадора йўлини қидирмай, аксинча, элчиси Мир Саййид Баракани тагин беиззат қилиб қайтаргани таажжубга молик. Илон ёғи ялаган подшоҳ очиқ майдонда саваш қуришдан рўй-рост бош торгани ҳам бир жумбоқ...

Зафар нишонли қўшин Бағдод бўсағасига қадар ҳеч бир талафотсиз, уринмай-суринмай, дадил етиб борди. Ҳар қадамда муросасиз олишувларни кутган навкарлар ва саркардалар бу ҳолдан бир қувонишса, бир хавотир чекишди. Ҳатто Соҳибқирон ичига ҳам чигил тушди. Ахир, Султон Аҳмад ҳийлаи найранг бобида пихини ёрган: бир балони ўйлагани ва пана-пасқамда пистирма қўйгани эҳтимолдан холи эмас. Орқа ва олддан илкис бошланадиган ўрама ҳужум белни синдиради. Илгари кўп синовдан ўтган шу усул орқали ҳатто ўзи неча марта душманни осонгина тавбасига таянтирган.

Йўқ, хайриятки, ҳеч қандай пистирма учрамади.

Қолаверса, Бағдод кимсан Амир Темур Кўрагон каби кифти ер искамаган паҳлавон кўмондонни кутаётган ва уруш ҳолатида турган шаҳарга сира

ўхшамасди. Йил-ўн икки ой мобайнида ҳаёт булоқдек қайнаб-тошадиган бозорлари, майдонлари ва кўчалари ушбу паллада ҳувиллаб қолмиш: гўё фуқаро ўзидан ҳам, кундалик эрмакларидан ҳам адашиб, гафлат уйқусига чўмган ва ноумидлик гирдобига фарқ. Ҳатто боғ-роғлар ва дов-дарахтлар ранг-равишини йўқотган каби бефайз, қачондир суви зилол бўлган ҳовузлар кўлмакка айланган, қут-барақа ариган хонадонларда ваҳима ҳукм сураётир, бош-охир тошдан тикланган маҳобатли мудофаа деворлари беун инграмоқда...

Бутун жамоани ҳайратга солиб, Соҳибқирон қамални бекор қилди ва узокроққа чекинишни буюрди. Зафар нишонли кўшин кунботарда ястанган, кўй-қўзилар маъраши, тўрғайлар нолиши тутган, этагидан кичикроқ дарё оқиб ўтадиган баҳаво яйловда ўрнашди.

Фавқуллода қалтис тadbир кутилмаган оғир оқибатларга гирифтор этиши мумкин эди. Шундан хавотирга тушган айрим тажрибали ва эҳтиёткор саркардалар, ошкора эмас-у, пинҳона норози бўлишди.

Барини сезса-да, Соҳибқирон пинагини бузмади, фақат шунчаки ҳамлага ҳозир у нозир туришни буюриб, бедови жиловини Пўлод найзадорга тутқазди. Шоҳона ўтовга кириб, тўкин дастурхон ёнида бафуржа чўкканда, очлик ичакларини тирнаб-тирнаб кўяётганди, шунга қарамай, томогидан овқат ўтмади.

Соҳибқирон тўлишган ой ёритган тунни, хос кўриқчилари билан бирга, шаҳар бўсағасида бедору беҳаловат кечирди. Тонг ёришар-ёришмас шарқий дарвоза шарақлаб очилди-ю, беихтиёр мийиғида кулди. Ҳадемай рўпарада қирғоғидан тошган уммонни эслатадиган ола-тасир оломон кўринди.

Тош-шағал тўкилган, икки тарафида терагу тол саф тортган кенггина кўчадан мункиллаган чоллару кампирлар, гўдакларини бағрига босган чачвонли аёллар, кўзлари маъюс жовдираган ўсмир йигит-қизлар, саллаларини бўй-бастларига кафан қилиб ўраган уламолару ашрофлар, косиблару ҳунармандлар бўзлай-бўзлай ўрмалаб келишарди.

—Эй, сарвари олам, маълумингизким, сизга не-не умид билан мактуб битган эрдик. Шунини инобатга тутиб, бир қошиқ қонимиздин кечгайсиз, — ер кучиб ётган қавмдошлари номидан сўйлади журъатлироқ қариялардан бири. — Токи, қиёматга қадар дуойи жонингизни қилайлик!..

— Султон Аҳмад қаёқда? — сўради Соҳибқирон хотиржам.

— Худо ҳақи,— қайдалигидин хабаримиз йўқ, — соқолини юлгудек бир ҳолда нола чекди чол. — Биз ҳимоясиз қолган етим бечоралармиз.

— Шундоқ, олампаноҳ! — ногоҳ гувиллади халойиқ. — Жабру жафодин дийдаларимиз қон!..

Орадан кўп ўтмай отлиқ жарчилар, кўчама-кўча елиб, афу ҳақидаги фармони олийин жар солишди. Бутун пойтахтни қамраб олган шоду хурамлик баҳона Соҳибқирон дили ҳадсиз шукуҳ билан тўлди. Кейин чор тарафдан ёғилаётган олқишу қутловларни бир хайрихоҳ нидо босиб кетгандек туюлиб, яна тасавурида мавлоно Аҳмад жонланди. Ҳазрат алоҳида ихлос билан ёзган номани эсларкан, Мезон буржи билан боғлиқ мулоҳазалари чарх ура кетди хаёлида!..

Соҳибқирон ўша куни тушдан кейин пойтахт марказида қад ростлаган кошинкорий сарой олдидаги майдонда тўпланган халойиқ қошида мамлакат бўйлаб ўрнатилмак тартиб-интизом ҳақида қисқа ваъз айтди. Ваъзини ҳамма итоат қулоғи билан тинглагани учун қаноат ҳосил қилиб, хиёбон бўйлаб бир неча қадам босувдики, ранг-рўйи ва кийинишидан сарой хизматкори эканлиги сезилиб турган барваста киши икки букилиб қогоз узатди.

Урушда кўлим шол бўлса ҳам, Кочишда оёғим чўлоқ эмас...

Султон Аҳмад тарафидан ожизлик қалами билан битилган байт маъносини тушунган Соҳибқирон беихтиёр мийиғида истехзоли кулди.

Ҳайҳот, худди шу палла, атай қилгандек, қачонлардир тигдан лат еган ўнг оёғи қақшаб-ачишиб оғридики, ногоҳ инграб юбораёзди. Аммо ҳоли-руҳини ҳеч кимга сездирмай, тишини тишига босди. Орадан неча йил ўтган эса-да, не-не ҳақиму ҳозиқ даволаганига қарамай, қуриб кетгур жароҳати ҳануз тўласинча тuzалган эмас: гоҳ кундузи, гоҳ кечаси жонини қийнагани қийнаган. Эҳтиётини қилмай, ношуду нотавонларга ортиқ ишониб, шундай азоб-укубат орттирганини тоабат унутмаса керак.

— Қиблагоҳим, муборак хотирингиз жам бўлсин, — деди Муҳаммад Султон, байтни ижирғаниб ўқигач. — Ул доғули ҳаром тукингизга ҳам арзимас!

— Тўғри айтасиз, амирзодам, Султон Аҳмад бор-йўғи тулки наслидин эркан, ваҳоланки, биз мудом арслон овлаганмиз!..

— Офарин сизга, шаҳаншоҳим!..

— Фармони олийким, Султон Аҳмад тез суръатда таъқиб қилинсин, токи, бугун-эрта ўлиги ё тиригидин хабар топай!

Соҳибқирон ҳувиллаб ётган эгасиз сарой пештоқига надомат билан кўз югуртирди. Сўнг, нимадандир гумонсирадими, бошқа сабабданми, ҳартугур ичкарига оёғи тортади. Ахийри, кўп иккиланмай, саркардалар, амирзодалар ва ўзи учун истиқомат жойи сифатида, шаҳар четидаги темир панжаралар билан ўралган чорбоғни танлади. Қўшалоқ сарҳовузи, фавворалари ва бир нечта муҳташам иморати бўлган хилват-осуда маскан дидига анча маъқул тушган эди...

Соҳибқирон Ҳумоюн ўрду ва ўғруқни қўриқлашга энг чапдаст навқарларни жалб этиш, хусусан, галаба ёр қўшин қанотларида ҳушёрлик ва фаолликни кучайтириш бўйича алоҳида кўрсатма берди.

Ахир, ҳали шарт-шароит оғир, аламзада Султон Аҳмад чалғитиш учун шунчаки чекингани, мавридини топган ҳамоно яширинган қавагидан чиқиб, кутилмаган зарбалар бериши эҳтимолдан холи эмас.

Соҳибқирон қаттиқ толиққани сабабли тун бўйи мириқиб ухлади, тонг отган ҳамоно, галдаги галаба муносабати билан шоҳона зиёфат уюштиришни буюрди. Баҳонада ўзи ҳам кўнгли чигилини ёзмоқчи, йўл азобини нутиб, долзарб вазифаларни хотиржам белгидаб олмоқчи бўлди.

Мана энди чорбоғ ўртасида тушган сарҳовуз бўйида ҳозир нозир қилинган тўкин-сочин дастурхон ёнида, амирзодалар ва улуғлар даврасида бе-малол кўр тўккан. Лашкаргоҳ тарафда янграётган бурғу ва чилдирма садоларини эшитмасди, ақлу идроки бошқача ёришиб бораётир, дилини бошқача орзиқиш чулғаган.

Баъзан мавлоно Аҳмад нигоҳи зув келади-да, вужудининг аллақайси нуқтасига санчилиб, ёғдудек сиза-сиза ҳужайраларига кўчади. Шу асно ҳазрат ҳамон тутқунлиги, ғам-андух билан олишиб ётгани ёдига тушади. Эрта-индин Ултой қарчиғай Самарқанд бўсағасига қадам босажак, садокатли доруға зудлик билан буйруғини адо этиши муқаррар!..

Ногаҳон шурида нимадир ялт ёнди, зумда давра қаёққадир чекиниб, ҳарир парда оша муаззам Кўксарой дарвозаси кўзга ташланди. Дарвоза икки ёнида зирҳли либосларга ўралган норғул соқчилар таёқдек қотиб қолишган. Майдон четроғида, чинорлар соясида Соҳибқирон қимматбаҳо нарса йўқотган киши каби олазарақ туради. Ҳадемай сал нарида ранг-рўйи заъфарон мавлоно Аҳмад пайдо бўлади. Бор дунёни ва ҳатто ўзини унутгандек, қайрилма дастали ҳассасини дўқирлатиб, ер сузиб одимлайди ва ёнидан чурқ этмай ўтиб кетади. Йўғ-а, илкис қайрилиб, қоровули қадду қоматини аста қоқсуяк бағрига босади, киртайган кўзларини ёшлаб, хўрсина-хўрсина узоқлашади.

Бирдан янграган кучли қаҳ-қаҳа Соҳибқиронни Самарқанд тупроғидан даврага қайтарди. Улуғ зотлар андишани бир ёққа қўйиб, Султон Аҳмад байти баҳона, ҳазил-мутойиба пойғасини бошлаб бўришганди, ҳатто баъзан тортинмай, хожаларини ҳам нишли-нишли учирлиқлар билан сийлашарди. Мавриди билан у ҳам муносиб жавоблар берди, сўнг ўзини тийиб, Араб Ироқи эртасини ўйлаб кетди.

Худди шу пайт соқол-мўрти қировлаган кексароқ хос мулозим қулоғига энгашди. Муҳим хабар айтилди чоғи, қизгин даврани тарк этиб, машъалалар чароғон қилган хиёбон бўйлаб ошиқди. Эллик-олтмиш қадамча юриб, қайсидир дарахт шоҳида Ултой қарчиғайнинг қонга беланган бошини кўрди-ю, ҳол-беҳол бўзариб қолди.

Соҳибқирон дарҳол қоровуллар сонини кўпайтирди. Бутун галаба ёр қўшинни, яна бир маротаба муқаррар хавф-хатардан огоҳ этиб, ҳар сония сафарбар ҳолатда ҳушёр ва мардона туришга ундади.

Иилдек узун туюлган, бағрида кўп тахлиқани яширган тунда мижжа қоқмай, тонг отишини минг бир азобда, ўз ёғига ўзи қоврилиб кутди. Баъзан хобгоҳдан чиқиб, тўлишган ой нур сепаетган сокин хиёбон бўйлаб кезинаркан, олислардаги хилват гўшада, титилган бўйрада мук тушган мавлоно Аҳмад ҳам ҳозир ўзи каби бедорлигини ҳис этади. Ажабо, энди

ҳазрат нигоҳида тушуниш маҳол неча-неча савол намоён! Ана шулар кўксини недир шубҳа билан лим-лим тўлғазади ва Ултой қарчига қисмати изма-из келадиган бошқа мусибатлар дебочасига айланишини сезгандек бўлади.

Соҳибқирон тун бўйи неча марта мавлоно Аҳмад билан ғойибона алоқага киришди. Ҳар гал ҳаяжонли онларда нуруний сиймони бемалол кўриб турар, недир сархушлик оғушида ўзини ҳам, дунё дунни ҳам унутар эди.

Ҳатто бу эрта бомдодни ботинан бирга адо этиш бахти насиб айлади. Ибодатдан кейин хуш-фикри Самарқанд билан шу қадар боғланган эдики, остонада қўл қовуштирган Бўри тархон мурожаатини эшитмади. Кейин билса, қандайдир отлиқ тўда бир қанча соқчини ер тишлатиб, уйкуда ётган қўшин бир қанотида чопқин уюштирган-у, пойтахт сари йўламай, хувиллаган жимжит даралар сари ура қочган...

Соҳибқирон қутилмаган йўқотиш учун қимни жазолашни билмай, ахийри, яна бир фармойишга имзо чекди. Уша кунийёқ лашкаргоҳ бўйлаб, хавфсизлик бўйича барча тегишли тадбир чекилди. Лекин уринишлар тузукли наф бермади. Кун ора, асосан зимзиё кечада, тўсатдан пайдо бўладиган суворийлар қон қақшатиб кетишарди. Лаънатилар учун муқаррар ажал писанд эмас: бўридек қўналғага оралаб, жон-жаҳдлари билан савашиб, кўпчилик ёстиғини қуритишади-да, жуфтак ростлашади. Қайси бири асирга тушиб қолгудай бўлса, ногоҳ бўғзига ханжар тортиб юборар ва Оллоҳ таоло номини айтиб йиқилар эди.

— Улуғ амир, бу не иснод? Наҳот сезмайсиз Султон Аҳмад пичоқ қайраётганини? — Соҳибқирон машварати олийда сукут сақлаб ўтирган Темур Қутлуғни тергади. — Фурурингиз олови наҳотки сўнибдур?

— Қиблагохим, Султон Аҳмад изи топилмиш, — деди Темур Қутлуғ, хижолатини яширишга уриниб. — Нобакор зафар нишонли қўшинга чап бериб, Дажладан кечиб ўтган ва Машҳад ул-имом, яъни Карбало шаҳридин паноҳ топган. Миср подшоси бўлмиш Абу Саййид Барқуқ Малик аз-Зоҳир билан учрашмоқчи эмиш!..

— Таажжуб, кўп таажжуб! Хўш, улуғ амир, унда Бағдод музофотида ва ҳатто лашкаргоҳ атрофида изғиб юрган ўлаксахўр қузғунлар раҳнамоси ким?

Энди тайинли жавоб тополмай, Темур Қутлуғ чор-ночор кўзларини олиб қочди. Оқибат мажлис путури кетиб, фотиҳи жаҳон тажанглаша бошлади. Ҳатто кимсан Идику баҳодир, амир Отламиш, амир Худойдод ва Севинчак баҳодир каби саркардалар ҳам ушбу паллада тил боғлаб туришгани кўп нашъали эди.

— Олампаноҳ, ижозатингиз билан баён этайин, — чўзила бошлаган жимликни бузишга журъат этди Бўри тархон. — Фақир аниқлашича, бузукбошлар ҳомийси Мордин қалъаси мутаваллиси Малик Зоҳир эрур!

— Нима, ҳалига қадар Мордин бизга тобе эрмасму? — ногоҳ гулдираб кетди Амир Темур Кўрагон овози. — Анинг олинганини аллақачон эшитганмиз!..

— Афсуски, шошилиб бермишлар хабарни, — ер ўпди Бўри тархон. — Малик Зоҳир, бўйсунмиш нари турсин, мамлакат тахтига эғалик қилиш ниятида эрмиш. Ул гумроҳ Алинжак волийси Алтун, Тақрийт мутаваллиси Ҳасан ибн Бултурму билан тил бириктиргани овоза!..

— Шунақами ҳали?

— Худди шундоғ, олампаноҳ.

— Қайсарлик жабҳасинда, айниқса, Алтун шайтонга дарс бераркан. Алтун Султон Аҳмад ишончини қозонган, шу боис у ўғли Султон Тоҳирни, аҳли аёли, хусусан, малика Қамар Нигор бегимни ва хазинаси бир бўлагини Алинжакда қолдириб кетган!..

— Улуғ амир, Муҳаммад Султон, Мироншоҳ ва Пир Муҳаммадни қанотингизга олинг-да, гумроҳлар шохини тезроқ қайиринг, — деди Соҳибқирон, суяк-суягига қадар зирқираб кетганини сездирмай, Темур Қутлуғ сари юзланаркан. — Иложи борича аввал сулҳ тузиш чорасини изланг, натижа чиқмаса, ҳар учала қалъа кулини кўкка совургайсиз!

— Амрингиз вожиб бўлур, олампаноҳ!..

Ҳарбу зарб бобида Темур Қутлуғ ҳар ким ҳавас қилса арзийдиган таж-

риба тўплаганди. Ҳар қанақа тугунни ечиш ҳадисини пухта эгаллаган бўлиб, ҳалига қадар Соҳибқирон ёки зафар нишонли кўшинга зиғирча панд берган эмас. Фаним кучлари ва ниятини олдиндан аниқлаш, турли ёшдаги навкарлар билан тил топишиш, қалтис дамларда ҳал қилувчи ҳужум уюштиришда суяги йўқ эди. Курултой ёки мажлисларда мудом узиб-узиб сўйлар, иккиозламачи касларни аямас, маслаҳат бериш ва йўл кўрсатишда деярли адашмас, энг муҳими, бошига қилич келса-да, ёлғон қўллама, лафзида қойим турар эди.

Қачондир у Тўхтамиш ўғлон билан оға-ини бўлиб, ораларидан қил ҳам ўтмасди. Бироқ Худо буни кўп кўрди. Узоқни кўзлаган Соҳибқирон муруввати ила, баланд мартабага эришган хон, ичган тузини унутиб, қасамини бузгач, низолашиб қолди ва Кунча ўғлон, Идику баҳодир билан бирга, Турон ҳукмдори паноҳига келди. Шу-шу қанотидан бир қадам жилган эмас, ҳар доим ёнида камарбаста, ҳатто бир имоси билан азиз жонини фидо қилишга ҳам тайёр!..

Чинакам ишонч ва ҳурматга сазовор Темур Қутлуғ тез орада зафар қозониб, ҳар учала қалъа узра зафар байроғини тикишига ҳеч ким шубҳа қилмасди. Аллақачон Миср сафари устида бош қотираётган Соҳибқирон ҳам шундан умидвор эди. Ҳатто баъзан сабрсизлик билан элчиси йўлига кўз тикарди. Лекин ана-мана бир ой ўтди ҳамки, ғалаба ҳануз насия, ҳамиша сўзи билан иши бир бўлган саркарда негадир сукут сақламоқда. Махсус хизмат буюрилган айғоқчилар эса кун ора гоҳ Алинжак, гоҳ Тақрийт, гоҳ Мордин тарафдан нохуш хабарлар етказишаётир.

Соҳибқирон бир нарсадан ҳайрон: негадир хуфиялар ерлик аҳоли Қора бургут деб атайдиган Алтун хусусида кўпроқ гап танишарди. Аввал энсаси қотиб, аллатовур ғашланиб, тузукли эътибор бермади, кейин турли овозларни қизиқиб тинглайдиган бўлди.

Тавба, Алинжак волийси шундоқ кўз ўнгида ақл бовар қилмас ишларга қодир ўғлон қиёфасида юксалиб борарди. Қайси куни ҳатто Темур Қутлуғдек омилкор ва дасти узун зотни танг аҳволга солиб қўяётгани кулоғи-га чалинди. Ҳали бу ҳаммаси эмасди, бинобарин, майдонда бир неча марта Муҳаммад Султон билан тўқнашган, падар қусур ҳар гал қуйруқ тутқизмай, чап бериб кетган. Бир гал оғишмай найза улоқтириб, унчамунча азаматни хасча билмайдиган Мирошшоҳни отдан қулатишига сал қолган, ҳамон амирзода кучли зарбдан қоварган елкасига малҳам босаётган экан...

Алқисса, вазият айтгулик ҳам, эшитгулик ҳам эмас: кун сайин издан чиқиб, камон ипи каби таранглашиб борар, ғалаба соати яқинлашиш ўрнига, тобора узоқлашар эди.

Охир-оқибат Умаршайх Мирзо ёрдам учун жўнатган қирқ минг кишилик сара кўшин ҳам Темур Қутлуғ тасарруфига берилди. Энди мувозанат тикланиб, тез орада қамал якун топишига умид боғласа бўларди. Лекин, омад қайтган эдимиз, акси рўй берди. Жанг оғирлашган пайтда, ногоҳ Алтун узган ўқ Темур Қутлуғ бўйинини ялаб ўтгач, саросима бошланди. Табиблар ҳар қанча куйиб-пишиб даволашса-да, садоқатли амир фано даштидан бақо гулшанига кўчди.

Нохуш хабарни эшитган Соҳибқирон аламда қоврилди. Ҳайҳот, қандай балойи азим, қандай дарди-бедаво офат бу лаънати Қора бургут!? Мана шу кўллари билан бўйинини шарт узиб ташламаса, юрган экан ёруғ дунёда!

Ортиқ толиққан Соҳибқирон мизғиган бўлди ва ногоҳ вужудини юпқа-ҳарир парда ўради. Бутун борлиқ тепадан ёғилаётган тип-тиниқ нурда симобий тусда товланарди. Ҳаял ўтмай рўпарадан муаззам иморат, сўнг торгина ҳужра юзиб чиқди, қараса, ҳазрат жинчиروق ёруғида мук тушганча, қизил бахмал муқовали китоб варақлаётир. Нигоҳи ҳоргин, қировлаган сийрак қошлари ўртаси тугунли, юпқа-рангсиз лаблари қуруқшаб ёрилган. Аҳён-аҳёнда, недир луқма таъамини тотаётгандек, хиёл тамшаниб, тутила-тутила сўйланар: “Эй, оламнаноҳ, борини-ку кўрибсиз, йўғини-чи!?” Олисда, рутубат қоплаган ним қоронғи ҳужрада нидо бирам оҳанраболи янградик, бутун эс-хушини ўғирлатди. Нидо нам сирқиб мағорлаган гумгурс деворга урилиб эмас, дили туб-тубида акс-садо бергандек бўлди.

Соҳибқирон қоқ ярим кечада терлаб-пишиб, бадани мисдек қизиби, гаш тортиб уйғонди, тушида танбех аралаш берилган савол, миясини

аёвсиз пармалаб, уйқусидан адаштирди. Тонгга қадар ибодат билан овунди-да, қуёш эндигина уфқ гардишига лаб теккизганда, оқ тулпор белига кўниб, шитоб билан йўл танобини тортди. Изидан заҳира қисмларни эргаштириб, ҳеч қаерда тўхтамай, яшин тезлигида юра-юра, ниҳоят, бир кеч ҳайбати фалакни тутган Мордин сари юзланди.

Манжанақлар, ўтсочар қуроллар ва камонлар ишга солинган фурсатда, Соҳибқирон ола-бужир қоялар ёнида қовоғидан қор ёғдириб турарди. Ажал нафасини уфураётган ўқ ёмғирларини писанд қилмай савашаётган эркаклар ва аёлларни қизиқсиниб кузатмоқда. Ахир, қойил қолмасинми, алар шижоат ва матонат бобида навкарларидан кам эмас. Ҳарқалай нима бўлган тақдирда ҳам муқаррар ғалаба соати яқин, бинобарин, Алтун билан Ҳасан ибн Булғумурни йўлдан оздириб, икки оёғи бир этикка тиқилиб қолган Малик Зоҳир ҳозир пушаймон ўтида куйиб-ёниб ётгани аниқ. Эс-хуши борида этагини йиғиб олмабдими, энди муттаҳам ўзидан кўрсин, бас, бугун ё эрта, худбинлик жазаваси ўраган беиззат боши жаллод кундасида чопилур, молу мулки мусодара этилиб, элу элати ясоғи қаттолга тортилур!..

Бино бўлгандан бери не-не иссиғу совуқни кечирган Мордин охиروқибат буткул ҳолдан тойиб, тинкаи мадори қуриди. Шу ҳолида ҳам ён беришни истамай, кун бўйи муттасил такрорланиб турган даҳшатли ҳамлаларни бир амаллаб қайтараверди. Самарасиз ҳужумлар яна қанча муддат давом этишини бир жон айтолмасди.

Сабр косаси тўлиблар кетган Соҳибқирон, ахийри, қайси бир эрта, кўшинни ўзи жангга етаклади. Кутилмаган шижоати бутун жамоа рағбатига рағбат қўшди. Дастлаб, Муҳаммад Султон тасарруфида бўлган манглай куюн мисоли гувиллаб, нарвонлар орқали мудофаа деворларига кўтарилди ва ашаддий камонбозу найзабозларни чумоли галалари сингари йўқлик қаърига супуриб ташлади. Худди шундай олға умтилган баронғору жавонғор ичкарида олиб борган саваш ҳатто осмон фаришталарини ҳам ёқа ушлашга мажбур айлаган бўлса ажабмас. Ниҳоят, қалъа байроғи қиймаланиб, гулханга ташланди. Энди тезроқ имонини пуллаган ҳокимни тутиш, исёнчилар қолган-қутганини тигдан ўтказиш ва қалъа кулини кўкка совуриш керак.

Фармони олий ижросига киришмоқ учун ҳозирланиб туришган эдики, этак томонда қора кўпикка ботган бедовини шамолдек елдириб келаётган чопар кўринди. Ёшгина суворий сал нарида ўзини эгардан отиб, эҳтиром билан ер ўпгач, қувончли хабар айтди. Боши кўкка етиб, чиройи очилган Соҳибқирон йигитни тилла танга тўла ҳамён ва зарбоф тўн билан сийлашни буюрди. Салдан кейин эса жар ёқасида қатор турғазиб қўйилган кимсаларга қаҳру ғазаб нигоҳини қадаган амир Отламишга ўғирилди:

— Улуғ амир, шаҳзодаи жувонбахт Шоҳруҳ Мирзо ўғиллик бўлибдур. Шу муносабат билан Мординга омонлик берилсин ва қатли ом тўхтатилсин!..

Ўғриқ билан анчадан бери Султонияда қўним топган Катта малика сўргичланган заррин ҳошияли мактубида Амир Темур Кўрагонни ҳароратли ва нозик лутфлар билан муборакбод айлаган, бахту тахти бутунлиги сезилиб турган гўдакни астойдил дуо қилишини ва унга яхшилик ато қилгувчи муносиб исм қўйиб беришини сўраган эди.

Бундан боши кўкларга етган фотиҳи жаҳон зудлик билан жавоб мактуби битишни лозим топди. Ялтироқ ипак қоғозга куйидаги жумла нақш этилганда, йирик-йирик тубсиз кўзлари чақнаб кетди: “Илоё, нуридийда-да-да кенг феъли, кетмас давлати билан туғилган бўлсин, ўғлонни отабоболари хотираси ҳурмати учун Муҳаммад Тарағай баҳодир атадим!”

Муҳр босар чоғида Соҳибқирон чеҳраси яна нурланди: ушбу ном энди-гина ёруғ дунё юзини кўрган зурриёдига ярашиб тушганига бутунлай амин бўлди. Буни теран эътироф этаркан, бир олам завқу шавққа чулганди. Фақат пой-қадами қутлуғ меҳмон келгусида хайрли ишлари давомчиси бўлишини, чала қоладиган кўпгина эзгу орзуларини поёнига етказиб, Мирзо Улуғбек нисбаси билан етти иқлимга танилишини билмас эди...

Орадан кўп ўтмай, мухораба суронлари тингач, дағ-дағ учаётган Малик Зоҳир дарвозадан кафанга ўралиб чиқди ва аранг эмаклай келиб оёқларини кучди...

Улуғ афу насиб этганидан терисига сиғмай қолган Малик Зоҳир беҳисоб қимматбаҳо инъомлар ва мисли кўрилмаган улкан базми жамшид билан шоҳи жаҳон кўнглини хушлади. Шодиёна дастурхонини тўлдирган турфа хил нозу неъматлар неча кун мобайнида тайинли туз тотинмай қилич урган аскарларни ҳам тўйғазди.

Шундай қилиб, кўпдан-кўп йўқотишлар эвазига, мудҳиш занжир қуриган бовлиқ каби питраб кетди. Ҳайтовур у анчадан бери Миср тупроғида ўрнашган Султон Аҳмад ҳомийлигида кучлангани сир эмас.

Чан бериб юрган ҳукмдорни эслаб, Соҳибқирон қовоқ соларкан, йироқдан бир оҳ эшитилгандек бўлди. Тоғу тош оша элас-элас келаётган нолишда бир мунг жамланган эди. Бунини яққол ҳис қилиб, хиёл кўнгли чўкди, шунга қарамай, Малик Зоҳирни ёнига олди-да, яна ошиғич йўл танобини тортди. Ҳали Мордин каби Тақрийт ҳам найза ўқталса керак, илож қанча, яна жанг, яна талафот!..

Хайрият, хавотири бекор экан: Малик Зоҳир қисматидан тегишли хулоса чиқариб, муқаррар ҳалокатни олдиндан кўрган чоғи, Ҳасан ибн Бултурмури отила келиб оёғига йиқилди. Ҳар ҳолда бир оз дили ёришиб, ҳоким пешонасини силади, қалъа аҳолисига алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатгач, жадал суръатда юришини давом эттирди.

Ахийри, қайси кунини, қуёш қиёмга етганда, поёнсиз мовий бўшлиқда, жимирлаган сароб кўйнида, муаллақ осилиб турган Алинжак бор салобати билан кўзга ташланди.

Супасимон яхлит улуғвор қояга пайвандланган маҳобатли мудофаа деворлари гўё азал-абад сиру асроридан бир ажаб ривоят айтаётир. Бугун гирд-атроф тубсиз жар-чуқур ва ҳувиллаган ўнгирлардан иборат, ичкари билан ташқарини туташтирган осма кўприк арава шотисидек кўтариб кўйилган, алқисса, шунақа дарди-бедаво макон эдики, этагидан илон ўрмалаб чиқолмагани каби, тепасидан ҳатто қуш ҳам учиб ўтиши дарғумон!..

Илгари Соҳибқирон ақл бовар қилмас даражада мустаҳкам қанча-қанча истеҳкомларни кўрган ва барчасини бир зарбда тавбасига таянтирган. Лекин Тангри таолога қасамки, бунақа мўъжизавий хилқатни ҳеч қачон учратмаган. Ҳатто номи неча марта тилга тушган Қалъайи Сафид ҳам бунинг ҳайбати олдида ҳеч нарса эмас.

Соҳибқирон лол-ҳайрон бош чайқади ва дарҳол учлари кумушдек ялтироқ чўққилар этаги — уфққа қадар чўзилиб кетган кенгликни кўналға қилди.

Шому хуфтон орасида Ҳумоюн ўрдуда бошланиб, қизгин баҳс ва мунозара туғдирган машварати олий ниҳоят ярим тунда якунланди.

Тонг отмай, зафар нишонли қўшин бўйлаб, қамални шиддатли тус олдириш ва Алинжакни узоғи билан уч-тўрт кунда тиз чўқдириш ҳақидаги фармони олий тарқатилди. Миср тупроғида Султон Аҳмад билан Абу Саййид Барқуқ, Дашти Қипчоқ томонда Тўхтамиш ўғлон жиддий хавф солаётгани учун ҳам шошилиш зарур — имиллаш бефойда!..

Имони комилки, ҳар доимгидек аскарлар кайфияти аъло даражада, сардорлар шахту шижоати барқарор, сафар аввалидан ёнида камарбаста амирзодалардан мингдан-минг рози, жасорат бобида айниқса Муҳаммад Султон билан бўйлашадиган баҳодир топилмаса керак.

Айтганча, кўзи нури, бели қуввати Умаршайх Мирзо тунов кунини ошиғич жўнатилган муборак хатини қобоклариги суртиб ўқиш шарафига эришгандир.

Шаҳзодаи жувонбахт тез орада Форсини кўриқлаб турган лашкарнинг асосий илғори билан ҳузурли муборагига етиб келиши лозим. Охир-оқибат Алинжак тиз чўкиб, Алтун муносиб жазо олгач, баҳамжиҳат Миср сари юради. Лекин нима учундир кечикаётир, шу сабабли безовта, сезадикки, ғойибдан муттасил боқаётган ҳазрат нигоҳи ҳам безовта!..

Илож қанча, янглишибди: уч-тўрт кун нари турсин, ҳатто бир ҳафта ўтди ҳамки, қамал поёнига етмади. Алинжак баланд қоя қафтида ўрнашгани боис манжанақлар, ўтсочар қуроллар ва нарвонлар ҳаминша ҳам наф бермасди, камон ўқлари кўпинча нишонга етмай, ярим йўлда қолиб кетарди. Талафот эса кун эмас, соат сайин ортиб бораётир. Аксига олиб, гоҳ кундузи, гоҳ кечаси қандайдир гуруҳ қутирган қашқир тўдаси мисол

тўсатдан қийқириб ҳамла қилгани қилган. Қисқа фурсатли ола-тасир жангдан кейин, ерга кирадими, осмонга учадими, бирдан елдек зув йўқолади. Ҳатто олғир хуфиялар из тополмай гарангсираб қолишади.

Ахийри, пичоқ Соҳибқирон суягига қадалди. Сардорлар ва амирзодалар билан ачиққлашди. Ҳаммадан кўпроқ ношудлик қилаётган Бўри тархонни айниқса қаттиқ изза қилди: мавриди бўлса жазога тортарди баттолни.

Лекин ҳозир чалғимамай, жаҳлга ортиқ эрк бермай, жумбоқни ечадиган муҳимроқ тадбир устида қайғуриши керак. Калава учини топмагунча қўймайди. Бу оқшом айниқса ороми бузилиб, соқчиларни назорат қилиб юрганда, nobакорлар яна тўсатдан ёпирила келиб, солиша-солиша жуфтлаб ростлаб қолишдики, беихтиёр ёқа ушлади. Сўнг узун-узун арқонларга олиб, зимзиё жарга тушиб кетишганини пайқади.

Рост экан тахмини: қалъа сари элтадиган қандайдир ер ости йўли бор, демак, шайтон малайларини гумдон қилиш учун дастлаб ўшани йўқотиш лозим...

Тонг отиб улгурмай, лаънати хуфия камар оғзи тошу шағал билан кўмиб ташланди. Қани энди nobакорлар қора бериб кўришсин-чи? Энди бутун жамоа енгил нафас олиб, бемалол жанг қилса бўлади. Лашкароғ бўйлаб хотиржамлик атиги бир кеча-кундуз ҳукм сурди. Нимасини айтасиз, навбатдаги шабихун баридан ошиб тушди.

Ҳар ерда чўзилиб ётган жасадларни кўрган Соҳибқирон афсус билан бош чайқади. Бас, иложини толиб, Алтун билан тезроқ ярашиб олмоғи лозим. Дўппи тор келган бунақа қалтис пайтда сулҳдан бошқаси бекор, адашмаса, бу иш унча қийин ҳам эмас, агар Султон Аҳмад сабил қолдирган тожу тахтни инъом айлашини еткизса борми, иншооллоҳ, очлик жонидан ўтган мушук каби, шитоб эмаклаб келур қошига. Фақат Алтун савлати ва обрў-эътиборига муносиб элчи топиши лозим. Кўпдан бери соясига ўлиб-тирилиб кўрпача тўшаётган Малик Зоҳирни жўнатса, айни муддао бўлар.

Соҳибқирон миз ёнида тиззалаган мавлоно Шамсиддинни ер остидан бирров кузатгач, хоҳиш-иродасини қисқагина шарҳлади ва эрта Бағдодда ким ҳукмфармо бўлажаги ҳақидаги хулосасига алоҳида урғу беришни сўради. Сўнг, мактубини қизиқиб ўқиган Алтун, мийиғида мамнун кулиб, қилич дастаси қовартирган кафтларини бир-бирига ишқаб, телбавор қийқириб юборишини дилидан кечирди.

Кутилмаган хизматдан боши кўкларга етган Малик Зоҳир Алинжак сари қанот боғлаб учганда ҳам энг тўғри йўлни танлаганига амин эди, кўнгли осмонини недир умид ойдек ёритиб турарди. Қачонки, у, ношуду нота-вон элчи, сувга тушган латгадек бўшашиб қайтгач, надомат оғушида қолиб, таъби хуфтон бўлди.

Ахир, Қора бургут муборак нафаси теккан олий нишонли хатини, истар-истамас назардан ўтказгач, масхараомуз хохолаб кулгани, шартта-шартта йиртиб, сочиб ташлагани бориб турган бедодлик эмасми!?

Эртаси куни пешинда Соҳибқирон калава учини қандай топишни ўйлаб ўтирганда эшикога туя келбатли бир кекса ҳабашни етаклаб кирди. Олабужир матоҳни салла ўрнида ўраган меҳмон сийрак қошлари остидаги киприксиз юмалоқ кўзлари билан ён-верига олазарак боқарди. Бафуржа тиззалаб, ажинли тор пешонасини гиламга босгач, кўйнидан найчасимон сўргичли мактуб олиб узатди. Мактуб аввалида нақш этилган унвон тантанавор эди: “Алинжак қалъаси волийси Алтун амири баҳодир сўзум!..”

Ногоҳ бетига лов этиб олов урилгандек, Соҳибқирон ҳушёр тортди: оббо, баччағар-ей, нима бало, осмону фалакни ушлаб турибдими қўлида, намунча шашти баланд?

Йирик-йирик ҳарфда, совуққонлик билан, қинғир-қийшиқ ёзилган битик қисқагина эди, аммо териб-териб ишлатилган ҳар бир калом мушоҳада юритишга чорлар, қонни қайнатиб, руҳда ғавғо кўзғар эди. Ушбу қочирим нақд камонга жойлаб отилган ўқдан кам эмас:

“Эй, оламизр, охир-оқибат найзангиз, Алинжак мудофаа деворлари билан бир қаторда, танимни пора-пора қилишини билсан-да, аҳду қароримни бузмасан. Ахир, найзангиз ҳар қанча қудратли бўлмасин, кўкрагимда юксалиб турган кўрғонни фатҳ этмакка қодир эрмас. Ҳар ким ҳам кўролмайдиган ва ҳар ким ҳам етолмайдиган ўша кўрғон олдидан ҳатто Искандари соний ҳам ноилоҳ қолганидин хабарингиз бордир...”

Соҳибқирон мактубни қайта-қайта синчиклаб ўқиди ва анча вақт но-

маълум нуқтадан нигоҳ узолмай қолди. Ахир, нақадар таажжубга молик, ҳалига қадар, не-не зўрлар устидан ҳукм юргизса-да, бу борада бирон марта ҳам жиддийроқ мулоҳаза юритмаган экан!..

14

Соҳибқирон каллаи саҳарда, бомдодни адо этгач, Алинжак сари шошиларкан, фикри-зикрини ҳалиги мактубда баён этилган кесатиқ эғаллаб олганди. Нимадир ачитиб нашъа қилар, нимадир сийнасини сездирмайгина тилимлар эди. Шомга қадар бир дам тўхтамай давом этган муҳораба самарасиз тугагандан росаям бўғилиблар кетди. Шундоқ қалъа пойида, чуқурликда тепадан ағдариб юборилган нарвонлар синиб-букланиб ётарди, тагин қанчадан-қанча жасад устма-уст қалашиқ, чор-атрофни ярдорлар инграниши ва оху фарёди тугган!..

Соҳибқирон жар гирдидан саросар узоқлашаркан, беихтиёр хаёлан до-руссалтана сари учди. Киндик қони томган тупроқ меҳри тортаётган эди. Бир залворли соғинч қамраб олди борлигини ва тасаввурида зиндон рутубати асорат қолдирган сиймо жонланди.

Имони комилки, айна дамда омади чопмай довдираб қолгани, не-не билаги чўнг ўғлонлар тупроққа қўйилгани ҳазрат дилидан кечаётир. Аниқроғи, олислардан бари-барини билиб турибди ва ҳар неки бор-йўғини ипидан-игнасигача қолдирмай тарозига солаётир. Ҳеч нарса назаридан қочиб қутилолмас, ҳатто масофа ҳам, вақт ҳам ақлу идроки олдида ожиз. Умуман, қора чироқ гира-шира ёритган хужрасида мудраганча, бир қадам босмай — зиғирча ҳам захмат чекмай кураи арз бўйлаб айланиб юрса не ажаб?

Эҳтимол, ҳазрат ушбу паллада поёни йўқ яланг-тақир дашт ўртасидан қуёндек елиб келаётган, сийрак соқол қоплаган бети бўғриқиб кетган суворийни ҳам кўраётгандир. Ёки устма-уст тушаётган қамчи зарбидан сағриси кўпчиган бедов туёқлари дўпирлашини ҳам бемалол эшитаётгандир.

Епирай, чопар тахминан йигирма қадамча нарида, кўзлари хонасидан отилиб чиққудек алфозда, гавдасини бор оғирлиги билан эгардан ташлади. Ва сомон тиқилган тап-таранг қопдек бир-икки думалаб, ниҳоят, қовжираган ўт-ўлан орасида қилт этмай қолди. Кимдир пўнғиллаб силкилади, кимдир аямай биқинига қайта-қайта тепди, кимдир устидан бир челақ совуқ сув ағдарди. Ахийри, шўрлик сал-пал ҳушини ўнглаб, қўрқинчли туш кўргандек дағ-дағ қалтираб, недир талваса ва недир қайғу ичра теварагига аланглади...

— Ҳей, нобакор, соқовмисен?

— Бир қошиқ қонимдин кечгайсиз, аъло ҳазрат!..

— Кечдим!

— Эй, сарвари олам!..

— Ажалинг етмасдин бурун сўйла, муттаҳам!..

— Ҳей дариг! — ўкраб юборди ниҳоят чопар, боши янчилган илон мисоли тўлғаниб. — Умаршайх Мирзо... Йўқ, яхшиси, кесиб ташланг пар даънати тилимини!..

Ҳайҳот, қай ерда пайт пойлаб ётган экан бу надомат?

Соҳибқирон ҳангу манг: аввал аъзои бадани музлади, кейин товонидан тирноғига қадар лағча-лағча чўгга айланди-да, бутун ақлу идроки ва шуури хиралашди, юраги тепмай кўйди, ҳалигина томирлари бўйлаб кўпириб-тошаётган қон тўхтаб, кўкси тамом бўшаб-хувиллаб қолди.

Ҳалигина яшнаб турган борлиқ қаёққадир чекиниб, ўрнини жаҳаннамдан қолишмас ола-байдоқ туманли воҳа эгаллади, офтоб нурлари остида жилва қилаётган чечаклар жозибаси, шабада тебратаётган дов-дахтлар салобати путурдан кетди. Ҳар жойда кўниб мўлтираётган тўрғайлар, кўкни тўлдириб учаётган қанотлари оппоқ кабутарлар, бир-бирларига суйканиб турган бедовлар сукутда! Қисқаси, ҳамма-ҳамма нарса — тириклик ҳам, шуҳрат ҳам, орзу-умид ҳам, шодлигу қувонч ҳам маза-матрасини йўқотди зумда!..

Ҳамон гоҳ музлаб, гоҳ ёнаётган Соҳибқирон ногоҳ ўзини гўё поёнсиз самонинг қоқ ўртасида кўрди, гўё азалий ва абадий ҳомийлари бўлмиш Зуҳра билан Муштарий оралигида хуш-беҳуш юзиб борарди. Тинкаи мадори қуриган бир пайтда кўмирдек қорайиб турган туйнукка дуч келди,

йўқ, у қанақадир ўпқонга ўхшар, аждар оғзини эслатар эди. Фаҳмича, мавлоно Аҳмад хатида мана шуни ёзган бўлса керак...

Соҳибқирон безиллаб қолди, ахир, эртаю кеч кўз олдида ўша туйнук гавдаланади, кўпинча бор бўйи билан унинг тубига шўнғигандек бўлади ва хаёлини Умаршайх Мирзо ёди... тийғи қотил санчилган ва чор-ночор тўлғанаётган гавдаси, шам каби аста-секин сўниб бораётган, не-не армону не-не умид чўккан қароқлари босиб келади. Ва даҳшат оғушида, юраги қинидан отилиб чиққудек алфозда, тўлғана-тўлғана ўкраб юборади, лекин қаники сазо беролса! Ахийри, ташқарига чиқолмаган товуши ичида, дили тубида ногоҳ ҳайқирикқа айланади-да, ойсиз кечадай зимзиё шуурида таниш нигоҳ чўғланади.

Ҳаял ўтмай муаззам Самарқанд, арк марказини эгаллаган Кўксарой шундоқ рўпарасида қад ростлайди. Ажаб бир орзиқиш билан улкан иморат остига шошилиб, жимжит ҳужра эшигидан астагина мўралайди.

Ана, қайрилма дастали ҳасса ҳамон мағор босган бурчакда сўёвли, чирий-чирий титилган бўйрада тиззалаб, бафуржа тасбеҳ ўгираётган мавлоно Аҳмад, мушоҳада ва мулоҳаза уммонига фарқ, бир кўли билан кўпдан бери қайчи тегмаган соқолини тугамлаб олган, киртайган ҳорғин-намли кўзлари таъна аралаш гинаомуз боқаётгир, лаблари қуруқшаб пўст бойлаган ва тарс-тарс ёрилган...

— Эй, олампаноҳ, пушаймон сут айламас!..

Кечаю кундузни бедор кечириб, зиндон ва ёлғизлик билан олишавериб чарчаган, букилгану синмаган ҳазрат, нимадандир чўчигандек, астагина сўйланади. Лекин, таажжубки, Соҳибқирон наздида, товуши гулдирак мисоли янграб, гумгурс деворни титратиб юборади. Бирдан у сергак тортади, ним қоронғи торгина ҳужра ва ажин тилимлаган сиймо кўз олдидан рўёдек чекинади. Сўнг ҳамон бағрида тинимсиз акс-садо бераётган ўкирик бўғзини қалампир каби ловуллатади-да, ҳаял ўтмай шашқатор жолага айланади, жимир-жимир юва бошлайди кўпчиб кетган ёноқларини!..

— Ҳазратим, Худо илоийм сизга тўзим ва сабру қаноат берсин, — шивирлайди Катта малика, ҳўл киприкларини пирпиратиб. — На чорамиз борки, шаҳзодаи жувонбахт сифмади пешонамизга!..

— Валинеъматим! Во дариг! — мунгли жовдираб хитоб қилади Муҳаммад Султон. — Жигарим камина жигарини ҳам ўйиб кетди тоабад!..

— Эй, шоҳи жаҳон, сезибмен, хиёнат ўқи тўлдирмиш ўғлон паймонасини! — кўкси ўпирилгудек бир ҳолда хўрсинади Бўри тархон. — Токи тирик эканмен, сиру савдо тагига етурмен, акс ҳолда... фақирни айғир думига бойлаб чўлга ҳайданг!

Ҳамон Соҳибқирон карахт: дунёйи дунни унутган, боқиши маъносиз, пайваст қошлари ўртаси тугунли... Яқинлари таскини вужудини аёвсиз эзаётган ғуссан, сал-пал энгиллатиш нари турсин, баттар аланга олдираётгир. Не қилса босилур аламу армони? Рўпарасида қўл қовуштирган, елкалари силкина-силкина беун йиғлаётган Пир Муҳаммадга кўзи тушгандан кейин айниқса батамом сифмай қолади кенг жаҳонга! Ҳайҳот, суюкли набираси атиги ўн олти ёшида, ҳали ҳаёт аччиқ-чучугини тузукроқ тотиб улгурмай, етимлик жафосига йўлиқмиш! Энди ўғлон тарбияси билан жиддийроқ машғул бўлиши, ҳар қадамда падари ўрнини босиши керак, токи эрта бирон нарсдан ўксимасин...

Эсида, қайси йили тўнғич фарзанди — суянган тоғи ва ишонган боғи Жаҳонгир Мирзо бемаврид сўлиб, бахту саодат гулшанини тарк этганда ҳам мана шундай гангиган, пешона ёзуғи Оллоҳ тааоло иродаси эканлигини билса-да, ақл бовар қилмас даражада жизғанақ бўлиб куйган. Ҳатто салтанат ташвишларидан юз ўгириб, тириклик яхши-ёмонига қўл силтаб, бир неча кун тайинли туз тотинмай, кўксини захдан кўтармаган!..

Ҳайҳот, энди қандай йўл тутсин, яна чинордек қаддини дол айлаб, узлат сари чекиниб, кеча-кундуз надомат ўтида қоврилсинми?

Билади, неча кундан бери Ҳумоюн ўрду мислсиз мотам оғушида эзилаётгир, зафар нишонли қўшинни чексиз қайғу юки босган, қолаверса, бутун замину замон фўғон чекаётгир, ер юзида тирик жон борки, бариси ўзи билан баравар кўксини чокламоқда. Худо ҳақи, мана шу ҳол ҳам дардини бот-бот янгилайди, кеч тушгач, шоҳона ўтовда ўтиролмай, хилват дашт сайрини ихтиёр қилади. Қонталаш уфқ этагига қадар чўзилган ғирашира кенглик бўйлаб, ўйдим-чуқур сўқмоқдан судрала-судрала, бир хил бўшашиб одимларкан, беихтиёр дилидан ушбу байт кечади:

*Доду фарёд вақти эрмас, эй, тажрибасиз дил,
Замона жафосига кўниқкину тап берил.*

Соҳибқирон изидан қўрқа-пуса келаётган қўриқчиларни қўл силтаб ортга қайтаради, сўнг бошини ҳам қилиб, ўша байтни такрорлаб, номаълум томонга кетаверади. Ахийри, қовжираган ўт-ўлан қоплаган қайси бир тепаликка кўтарилиб, ногоҳ фалакка кўз ташлайди-да, баттар ўртаниб кетади.

Ахир, салтанати суянчи, бахту иқболи тожи Умаршайх Мирзо самовотнинг ашаддий ошифтаси эмасмиди, поёнсиз баҳри муҳит маликаси бўлмиш соҳибжамол тўлини ой, унинг атрофида парвона сон-саноқсиз юлдузлар билан ошна тутиниб, улар иштирокида ғойибона анжуманлар қуриб, орзу-умидларини шарҳлаб, кўнгли чигилини ёзмасмиди?

Зуккотаъб ўғлон вақти-соати етса Самарқанд тупроғида масжид ва мадраса бунёд қилишни тиларди, баҳонада фалакиёт илми, хусусан, мунажжимлик сиру синоатини қайта мукамал ўрганиш, ҳатто таниқли мударрислардан чуқурроқ сабоқ олишни кўнглига тугиб қўйганди.

Кўп афсус, қандоғ чидасинки, энди нуридийдаси ҳар қанақа эзгу ният, ҳар қанақа завқу шавқдан бебаҳра, ҳатто хайр-хўш айтгани улгурмай, охира-т мамлакати фуқаросига айланмиш!..

15

Бугун Соҳибқирон хуфтонни узоқ ўқиди, бадани аллатовур увишиб, бўшашиб бораётгани сабабли жойнамоздан қимирлагиси келмас ва кўнгли нима тўсаётганини аниқ билмас эди.

Сўнг ҳар доимгидек бадар кетиб, хилват гўшаларда ёлғиз истироҳат қилишни истади. Атрофида ўралашаётган қўриқчи аскарларга эътибор бермай, илгарилаб бораркан, ногоҳ олисда элас-элас ҳалиги нидо янгради: “Эй, олампаноҳ, пушаймон сут айламас!” Нидо қулоқлари остида бир хил эшилиб, ниманидир эслатар, нимагадир ундар эди. Салдан кейин у тинди-да, атрофни дилни авайлаб-авайлаб қитиқловчи ипақдай майин мусиқий оҳанглар босиб кетди.

Соҳибқирон мийиғида синиқ қулди, адашмаса, ҳамиша йўлига интиғу интизор кўз тикиб ўтирадиган, биргина нозли қараши борлигини остин-устин қилиб юборадиган Чулпон Мулк оғо эзиб-эзиб танбур чертаётир, соғинчи ва дарду ҳасратини чолғу тили билан сўйлаётир.

Бу палла фақат Ҳумоюн ўрду ёки ўғруқ эмас, бутун еру кўк чўғли-чўғли наволар жодусидан масту масрур ва Соҳибқирон ҳам бутунлай бой берди инон-ихтиёрини, аммо ҳатто ўликка жон бахш этадиган тароналар кашф қилишга қодир дилдорни кўпдан бери унутиб қўйгани ниманинг нишон-наси, ҳей, дариги!?

Кир-адирлар узра юмшоқ-юмшоқ таралаётган куй сеҳридан дийдаси юмшаган Соҳибқирон ўғруқ сари боргиси, бўғзидан тутган гам-андух ва ташвишни унутганча, тунни кенжа малика оғушида шоду хуррам ўтказгиси келди. Ростдан у шунчалар меҳри дарё офатижонки, атрофида гирди капалак бўлиб, нозик адо боқишлари ва лутфу эҳсонлари билан бемалол руҳини кўтара олади, аллақачон кўксига газаклаб улгурган ярага даво бўлгучи малҳам боса олади...

Чўлпон Мулк оғонинг сарв қомати, нақш олмани эслатувчи ёноқлари, узун-қайрилма киприқлар қуршовидаги шаҳлолари қайта-қайта ҳуш-хаёлини ўғирлади ва недир куч оҳанрабо каби ўғруқ томон судради.

Ҳадемай насиб этадиган шуқуҳли лаҳзаларни ўйлаб жадал бораркан, хос навкарлар қўриқлаётган ўтов кўринди-ю, илкис фикри ўзгарди, кўкси хувиллаб, ҳалигина туюётган чексиз завқу шавқидан ному нишон қолмади.

Соҳибқирон изига бурилиб, машъала-фонуслар гира-шира ёритган лашкаргоҳ сари жилди ва четроқда сардорлар билан суҳбатлашиб турган Муҳаммад Султонни кўрди. Чеҳрасида анчайин ҳорғинлик ифодаланган амирзода сўзини бўлишни истамай, ичи ғалати тимдаланиб, бошқа томонга бурилди.

Эрталаб отини жадал йўрттириб, Алинжак рўпарасига борганда куёш эндигина бир арғамчи бўйи кўтарилган, жанг эса негадир тўхтаган эди. Қурол-яроқларини созлаётган ҳорғин қиёфали навкарлар, ҳар жойда чўзилиб ётган ярадорлар бош ирғаб салом беришарди.

Кимдир югура келиб жиловни ушловдики, қалъа томонда норозилик

ифода этувчи қийқириқлар янгради ва қутилмаган ола-тасир тўполон бошланди. Салдан кейин жимлик чўкиб, баҳайбат темир дарвоза шарақлаб очилди-да, зил-замбил осма кўприк гусир-гусир туширилди.

Тез орада қалъа бўсағасида қадди-басти келишган, қорувли ва бўйчан, дўнг пешонали, ихчам соқол кўйган, қийғир қарашли йигит кўринди.

Вужудидан фақат шижоату қатъият эмас, қаҳру ғазаб ҳам ёғилаётган суворий қирқни қоралаган бўлиб, жангу жадал олови ичра пўлатдек тоблангани англашилари эди.

Фақат ҳозир на дубулға, на совут кийган, на яроқ таққан, шунчаки учига бир парча оқ мато боғланган калтагина чўпни боши узра тутиб олган эди.

У ҳайратини яширолмади қолган Соҳибқирон сари елиб келаркан, қалин қошлари остидан тик боқаётган йирик-йирик кўзлари оловланди. Гоҳо қулоқлари чимирилган ёли бўлиқ бедовини бепарво ниқтаб-ниқтаб кўярди, баъзан жарангдор товушда нимадир деб гудранаркан, дўрдоқ лабларини аллатовур киноя қоплар эди.

Барчада ғалати таассурот уйғотган чавандоз, орада тахминан ўн беш-йигирма қадам масофа қолгач, заррин ҳошияли тизгинни тортди. Ана шунда анчайин энли ва сергўшт бетида недир виқор, недир қатъият намоён бўлди: тавозе сақлаш ёки ер ўпиш нари турсин, ҳатто турфа хил асл тошлар билан зийнатланган эгардан тушишни ҳам истамасди.

— Кимсен? Тилагинг недур? — ниҳоят диққати ошиб сўради Соҳибқирон. — Элчимусен? Хўш, хўш?..

— Камина Алинжак волийси Алтун бўламен, — деди суворий дуриллаб, туркча-арабчани аралаштириб. — Сизни бир кўрмоқни ният қилдим.

— Оҳ-ҳо, Қора бургут сен экансен-да?

— Ҳа! — тасдиқлади Алтун.

— Йўлга чиқар пайтинг қафас кўринмадимми кўзингга?

— Кўринса-да, келавердим.

Соҳибқирон Алтун ёзган мактубни хотирлади, сўнг ҳалига қадар ҳеч бир жаҳонгир ишғол этолмаган, ҳар ким ҳам эътибор бермайдиган кўрғонни тасаввур қилишга уринди.

— Мурудим... таъзия изҳор этишдур, — тугни қўлтиғига қистирди Алтун. — Шафқат тилаш ёки юкуниш истагида эмасмен!

Мунаққаш эгарда бир оғриниб, бир орзиқиб ўтирган шоҳи жаҳон илкис ўгирилди. Шундоқ ҳам қизиб-живирлаб турган бадани бўйлаб гўё беҳисоб чумоли ўрмалади.

Ахир, келиб-келиб бўғзига ботган тиғи қаттол саналмиш ғаним аламу қайғусини бўлишиш ихтиёрини қилгани ақлга сиғарканми?

Аксинча, баттол кўксиди тоабат ўрнашган ярани аёвсиз тирнаш, ўлгани устига чиқиб тепкилаш ва шу йўл билан хуморини босиш муддаосида қадам ранжида қилган бўлса керак.

Фақат буни тилёғмалик ва сурлик билан хаспўшлаб, чўп суқаётир кўзига. Қадди дол, бағри бирён бўлиб турганда бундай зарбани кўтариши осон эмас. Худо ҳақи, тўлиб кетди, ҳозир паққос ёрилади, ҳозир қулайди эгардан!..

— Янглишмасам, Умаршайх ўққа учгандан бери тинчингизни йўқотгансиз, негаки, ўғлон белингиз қуввати, кўзингиз нури эрди, — энди бир қадар эзгин янгради Алтун овози. — Оғир мусибат тушуптур бошингизга!

— Бас қил, Алтун! — деди Соҳибқирон тутақиб. — Ҳар сўзинг ханжардек ўймоқда бағримни! Сенга ишонгандан кўра, шайтони лаъинга ишонганим яхшироқ!

— Ҳа, ҳа, тушунарли... Фақир ғаним эрурмен, тилу жағим ҳам ғаним! — деди Алтун авзойи ўзгариб. — Хўш, сиз... сиз ким бўлурсиз?

— Билмасанг бил, ғофил: соябонинг бўлур, — Соҳибқирон ўрнида ошиқиб жавоб берди амир Отламиш. — Оллоҳ таолонинг ердаги вакили, яъни, сен каби дини исломни оёқости қилаётган шаккоқлар эғнига инсофу диёнат хирқасини кийгазувчи улуғ ва музаффар зот!..

— Анов киши эски ашула айтадур, — фотиҳи жаҳондан нигоҳ узмай давом этди Алтун. — Оғир ботса-да, мен ҳам ичимда борини тўкиб қолай: Умаршайх Мирзо жони азизу бошқа шаҳид кетганлар жони наҳотки азиз саналмас?

— Олампаноҳ, мақсади шумлик эрур, — ҳайқирди Муҳаммад Султон, оёқларини тилла узангига тираб. — Ижозат беринг, ақлу фаросатдин мо-суво калласини сапчадек узай!..

— Кўйинг, ўғлим, жазосини Худо берсун, — Соҳибқирон бир муддат сукут сақлагач, Алтун сари юзланди. — Уғлон, биродаринг Малик Зоҳир таклифимни етказган экан. Нима учун маъқул топмадинг? Ҳали ҳам кеч эмас, танангга тузукроқ ўйла. Кейин бу имкон тушингга ҳам кирмас!..

— Шукр, фақир Саодат баҳодир эмас, Қора бургутмен!..

Ногоҳ Алтун ичида тошган тугён билан кўшилиб янграган хитоб чўққидан кулаган қоя қалдирашини эслатар, гўё ҳавони ҳам тебратиб юборган эди. Чамаси, буни ўзи ҳам сизди, кафтини кўксига босган бўлиб, тугни яна боши узра кўтарди-да, бедовини ниқтай-ниқтай олислаб кетди. Осма кўприкдан ўтаётиб, тагин нимадир демоқни истадими, бошқа мақсаддами, ҳартугур бир қайрилиб қаради.

Тавба, қийғир боқшли кўзларидан сачраган учкун гўё Соҳибқирон кўксига жизиллаб тегди-да, гашлик аралаш яна бир ҳайрат туйди. Адашмаса, тасодифий учрашув калавани баттар чувалатишдан бошқасига ярамайди. Зафар нишонли кўшин тинкаи мадорини қуритаёзган лаънати қамал яна чўзилиши билиниб қолди. Темирни қизигида босмас экан, ботмон-ботмон юк ортилган аравага кўшилган қирчанғи каби, бир жойда шунақа депсиниб тураверади.

Бас, сопини ўзидан чиқариш — яна Малик Зоҳирни ишга солишдан бошқа чораси йўқ, ҳа, эртагаёқ у ҳалиги ваъдаси қуюқроқ ҳамда ишончлироқ шарҳланган мактубни кўйнига солиб, ошиғич тарзда Алинжак сари жўнасин, ҳар эҳтимолга қарши, амир Отламиш ёки Идику баҳодирни ҳамроҳ қилиб олсин...

16

Кечқурун Соҳибқирон шоҳона ўтовда қамални тезроқ поёнига етказишни ўйлаб паришон ўтирганда ланг очиқ эшикдан афту башараси кўпчиган Бўри тархон мўраллади. Беихтиёр ҳушёр тортар экан, хуфиялар сардори муҳим хабар топиб келганини сизди. Чиндан ҳам у бир неча кун муқаддам берган ваъдаси устидан чиқиб, бутун Ҳумоюн ўрду ва зафар нишонли кўшинни титратган мусибат сабабчиларини аниқлабди.

Ақл бовар қилмас: Шероз билан Бағдод ўртасида, баланд тоғ этагидаги Хормату деган хушманзара мавзеда ёлғиз истироҳат қилиб юрган Умаршайх Мирзони нишонга олган мерган Ҳасан ибн Бултурму тарафидан ёлланган экан. Ҳайҳотки, бу ишда илон ёғи ялаган волий якка бўлмаган, бинобарин, ҳамон Ироқ тожу тахтидан умид узмаган Султон Аҳмад фатвосига кўра, қайсидир аламзада қабила билан бекитиқча узоқ музокара юритган, қисқаси, қанча-қанча тилла сарфлаб, мудҳиш ниятига эришган!..

Афсус, кўп афсус, бир неча ой аввал, Ҳасан ибн Бултурму инидан кафанга ўралиб чиқмовдими, амалдорлар ва оқсоқоллар шоҳидлигида хоку пойини ўпмовдими? Тоабдод содиқ қулингиз бўлайин, эй, сарвари олам, дея ёлвориб, бир қошиқ қонини тилаб олмовдими?

Ушанда барча сўзига ишонди, гуноҳидан ўтиб, ҳатто қайта ҳокимлик рутбаси билан сийлади. Мана нобакордан кўрган меҳру оқибати! Ичган қасамини унутиб, бетига оёқ босгани қандай ҳалди сизди экан?

Суяк-суягигача зирқираётган Соҳибқирон хос мулозим аллақачон ҳозирлаб кўйган юмшоққина жойга истар-истамас чўзилди. Аммо қаники уйку жонивор кела қолса, келиб, ҳорғин руҳига ором бағишласа! Кўзига қайта-қайта ўқ еб йиқилаётган ва оқ айтолмай узилган шаҳзодаи жувонбахт кўринар, кўкси аллатавур хувиллаб, тез-тез бир ёнидан иккинчи ёнига ағдарилар эди. Сўнг аста-секин осуда тортиб, вужудидан огриқлар хуружи чекинди-да, ўзини ва бор дунёни унутди. Шуурини чулғаган ингичка нурлар элас-элас кўрина бошлаган таниш манзаралар шуқуҳи ва жозибаси билан бирлашиб кетди.

Қараса, тангача офтоб тушмайдиган баҳаво-сўлим чорбоғда ўзича наларнидир сўйланиб, куймаланиб юрибди — атрофини патлари рангоранг товуслар ва баданлари диркиллаган жайронлар подаси ўраган.

Тавба, яна бир қараса, деразаларига ҳарир парда тутилган муаззам хобгоҳни безаган, сокин товланаётган мунаққаш тахтда хомушу ҳорғин чўккан. Сал қуйироқда, чўғдек қизил афғоний патгиламда, қордек оқ соқолини силай-силаё мавлоно Аҳмад қад ростлаган. Чоли тушгур, доимий ҳамроҳига айланган оддийгина қайрилма дастали ҳассасига суяниб

олган кўйи, киртайган кўзларини жилдиратиб, сокин кулаётир. Боқишида акс этган ифодалар маъносини англаш маҳол...

— Аъло ҳазрат, исталмас нимарсани истаманг!..

Ҳамон пойгадда жилмайиб турган мавлоно Аҳмад, кесатиқ аралаш шивирларкан, ҳассасини энгилигина силкиб кўяди, сўнг хиёл эгилиб хайрлашади-да, имиллаб эшик сари юради.

Ахийри, Соҳибқирон, ярим кечада уйқуси қочиб, аста киприklarини кўтарсаки, тушида янграган ҳалиги сўзлар, шууридами ёки қулоқлари остида, бир энгил, бир залворли акс-садо бераётир. Юраги қафасдаги қуш каби потирлаб тепмоқда, хиёл ажин тилимлаган, анчайин энли-чўзиқ, қон томгудек тиниқ бетига мувофиқ тушган кенг пешонасини резаре-реза қайноқ тер қоплаган, томоғи аллатовур тахир ва қуруқшаган!..

Эрталаб, бомдоддан кейин, Ҳумоюн ўрдуда бошланган машварати олий баҳона, Соҳибқирон тушини унутди, улуғлар билан кенгашиб олгач, Алинжак остонасида Муҳаммад Султон билан амир Отламишни қолдирди ва ўзи алоҳида илғор қисм билан Такрийт сари учди. Поёнсиз дашт йўлидан оқ тулпорда елиб бораркан, тез-тез олисдаги нигоҳ таъқибини ҳис этар, шунинг баробарида, гўё недир махлуқ ўткир тирноқлари билан ичини аёвсиз тимдалар эди. Гоҳо оҳиста бош чайқаб, муштини тошдек тугиб, алам-ангиз шивирлайди:

— Не ҳолки, исталмасни истар дилим!..

Кеча, Бўри тархон билан суҳбат чоғида, дафъатан дилида тугилган тугун даҳшатли йўсинда бутун борлигини жунбишга келтираётир, кўксидда шундоғ ҳам мадда бойлаб ётган ярани тобора газак олдираётир. Сўнгсиз армон айниқса жонини яна ҳам ўртаб кетганини айтмайсизми?

Ана шулар боис кўкўпар чўққилар этагида, сароб пардаси кўйнида Такрийт намоён бўлган заҳоти хўрсиниб, ҳатто ўнкаси тўлиб, муштарини тугди. Тўғриси, ҳозир ҳеч нарса: фалак сари умтилган кўнгираддор тош деворлар ҳам, шинаклардан ваҳимали чиқиб турган попукли найзалар ҳам, тақдир томонидан тубсиз чоғга маҳқум этилганидан беҳабар исёнчилар рафторини қоплаган қаҳр ёки қатъият ҳам писанд эмас...

Соҳибқирон гижинглаётган оқ тулпор жilовини рўпарада кўндаланг тушган, бир учи чўзила-чўзила дашт ичкарасига кириб кетган ола-байдоқ дўнглик сари бурди. Қиёмга етган куёш жазирамасида лоҳаслани, соат сайин шиддатли тус олаётган муҳорабани, бир қониқиб, бир қоникмай, кўзлари чакнаб кузата бошлади. Мағрибдан эсаётган қайноқ шамол жазавадор урҳо-ур садолари, палахмонлардан отилаётган тошлар гувиллаши, камон ўқлари чийиллаши, яраланган сарбозлар оҳу воҳларини узлуксиз учуриб келар, қўшила-қўшила аллатовур тўлқин ҳосил қилган товушлар гўё сезимлари бўйлаб чоғар эди.

Ахийри, Тангри таоло мададкор бўлиб, эртаси куни шом арафасида, қамал поёнига етди, ҳадемай бурғулар ва ногоралар тантанавор суратда тилга кириб, ғалабадан дарак берди. Чор тарафдан ёғилаётган қутловлар Соҳибқирон кўнглини чироқдек ёриштирар, ўзи ҳам сардорлар ва наваркарлар шаънини кўкларга кўтарувчи муборакбод сўзлари айтар эди.

Айни пайтда ҳали нимадандир кўнгли тўлмаганиди, қовоқ очмай қалъа ўртасидаги майдондан ўтиб бораркан, қаршисида кафанга ўралган Ҳасан ибн Бултурмур пайдо бўлди. Рафторидан чексиз пушаймон ўтида қоври-лаётгани сезилиб турган қутвол елкалари силкина-силкина оёқларини кучганда, беихтиёр юзини ўгирди.

— Гуноҳинг нималигини биласенму?

— Йўлдин адашибмен!

— Эҳтимол, тўғри йўлни охиратдин топурсен!

— Қиблагоҳим!..

— Яхшилаб эшит: кун ора бир турланиб, думини бурадурғон сендек гофил банда Оллоҳ таоло қарғишидин бошқасига лойиқ эмасдур.

— Олампаноҳ, Худо ҳақи, яна бир имкон беринг, тоабад қанотингизда жанг қилиб, гуноҳимни қоним билан ювай!

— Тулкимижоз нусхалар майдонда қачон ярабдурки, сен ярайдурсен? Сен фақат орқадан розалат ханжарини санчишда моҳир экансен!

Кескин жаранглаган сўзлар залвори Ҳасан ибн Бултурмур умидларини барбод айлади. Ноилож қалтироқ кўлларини неча бор кўкка дўлғаб, хувиллаган даштда оч-наҳор адашган қашқир мисоли чўзиб-чўзиб, энтикиб-энтикиб ув тортди.

Салдан кейин анчагина гавжум гузар чеккасида, шовдираган хас-хашак ичра гужанак бўлиб, тили оғзига сиғмай, чўзилиб ётарди. Таг-замини шўрлаган, лой-сомон аралаш тошқалов девор бор оғирлиги билан, чор атрофга чанг-тўзон тарқатиб, гурсиллаб устига йиқиларкан, кўзлари қинидан отилиб чиққудек бир олайди ва ингранишлари анчагача эшитилиб турди...

Соҳибқирон бу кеча ҳам тузукли ухлолмади, қум тиқилган каби ачишаётган кўзларини юмар-юммас, ўзини доруссалтана заминида, аниқроғи, Кўксарой остидаги гўшада, мутолаа билан машғул мавлоно Аҳмад қошида кўрарди.

Катта саҳарда сал-пал мизғиган бўлди. Лекин кунчиқар оқарганда босриқиб, боши ари инидек гувиллаб, томоғи қақраб уйғонди. Ҳали олдинда ҳал қилувчи мухораба кутаётганини чамалаб, тузаб қўйилган дастурхонга қайрилиб қарамай, Алинжак сари шошилди.

Чор атрофни калаи саҳарда бошланган жанг суронлари қоплаган: накарлар мудофаа деворига ўрнатилган нарвонлар билан қўшилиб қуламоқда, эгасиз қолган ва эгар-жабдуқлари оғиб тушган отлар ҳорғин кишнаётир, хандақ гирдида ёнма-ён қўндирилган улкан палахмонлар ва манжанақлар оғизларини очиб муттасил гувиллар, ҳавода сон-саноқсиз камон ўқлари илондек вишиллар эди.

Бутун қалъа таҳлика-ташвиш оғушида, айрим қорин қўйган оқсуяк зотлар томошабин бўлиб туришса-да, жомакор кийган кўпгина ёшлар ва қари-қартанг кишилар тобора кутуриб, кўкка бўй чўзаётган алангаи оташ шаштини қайтариш пайида: челақ ёки кўза билан, йиғи-сиғи аралаш сўйлаша-сўйлаша, ҳовуз-ариқ ва булоқдан сув ташимоқдалар...

Унғайроқ жойда отини тўхтатган Соҳибқирон ҳужум яна самарасиз туғанини билди ва ҳамияти симиллаб кетди. Нима қилсин, хаёл етмас баланд қояни эгаллаб олган қалъа осонликча жон бермайди чоғи, сира-си, уни ҳамма жойда ҳозир у нозир Қора бургут қанотлари остида асраб-авайлаб келмоқда.

Ахийри, Соҳибқирон илгари атайлаб ҳордиқ берилган ва қўналғада нафас ростлаётган заҳира қисмларни сабарбар этишни лозим топди. Муносиб тadbир туфайли устунлик бутунлай зафар нишонли кўшин томони-га ўтди. Энди чамаси қалъа ортиқ қаршилик кўрсатиши маҳол эди. Лекин тахмин тахминлигича қолди яна: ғалабадан дарак бўлмай, қиёмат-қойим олишув давом этаверди.

Аввал пишитиб қўйилган режага кўра, қайси қуни, Малик Зоҳир, амир Отламиш билан бирга, яна Алинжак сари элчи қилиб юборилди. Ҳумоюн ўрду муҳри босилган муборак мактубда, тузилажак сулҳ баҳона, Алтун бошига иқбол қуши қўнажаги алоҳида эслатиб ўтилганди. Муросаи мадора ҳақидаги таклиф яна инobatга олинмаса, Алинжак муқаррар туби йўқ уммон қаърига қулайди, ахир, тақдир довул-тўлқини хуружи пайтида мўъжаз қоя нари турсин, ҳатто бир-бирини суяган не-не баҳайбат тоғлар ҳам дош беролмаган. Мана шу нарса нималигини Қора бургут охир-оқибат тушуниши керак.

Ҳайтовур Алтун ортиқ кўкка сапчимай, тезроқ қайсарлик отидан тушса, оқилона йўл тугган бўлади. Қовушмаган жангни мавридида тўхтатиши голиблик билан тенгдир. Аммо у яна билганидан қолмай, ҳалдидан ошибди: Малик Зоҳирдан бериб юборган жавоб хати куракда турмас зардапчинг ва пўписа билан тўлиб-тошган эди.

— Оббо, Қора бургут намунча ўчакишмаса!? — деди Соҳибқирон кескин бош чайқаб. — Гумроҳ лашкарим билан ортага қайтишимни истайдур, шундай қилсам Яратган эгам мағфиратини қозонар эмишмен!..

— Бир қоп эканми мутгаҳамни юраги!? — деди ҳаминишадек пишиллаб Идику баҳодир. — Туронзамин кўшини қачон чекинган эканки, энди чекинсин!?

— Фақир илгари ҳам, бугун ҳам Алтун билан ош-қатиқ бўлмадим, — эҳтиёткорлик билан думини ликиллатди Малик Зоҳир. — Лекин ул кўрнамак шайтони лаъинга ҳам фириб бера олишини билурмен!..

Зилдек жимлик чўкканидан фойдаланган амир Отламиш тавозе сақлаган ҳолда сўз сўради. Ҳар ҳолда у, Малик Зоҳирдан фарқли ўлароқ, чўғ устида ўтиргандек типирчилаётган хожаси кўнглини кўтаришга тиришди.

Умуман, бугун турли миш-мишлар урчишига сабаб бўлган Алинжак аҳволи айтгулик эмас, бинобарин, қилич тутишга ярайдиган билаги чўнг фуқароси деярли қолмаган. Қалъада бир неча йрик-йирик чашма шарофати билан сув етарли бўлса-да, егулик тори аллақачон тортилган, боқувдаги туяси ва бияси, эчки-улоғи ва қўй-қўзисини бир бошидан сўйиб еб битирган фуқаро ўртасида очлик ваҳимаси тарқалган. Барини кўриб-билиб турган Алтун баҳодир, сир бой бермай, бетига ниқоб тортиб олган. Таъбир жойиз бўлса, олдида ягона йўл қолган: улуси, жони, аҳли аёли ва мол-мулки борасида жиддий қайғуриш ва охир-оқибат таслим бўлиш! Сабр-бардош билан кутилса, шаксиз, эрта-индин бўйнига итоат ҳалқасини солиб келур!..

Кўрган-кечирганини амир Отламиш узиб-узиб, Соҳибқирон кўздан кўзини узмай, дангал-дадил сўйлади, алқисса, ҳарбу зарб майдонида чиниққан омилкор саркарда хулосаси ва маслаҳати Хумоюн ўрдуда тузилган режани бутунлай ўзгартирди: Алинжак остонасида Муҳаммад Султон ва амир Отламиш бошлиқ икки қўшилма қолиши назарда тутилди, асосий кучлар эса, Идику баҳодир ва бошқа саркардалар раҳнамолигида, бугуноқ Миср сари жўнаб кетиши, ўнғай манзилда кўниб, Абу Саййид Барқуқ билан Султон Аҳмад кўнглига гўлгула солиб туриши керак.

Амир Отламиш янглишмаган чоғи: тез орада Алинжак мудофаачилари қораси бутунлай ўчди, шинаклардан камалак ўқлари визиллаб учмай қўйди. Ҳатто неча аср муқаддам алоҳида мураккаб лойиҳа асосида, мрамару гранитдан тикланган ҳимоя деворлари ва маҳобатли иморатлар нураб-емирилиб бораётгандек туюларди...

Зафар нишонли қўшин белгиланган манзил сари шитоб отлангач, охир-оқибат тинкаи мадорни қуритаёзган қамал якун топиши ва тезда сулҳ имзоланиши тилдан тушмай қолди. Ҳатто Соҳибқирон ҳам буни ўзича тасдиқлар, бошқалар каби эринмай кун санар эди.

Бугун чошгоҳга яқин баҳайбат темир дарвоза шарақлаб очилганда, ҳозироқ орзуси ушалиб, кўнгли хотиржам тортадигандек, беихтиёр чехраси ёришди. Аммо осма кўприқдан елиб ўтган, қадду бастидан шижоат ёғилаётган чавандозни элчига ўхшатмади. Диққат билан син солиб, Алтун баҳодирни таниди-да, хушламай елка қисди.

Ёпирай, бугун Алтун тамом бошқача, тунов куни кўриниш берган ўғлон эмас: кўкўпар чўққи кифтидан қуйига, ўлжаси сари қанотларини кенг ёзиб шўнғиган бургут дейсиз. Мунаққаш эгарда адл кўнган, хиёл қимтилган қалин лаблари кинояомуз ним табассумга мойил, дилида тошаётган недир ғалаён энлигина чўзинчоқ бетига кўчган, зирҳли дубулғасовути, юмалоқ пўлат қалқони, исфаҳоний қиличи ва камони бўй-бастига аллатовур сирлилик бағишлаган. Ортидан чанг-тўзон кўтариб ола-тасир илгари босаётган тахминан минг чоғли суворий шахту шижоати ҳам уникадан қолишмасди, бари алп келбатли, бари яхшигина қуролланган — жанговар ҳолатда.

Ногоҳ Алтун тилла узангига оёқларини тираб, қадини бемалол ростлаб, нимадир дея қайқирганда, шериклари ҳам баралла жўр бўлишди ва барабар қилич жангочлашди.

Тангри таоло шоҳид: Алинжак дарвозасидан дафъатан отилиб чиққан тўда зумда ўт ва сувни бирдек маҳв этишга қодир қуюнга айланди-да, сулҳни кутаётган навкарлар сафини бир неча бўлакка бўлиб ташлади. Атроф-борлиқни даҳшатли урҳо-ур гулдириси, бир-бирларини аямай тишлаётган отларнинг ғазабноқ кишнашлари ва туёқлар остига қулаган ярадорлар ингранишлари тутиб кетди. Тинч ва осуда кўналгани қиёмат-қойим комига тортган эди.

Аранг жаҳлини босаётган Соҳибқирон амрига кўра, жадал тарзда қават-қават тўсиқлардан иборат ҳалқа — ҳал қилувчи зарба берувчи тезкор издиҳом вужудга келтирилди. Узун-узун попукдор найзалар учиди, совуқ ялтираётган шамширу шоплар дамида сувратланган ажал ваҳимаси қошида Алинжак йигитлари анчайин саросимага тушиб, муқаррар ҳалокат ёқасига бориб қолишди. Ҳозироқ улар ўлат теккан чигиртка галасидек қирилиб кетишларига шубҳа қилмаса ҳам бўларди.

Соҳибқирон истеҳзоли кулимсиради: Алтун охирги марта талваса билан олишаётгани, ётиб қолгунча отиб қолиш учун шунчаки бел боғлаганига амин эди. Яна бир қадам, ҳа, атиги бир қадам ташланса, кўпдан бери интиғу интизор айлаган ғалаба нақд! Йўқ, чучварани хом санаган

экан. Салдан кейин майдон мувозанати ўзгарди, руҳини ғубор чулғаб, ҳали дилида уйғонган умид учқуни аста-секин сўна борди.

Иложи қанча, қарийб ҳолдан тойиб, тинкаи мадори қуриган эса-да, кичик кўшин ён беришни истамади, бир тану бир жон мисоли солишиб, мисли кўрилмаган шиддат билан ҳалқани ёриб ўтди-да, қалъа сари йўламай, поёнсиз дашт ичкарасида зув йўқолди...

Кичик кўшин қайси овлоқда, қайси ўнгир ёки дарада жон сақлаганини Худо билмаса, бандаси билмайди. Орада анча вақт кўринмай кетди-да, ахийри, бир куни намози асрдан кейин қутилмаганда яшиндек пайдо бўлди. Жангу жадал қизигандан қизиб, айни шиддатли тус олган дамда бир бўлаги билинтирмай чекинди, қутилмаган урҳо-ур сабабли ҳимоясиз қолган чегарани яшин тезлигида кесиб ўтди ва Хумоюн ўрду сари ташланди.

Айёрона ҳамда моҳирона қўлланган усулдан, фақат амир Отламиш билан Муҳаммад Султон эмас, ҳатто Баҳром баҳодир ҳам ғофил қолди. Зиммасида мислсиз оғир ва шарафли вазифа бўлган сардор ниҳоят сергак тортиб, хос навкарларни сафарбар этганда, жиққа қора терга боғган ва кўзлари қизарган Алтун Соҳибқирон рўпарасида қилич дўлғаб, от ўйна-тиб, жон-жаҳди билан наъра тортаётган эди.

— Кўп ҳовлиқма, Қора бургут! Мард бўлсанг, кел, мана мен билан саваш! Мендин маъқулроқ кушанда топишинг душвор!..

Баҳром баҳодир йигитлари пешида учиб келган Муҳаммад Султон дўриллаган овозда қилган хитоб Соҳибқирон дилини чексиз ғурур билан тўлғазди.

Барака топгур амирзода ҳар доим мана шундай ёнида камарбаста, умуман, майдоннинг энг қалтис, энг хатарли жойида ҳамшиша ҳозир у но-зир! Айниқса, Қалъайи Сафидни олишда кўрсатган шижоатлари таҳсинга лойиқ, ҳатто Алтун каби Хумоюн ўрдуни оёқ ости қилмоқ учун қасдланган, қиличбозлик борасида ҳеч кимдан панд емаган Шоҳ Мансур билан неча марта лаб басма-бас олишгани сира эсидан чиқмаса керак.

Соҳибқирон ўшанда Шоҳ Мансур орият майдонига муносиб шаҳсувор эканлигини чин дилдан эътироф этди. Шу боис у кўзига бошқача кўринди, айниқса, ўзи сари қилич билан юзланганда, аллатовур рағбатдан кўкси юксалди. Аммо омади чопмади, капанг ёнғур Пўлод найзодор ишни бузди ўша қалтис дамда!..

— Улуғ амир, ўғлонга айтинг, манглайни тартибга солсин тезроқ! — қичқирди Соҳибқирон, тепаликдан энаётиб. — Алтун баҳодирни холи кўйсин, адашмасам у фақирга талабгор!

— Олампаҳоқ, биз бормиз қанотингизда! — норозиланиб ғудранди амир Отламиш. — Сиздек зот ҳимоясида жон таслим қилиш хусусан фақир учун шараф!..

— Сўзимни етказинг шаҳзодага, улуғ амир!

Яна ҳам кескин хитоб қилган Соҳибқирон Муҳаммад Султон истиқбо-лига ошиққан сардорни унутиб, ёнма-ён елиб келаётган Пўлод найзодор қўлидан қиличини жаҳд билан юлиб олди, оларкан, кўзлари зим-зиё тун пардасини чок-чокидан сўкиб юборган чақмоқ каби порлаб кетди.

Соҳибқирон фил суягидан ясалган нафис соппи қисиб ушлаган чоғда, пайдор-чайир бармоқлари қисирлаб, томирларида қон тошди, бўртиб-ўйноқлаб, тап-таранг тортилди мушаклари ва Алтун чеҳрасига зимдан нигоҳ қадади. Алтун ҳам совуқ назари билан ўқрайиб қараётган эди ва туйқус ҳаволанган шамшири илон тилига ўхшарди. Рад жавобини кечи-киброқ берди, бундан усталик билан фойдаланган рақиб устма-уст ҳужум қилдики, гўё довул аралаш ёғаётган дўлға дуч келди.

Соҳибқирон ноилож тинмай асабий пишқираётган оқ тулпор бошини ортга қайирди, майдон четида икки-уч дақиқа нафас ростлаб, хаёлан неларнидир чамалагач, ҳайқирган кўйи жиловни бўшатди.

Куч-қувватини аяб-аяб сарфлаётган Алтун қалқони панасида бемалол жон сақлар, айни вақтда, мароми билан моҳирона ҳамла қилар эди. Яна бир ногаҳоний зарб берганда қиличи гўё ҳужум тадорикини чекаётган Соҳибқирон дубулғаси ўнг ёнини чилпиб юборди. Бунақасини у кутмаган-ди, мияси чайқалиб, кўз олди тинди-да, озгина қолди эгардан умбалоқ ошиб тушишига.

Қай маҳалдир ғира-шира парда ортидан истехзоли боқаётган нигоҳни ҳис қилди, ажабо, гоҳ хира тортиб, гоҳ тиниқ чақнаётган нигоҳ гўё шундоққина нотинч тепаётган юраги боғига санчилиб турарди. Аллабир интиқлик билан астагина куйишаётган кўксини силаб-сийпалади, сўнг орзиқиб: “Оҳ, ҳазрат!” — дея шивирлар экан, тағин ҳам даҳшатлироқ зарб сўл чеккасига чунон қарсиллаб тегди.

Нима бўлган тақдирда ҳам йиқилмаслиги керак: гавдасини хавфу хатарни сезиб тисарилган бедови ёнига ташлаб, бир аҳволда ихраниб турар, боши тинимсиз ғувиллаб айланар, муздек совуқ терга ботган эди.

Иўқ, бор бўй-басти билан чирпирак бўлиб, шиддатли йўсинда айлана-айлана, гўё тубсиз жарлик қаърига шўнғиб борарди. Баҳайбат ялпоқ қояга урилай-урилай деганда, бирдан атроф ёришиб, таниш овоз эшитилди. “Олампаноҳ, борини кўрибсиз, йўгини-чи?” Шу заҳоти гўё бутун борлиқни шу сўров замирида пинҳон залвор уммондек босди, ниҳоят, кўнғлида жаранглаб акс-садо берди-ю, бир ихраниб қаддини ростлади. Худо ҳақи, кўзларига ишонмас, ахир, қўлидаги нарса наҳотки ҳасса бўлса?

Ола-говур, тўс-тўполон ичра не ҳол кечганини Соҳибқирон тузук-қуруқ билмасди, фақат... ҳушини ўнглаган чоғда, қайрилма дастали ҳасса кўрииб кетди кўзига. Назарида, боши узра қайта-қайта билтанглаган муқаррар кулфат саналмиш қилич дамига бир ҳолатда ўшани тутиб улгурди, сўнг мавриди туғилган ҳамоно, ўша билан бир неча марта жавоб қайтарди.

Бунақаси камдан-кам учрайди, ахир, не сирки, ҳалидан бери Алтун илқида эмин-эркин ҳаракат қилаётган исфаҳоний қилич ўртасидан қоқ иккига бўлинди, ҳатто буниси камдек, остида бемалол гижинглаб, кўкка санчиётган бедов мункиб, гавдасини ўнгаролмай, гурсиллаб қумлоққа ағдарилди. Паққос эгардан учиб кетган Алтун хору хас мисоли тупроққа қоришиб ётар, бутун борлиғидан қора тер куйилар, намли қорачиқларини чексиз афеус-надомат сояси чулғаган эди.

Одатда ҳар бир имосини бемалол тушунадиган садоқатли оқ тулпор мағрурона кишнади, жонивор товушида жамланган беадад сурур ва шодлик еру кўкка татиғулик эди.

Беихтиёр чеҳраси нурланиб, кўкси юксалган Соҳибқирон бир бошини чангаллаб олган Алтунга, бир хиёл титранаётган қўлида сокин жило сочаётган дандон сопли қиличига қаради.

Охир-оқибат еру кўкни тутиб кетган олқиш ва ҳамду сано гулдирози кулоқларига етиб борди. Сўнг хаёли жангни ғойибдан қузатган, масофа билмас нигоҳи орқали дилида мудраб ётган арслонни уйғотиб юборган сиймо сари оғди. Ҳамон мунг чекиб ўлтирган Алтунга яна бир қур қарагач, қиличинини аста қиниға солди-да, жиловни Ҳумоюн ўрду сари бурди...

19

Атроф-борлиқ тобора қуюқлашиб бораётган қоронғилик ва теран сукунат оғушида... Якка чўнқайма харсанг биқинида фалакни қузатиб турган Соҳибқирон вужудида ҳорғинлик аралаш бир завқ, бир шуқуҳ ҳукмрон. Усмирлик давридаги ашаддий хаёлпарастлиги ёдига тушиб, мийиғида сокин кулди ва ногоҳ учгиси келди юксакларда сочилган оламга, ҳа, қаники, қушдек парвоз қилиб борса-да, шон-шуҳрати тимсоли бўлмиш Зухра ва Муштарий ўртасида аста кўнса, алар жамолига тўйиб-тўйиб боқса! Сўнг шитоб Мезон буржи сари юзланса! Ҳомийлари оромини бузиб, ўртада кемтик пайдо қилган шу хилқат билан қачон танишиб оларкин тузукроқ? Ахир, у йўлини ўзгартиргани сабабини ҳалигача билмас, фаҳмича, кўпгина алломалар калласини ғовлатган сиру савдо ечими фақат мавлоно Аҳмад дилида пинҳон!..

Соҳибқирон узоқ сайр қилди, шоҳона ўтовга қайтганда ҳам коинотни безаган ёритқичлар хусусида мушоҳада юритишдан бўшаманган эди. Бугунги жангда қаттиқ чарчагани боис, эртароқ ухлади, бир пайт қараса, думи кесилган жанг отида яйдоқ дашт аро чуваланган сўқмоқ бўйлаб йўртиб бораётир.

Соҳибқирон тип-тиниқ жимирлаётган симобий парда ортида нилий-ложувард гумбазлар ва миноралар кўринганда беихтиёр орзиқди. Салдан кейин анвойи гуллар барқ уриб очилган, тўрида деворлари оқ мраммар билан зийнатланган муаззам сарой, ўртасида фавворали сарҳовуз тушган

жимжит чорбоғ адоғида саросар турарди. Дарахтлар шохида турфа кушлар тинимсиз хониш қилаётир, икки ёни майсазор хиёбонларда товуслар хиромон кезишмоқда, хув хилватда жайронлар бир аҳиллик билан анжуман қуришган.

Шабнам чайган япроқ шодалари орасидан сизиб ўтаётган ҳовуч-ҳовуч нур эътиборини тортди, нур оқими билан қўшилиб жимитигина кумуш тусли кабутар бир маромда шовурсиз юзаётир. Гирдларига оч нопормон ҳошия тортилган қанотлари ипак каби майин-майин товланмоқда. Жонивор ногоҳ кўздан йўқолгач, енгил қадам товушлари эшитилди-да, ёғоч ҳассасини дўқирлатганча, шошилмай одимлаётган озгин қария кўринди...

— Мавлоно, биламен, ҳамон танингиз азобда.

— Тан қийноғи чикора, руҳ қийноғидин Худо асрасин.

— Тоҳануз йўқни кўролмадим, йўқни дунё камига ямоқ ҳам қилолмадим.

— Тузатса бўлар бу ишқални, олампаҳоқ.

— Во ажаб, борни кўриб турсам-да, йўқ деб билибмен.

— Нимагаки етишибсиз... шуқр қилгайсиз.

— Беадад шуқр. Лекин қандоқ одами оқилменки, давру даврон фотиҳлиги омонату дил фотиҳлиги боқий эканлигини эътироф этмасам!?

Чол қировлаган сийрак қошларини чимириб, патаклаган соқолини авайлабгина тутамлар экан, ажин тилимлаган қотма бетини тушунуксиз ифодалар чулғади. Ниманидир бир дам мушоҳада қилгач, ҳассаси билан майдон марказида, оқимтир қумда кенггина доира чизди, сўнг бошқа сўз қотмай, хиёбон бўйлаб хотиржам йўл тортди. Салдан кейин ҳассасини қўлтиғига қистирди-да, оёқлари ерга тегиб-тегмай, юксаклардан шовуллаб тўкилаётган исмсиз рангларга қўшилиб кетди.

Уша заҳоти дарахтлар узра, мовий бўшлиқда, кумуш тусли жимити кабутар пирпираб кўзга ташланди. Кабутар дафъатан қуйига сўнғиб, охулар ва товуслар тепасида бир неча бор чарх ургач, бир эзгин сайради-ю, само тоқиға ўрлади.

Жонивор, ниҳоят, эриган кўрғошин каби чайқалаётган поёнсиз баҳри муҳитда илғаш маҳол нуқтага айланди. Уша нуқта чўғдек товлана бошлаган дамда Соҳибқирон ҳалиги доира ичра не қиларини билмай паришон турар, нажот истаб теварагига аланглар эди...

Ажабо, бу не жумбоқ, не сирү савдо? Нималар кечаётир шундоқ ҳам толиққан ҳоли-жонида? Чорбоғдаги учрашув тушида эмас, ҳушида рўй берган каби, тонг-азонда жойнамозда орзиқиб ўтирар, нотинч тепаётган юрагини Самарқанд... муаззам пойтахт соғинчи ўраб-чирмаган эди.

Соҳибқирон беихтиёр хўрсинаркан, хаёлига гўё илкис ўша кабутар сезилар-сезилмас шарпа янглиғ учиб кирди. Шу баҳонада озиб-тўзган жуссани эслади, қайрилма дастали ҳасса билан қумда чизилган доирани, доира ичида довдирарган кўйи ҳорғин туриб қолганини эслади. Ахийри, калласи говлаб, туш таъбиридан бутунлай узоқлашди-да, бомдодни адоғига еткизгач, машварати олийга ҳозирланди. Сираси, бугун Ҳумоюн ўрдуда, давлат арконлари, амирлар, нўёнлар ва амирзодалар иштирокида, бир неча муҳим жумбоқ ечимини топиши керак.

Соҳибқирон аввало Миср ва Шом сари отланган асосий қисмлар билан тез орада бирлашиш ва баҳамжихат ҳаракат қилиш лозимлигини уқтирди. Охири тақдирига тан берган Алинжак масаласини кўтарганда барча беихтиёр сергакланди. Кунин кеча бўлган олишувдан кейин, ер юзидан бутунлай супуриб ташлашни мўлжаллаб қўйганига қарамай, қалъани авф этишни лозим топганини эълон қилганда қовоқлар солинди. Ҳатто бугундан кечиктирмай, очлик ва юпунлик гирдобида қолган фуқарони заҳирадаги озиқ-овқат ҳамда кийим-кечак билан таъминлашни буюраркан, айрим улуглар чидолмай, ошқора норозилик билан тўнғиллашди.

Соҳибқирон бундай хулосага келгани сабабини тушунтириб ўтиришни истамади, мийиғида сокин кулиб, мавзуни чечанлик билан Бағдод сари кўчирди. Фақат эҳтиёткорлик юзасидан ҳозирча бош мақсадини пинҳон тутди. Ахир, кечадан бери Ироқ тожу тахти инон-ихтиёрини Алтун баҳодир илкига топширишни чамалаётир, бинобарин, мажлис олдида аҳду қарорини бутунлай пишитиб улгурди. Алинжак волийси султонлик рутбасини кийса, чиндан ҳам ярашади, саркардалик лаёқати айниқса этиборга молик, демак, у билан биродарлик риштасини боғлаб, иттифоқ тузишга эришса, имони комилки, Миср ва Шомни осонроқ жиловлайди.

Мажлис тарқаган ҳамоно, Соҳибқирон Алтун билан ёлғиз учрашиб, суҳбат қилишни тилади. Ахир, вақт ғанимат, шундай экан, ҳозироқ ўй-режасини маълум қилиши лозим. Эрта чарх қай йўсин айланишини ким билади.

Орадан кўп ўтмай Бўри тархон кириб, Алтун аҳволини шарҳлар экан, хаёли қочди. Сўнг аллатовур тўлиқиб, ташқарига ошиқди, йўлбарс ёки шер қамаб қўйиладиган ёғоч қафасда қунишиб олган волийни аранг таниди-да, кўкси бир сирқираб қўйди...

Ишониш қийин: наъраси тоғу тошни гулдиратган йигит атиги бир оқшомда чолдек чўккан, қадду қоматида аввалги шахту шижоат ва ғайратдан ному нишон йўқ! Кечагина дилларга ўт қалаб порлаган кўзлари хиралашган, алҳол, надомат пардаси билан қопланган, жазирамада қолган япроқ каби қовжираган бетини беадад армону ҳасрат билан йўғрилган ғусса кўланкаси кўмиб юборган!..

— Амир Отламиш, Алтун баҳодир ҳозироқ ҳибсдан бўшатилинсин! Алинжак қалъаси фармонбардори сифатида барча шоҳона иззат-икром билан сийлансин!..

Соҳибқирон буйруғини эшитиб, Алтун беихтиёр ўмовини кўтарди. Тип-тиниқ осмонда яшин чақса, эҳтимол, шунча ажабланмас эди. Ахир, бундай бўлишини эмас, тириклай териси шилиниши, дорга тортилиши ёки боши жаллод кундасига қўйилишини кутаётган эмасмиди? Мана энди омади чолиб, бахти кулган экан, ҳар қанча қувонса, ҳар қанча ифтихор туйса арзийди.

Зудлик билан йўғон танба туширилиб, қафас эшикчаси ланг очилгач, Алтун назарида олам бошқача ёришиб-кенгайиб кетди. Фақат, буни сезмаган-билмагандек, нигоҳини номалум нуқтага қадаб, тутдек тўкилиб ўлтирар, тишлай-тишлай лабларини қонатиб юборган эди. Анчайин кўрс хос мулозим найза билан елкасига туртгандан кейин, истар-истамас ташқарига олди ўзини, бир неча қадам босиб-босмай ўкраб, амир Отламиш билан Муҳаммад Султон пешида қад ростлаган Соҳибқирон оёғига йиқилди.

— Олампаҳоҳ, Худо ҳақи айтинг, яхшиси юрагимни юлиб қузғунларга ташлашин. Ёки жодида танимни тилка-пора қилишин, тилка-пора!..

Алтун бўғзидан отилиб чиққан илтижони чўлдан ҳуриллаб эсаётган илимсиқ шабада узоқларга учириб кетди. Тилаги инobatга олинмагач, яна ҳам телбаваш қиёфага кирди: қайноқ қумда мук тушиб, қайта-қайта оҳ чекар ва тўхтовсиз бошига муштлар эди.

— Тур, тура қол, ўғлон, фойдаси йўқ, — деди Соҳибқирон насиҳатомуз, товуши хиёл ўзгариб. — Тан бердик: Алинжак аҳли суянган тоғ экансен!

— О, кошки!..

Алтун титранаётган қовариқ кафтларини недир оғриқдан бужмайиб, оташга тикилган пўлатдек қип-қизариб кетган бетига босган кўйи жим қолди. Аста-секин гўё пойида ўзи каби беун бўзлай бошлаган ер қаъриги чўкиб борарди.

Салдан кейин Алтун атрофига бир назар солгач, барчани лол-ҳайрон қилиб, нарироқда маъюсланиб турган амир Отламиш белидаги ханжарга ёпишди. Юксак қоя узра қўнган Алинжак сари юзланиб: “Алвидо!” — дея ҳайқирди-да, қонсираган яроқни қорнига тиради. Аммо ниятига етолмади, ҳар бир ҳаракатини синчковлик билан кузатаётган Соҳибқирон биладан илдам тутиб қолди...

Дудам ханжар билчиллаган қумга чирс санчилди, Алтун унга бир зум хўмрайганча тикилиб тургач, ёғоч қафас ёнидан ошиғич ўтди-да, тап-тақир ёлғизоёқ йўлга бурилди. Ҳадемай бошини солинтирган кўйи, қалъа гирд-теваригини ўраган, тубсиздек туюладиган ўнгиру хандақларни мўлжаллаб борарди. Куёш пурқаётган жазирама селини писанд қилмай, тобора жадалроқ одимлар, ранг-рўйи дунёдан тўйган, тириклик яхши-ёмонига этак силкиган одам қиёфасини эслатарди.

Соҳибқирон ниманидир сизди, кўли билан енгил ишора берган ҳамоно, Бўри тархон бир нечта хос навқар билан ўша томон лўкиллаб кетди. Аллақачон жар лабига яқинлашиб қолган Алтун эса улар койинишига

парво қилмади. Қонталаш кўзларини юксак қояда кўкрак кериб турган қалъадан узмай, эзгин товушда видо айтди-да, қулочини ёзганча, муқаррар ажал комига илкис шўнғиди.

Кечга яқин дабдала бўлиб кетган жасадини баҳайбат харсанглар орасидан топишди. Бир амаллаб юқорига кўтариб чиқишганда хириллаб аранг нафас олар, ора-чорада ичида нимадир узилаётгандек оғир-оғир ингранар, нуқул бир каломни такрорлар эди: “Алинжак!..”

Қанча-қанча хасталар ва ярадорларни ажал чангалидан қутқариб қолган мулла Содиқ Кеший ҳозир бўлганда, фотиҳи жаҳон Алтуннинг шишиб кетган моматалоқ бетига жимгина термилиб ўлтирарди.

Тажрибали ва нозиктаъб ҳақими ҳозиқ Қора бургут Турон кўшини йўлида говлар ташлаб, кимсан Амир Темур Кўрагон билан ошкора довлашганидан воқиф эди. Охир-оқибат у, дор оғочи остида, бўйнига надомат сиртмоғи илинганда, ақлу ҳушини таниб, тавба-тазарру палосини ўпишини ҳам ўзича чамаи чўт қиларди. Ҳайтовур барча қатори нобакорни Оллоҳ қарғишига лойиқ санаб, ундан нафратланар эди.

Тунов кун и рўй берган яккама-якка олишув вазиятни буткул ўзгартириб юборганидан эса ҳайратда: шунақаси ҳам бўлиши мумкин экан-да. Бир неча соат муқаддам Ҳумоюн ўрдуда овоза этилган афу ҳақидаги фармони олийни эшитгач, тағин ёқа ушлади. Мана энди чодирда афтодаҳол ётган Алтун қошида хожасини бир аҳволда кўриб, кўнглидан охириги шубҳа ғуборини ҳайдади-да, енг шимариб муолажага киришди.

Тангри таоло асрабди: бадани эзилиб, пайлари чўзилганини айтмаса, Алтун жиддий шикаст топмаган, муҳими, бирон-бир суяги синмаган экан. Шу боис дори-дармонлар самараси тезда билини ва бир ҳафта нари-берисида сиҳати анча ўнгланди.

Кун ора Соҳибқирон бемор ҳолидан хабар олиб, муолажа қандай бо-раётгани билан мунтазам қизиқди. Ҳатто баъзан биргаликда понушта ёки тушлик қилар, шунда кўпинча чархи каж савдолари устида мунозара бошлаб қолар, гоҳ ботирлар ҳаётдан латифанамо ҳангомалар, ибрат бўладиган ҳикоятлар сўйлар эди.

Суҳбат чоғида йигит иложи борича сукут сақлар, ҳар қандай саволга фақат ҳа ёки йўқ деб жавоб қайтарар, сираси, ҳар қанақа баҳс-кулги ва завқу шавқдан буткул йироқ эди. Нима бўлганда ҳам дарду армонлари, ўй-мулоҳазалари, истаклари ва туйғуларини ўлиб-тирилиб яширар эди.

Алтун дунё кўриб, одам таниган саркардаларга хос теран ақлу заковат, салобат ва вазминлик нишонлари ифодаланган қиёфага тик боқолмасди. Мабодо нигоҳи шижоат ва қатъият мавж урган кўзларга дуч келиб қолса, дафъатан ўзини йўқотиб кўйр, аҳволини пардалаш истагида, ёлғондакам кулимсирар эди. Сўнг жимгина ҳузури муборакни тарк этар, кўриқчи навкарларни четлаб, сарғайган тепаликка кўтарилар, мовий бўшлиқда муаллақ қотган Алинжакка тикила-тикила хаёлга толар эди.

Соҳибқирон зимдан барини сезарди, сезаркан, дилида недир муддао тобора чуқурроқ илдиз отар, недир иштиёқдан тобора руҳи қанотланар эди. Иложи борича ҳар кун Қора бургут билан учрашиб, дилини ёргиси, уни турли жиддий машваратлар ва кўнгилочар давраларга фаолроқ тортиши келарди. Шунинг учун ҳам муолажа поёнига етганини билгач, дарҳол Ҳумоюн ўрдуда шоҳона зиёфат тайин қилди.

Намози асрдан кейин улуғлар қаторида ҳузури муборакка ташриф буюрган Алтун ёқа ушлади: эртақларда таъриф тавсиф этилган афсонавий саройлардан қолишмас маҳобатли ўтов жиҳозлари, нақшинкор мизда уйиб ташланган нозу неъматлар ҳайратга молик эди.

Ажабо, беадд бойлик ва фавқуллода саховатдан кўзлари қувнаса-да, нимадандир қониқмасди, шер таъқибига учраган жайрондек қисиниб-қимтиниб жовдирар, тобора иштаҳаси бўғилар, янграётган ҳар бир каломни, хусусан, созандалар ва хонандалар эшилиб ижро этаётган жозибатор куй-кўшиқларни бегона тутар эди.

Бир косадан қирмизий шароб нўш қилинган, чеҳралар гулдек очилиб, сийнада мағор босиб ётган тугунлар дафъатан ечилиб кетди. Бутун даврани қамраган шодиёна авж пардаларга кўтарилди. Дунёга татигулик қувонч ва завқу шавқ фақат Алтунга татимасди, гўё у кимсан Амир Темур Кўрагон ўзини шарафлаш тилагида уюштирган базми жамшидда эмас, қандайдир мотам маросимида ўлтирар эди. Котиби хос мавлоно Шамсиддин сал

КИССА
МЕЗОН БУРЖИ
ДИМУРОД
АСАД

илгари имзо чекилган фармони олийни овоз чиқариб ўқигандан кейингина чиройи хиёл ёришди.

— Баҳодир, Алинжак фақат сеники эрур. Иншооллоҳ, эрта бутун Ироқ ҳам илкинга ўтиши тайин. Ҳар қандоғ рақибинг куйиб адо бўлур ўшанда!..

— Куллуқ, олампаноҳ, — деди Алтун палос ўпиб, фотиҳи жаҳон илкидан ёрлиқни оларкан. — Ҳушу тушимда йўқ ишлар шоҳидимен!

— Эй, баҳодир, яхшилаб тинглагил, бугундан ўғлим қаторида ўғлимсен. Энди мудом қанотимда турмоғинг жойиз, камина ҳам ўзимни сендин йироқ олмасмен. Тоабад омадинг кулиб, иқбол куши ҳамиша ёринг бўлсин!

Алтун сўзидан адашиб, инон-ихтиёрини бош берди, бирдан ўпқаси тўлди-да, мижжалари намланиб, ўтовни тарк этганини билмай қолди. Давра аҳли билан бирга, Соҳибқирон изидан чиққанда, гужум ва тераклар соя тапплаган майдончада энтикиб турар, чоғир-тубсиз кўзлари ва қалин лаблари билинар-билинемас табассумга мойил эди.

Худди шу пайт мош-гуруч соқолли норғул сайис ўтов рўпарасига узангиси тилла, мунаққаш эгар урилган қилпоча ва ингичкабел саман бедов етаклай келиб, алоҳида бир эҳтиром билан жиловини тутқазди.

Яна ҳам боши кўкка етган Алтун беихтиёр Соҳибқирон сари ўгирилди ва илк бора кўзларига тик боқа олди. Салдан кейин забардаст қоматини астойдил бағрига босиб, қайта-қайта ташаккур айтди-да, сароб ичра жирилаётган қалъа сари елиб кетди.

Алтун баҳодир ҳар қандай чавандоз ҳавас қилса арзийдиган тулпорни йўрттириб, чарх аллақачон битиб қўйган ёзугини қидириб бораётгани Соҳибқирон ҳуши-тушида йўқ... Ҳозиргина оқ фотиҳа бериб, ўғлидек кузатиб қўйгани учун фахр туймоқда ва кўкси эзгу тилаклар билан лиммо-лим. Келгусида у оғир-енгилига яраб, қайғуси-қувончини бўлишиб, ишончини қозониши, нону тузини оқлашига имони комил!..

Алтун келаси жума кuni, намози аср чоғи, Алинжакда номи хутбаи муборакка кўшиб ўқилиши учун тўла-тўқис розилик билдиргани кўнглини гинна-гидир ва гумондан бутунлай холи қилди. Улкан сайилга айланиб кетадиган маросимда бутун Ҳумоюн ўрду жамоаси билан иштирок этиб, алоҳида ваъз айтиши ва қалъа аҳли дилига умид чирогини ёқиши керак. Кейин ёзлик қароргоҳда, уч кунлик базми жамшидда ҳордиқ ёзади. Алинжак муаммоси ечимини топганига тўла ишонч ҳосил қилгач, зафар нишонли кўшнни оргидан Миср ва Шом сари шошилади.

Ҳануз Абу Саййид Барқуқ қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб ётган Султон Аҳмад билан алоҳида ҳисоб-китоб қилмагунча тинчимаса керак. Кўзи нури, бели қуввати Умаршайх Мирзо ўша доғули тузоғига илинганини ўйласа, ҳамон жон риштаси қақнаб, бутунлай сиғмай кетади ёруғ жаҳонга!..

Соҳибқирон шоҳона ўтовда тез орада юз беражак тагин ҳам ҳайбатли мухораба ташвишини ўйлаб ўтирганда, нечундир туйқус юраги кўрагини ёриб чиққудек потирлай кетди. Сал ўтмай ажаб безовталиқ руҳига кўчди-да, тасавури кўзгусини ғойибдан синчковлик билан боқаётган мавлоно Аҳмад эгаллади.

Бари аниқ-тиниқ намоеън: қиров қўнган сийрак қошлар ўртаси тугунли, теварагини майда-майда ажин босган ботиқ кўзлар маъюс, қуруқшаган юнқа лабларда ботиний тиловат шукуҳи акс этган, енгил титранаётган чўпдек ингичка бармоқлар тасбеҳ ўгириш билан машғул!..

Ростдан ҳам Соҳибқирон қора-қура кигиз чакмонга ўралган озгин жуссани бемалол кўраётир. Сўнг шу жуссада ниҳон дил билан ҳаргиз ғойибона ҳамқорю ҳамнафас эканлигини мулоҳаза қиларкан, анчайин енгил тортди. Кейин эса... ногоҳ елкасидан гўё оғир юк босиб тушди. Нуқул ўзини ўйлаб, фақат сафар ва ғалаба ташвишини чекиб, ҳазрат зиндонда чийралиб ётганини бутунлай унутибди-ку. Ана бепарволик! Ахир, Ултой қарчиғай омади қайтиб, топширигини адо этолмаган экан, бошқа бир чаптастроқ чопарни сафарбар этса бўлмасмиди?

Соҳибқирон аста бош тебратаркан, кўнглини недир умид ёритиб ўтгандек бўлди. Ҳали ҳам кеч эмас, бирон чора топиш мумкин. Айтганча, ҳадемай махсус қарвон Умаршайх Мирзо жасадини Шероздаги муваққат даҳмадан олиб, Кеш сари жўнайди. Муҳофазакор даста сарқори қилиб тайинланган Учқаро баҳодир лафзи ҳалол ишончли одам — бир ишора берса, муҳри босилган ёрлиқни Самарқандга етказиб, амир Ҳожи Сайфиддин илкига топширажак...

Ёдида, бир неча кун муқаддам хуфиялар беҳад ташвишли мужда етказиши: катта қўшин тўплаб улгурган Султон Аҳмад шаҳзодаи жувонбахтни орадан кўтаргани бежиз эмас, Бағдодни қайтариб олишни мўлжаллагани етмай, ҳатто Форс тупроғини кўз остига бостириб қўйган эмиш! Агар шунақа қўл қовуштириб ўтирса, шубҳасиз, Форсдан ажралиб қолур, тезроқ уни ишончли одами ихтиёрига топшириши керак.

Сал илгари кечган бир кенгашда Мир Саййид Барака ва Катта малика аллақачон мўйлаби сабзалаб қолган Пир Муҳаммад номзодини хайрихоҳлик билан ёқлашган эди. Чиндан ҳам агар суюклилар қаторида суюкли бўлган шу набирасини қўлласа, нур устига — аъло нур-да, яна ҳам муҳим жиҳати, Умаршайх Мирзо арвоҳи шодланур.

Шукр, ҳозирча ҳеч бир тобуткаши ва чироқёқарини унутиб қўйган эмас, бари муттасил назорати остида, бари хазинаси ганжлари билан бирга, меҳру муҳаббати, билиму тажрибаси дурларидан тўласинча баҳраманд! Ахир, шажараси бўрону довул қўпоролмас бақувват ва қудратли дарахтга айланишини қанчалар истаиди, ўша дарахт илдизи давру даврон бағри ва юраклар тубига шу қадар чуқур кетсинки, эрта дўст билан душман бирдек ҳайрат чекиб, бирдек таҳсину тасанно ёғдирсин!..

Соҳибқирон жума тонгини шу хил ўй-мулоҳаза оғушида муштоқлик билан кутди. Ниҳоят, уфқ гардишини алвон ҳошия безаганда, Ҳумоюн ўрдуни эргаштириб, Алинжак сари жадал елиб бораркан, маҳобатли қалъа остонасида, карнай ва сурнайлар садолари остида, Алтун баҳодир бошлиқ издиҳом нон-туз билан кутиб олишини ўйлаб жилмаяр эди. Айниқса, устоз Мир Саййид Барака имомлигида ўқиладиган аср намозида муборак исми-шарифи янграшини тасаввур қилса, гўё шуурида офтоб бўй беради. Қизик, ҳатто Мозандарон, Шероз ёки Бағдодда шундай шараф насиб этганда бунча орзиқиб, бунча ифтихор туймаган!..

Қамал кезлари бағрида не-не сиру савдони яширган Алинжак меъморий қиёфасини неча марталаб лолу ҳайрон томоша қилган, шунга қарамай, ҳозир яна ғаройиб миноралари ва гумбазларини, илк бор кўраётган сайёҳ каби, маҳлиё бўлиб кузатди. Сўнг тақа-тақ ёпиқ дарвозага, кўтариб қўйилган осма кўприкка нигоҳи тушаркан, юраги шувиллаб кетди.

Остонада қимирлаган бир жон йўқ, ҳайҳотки, атрофни қабристон сукунати кучган, тубсиз хандақлар оғзини очган кўйи хувиллаб ётар, учбурчак шинаклардан чиқиб турган кўша-кўша попукдор найзалар недир хавотирдан огоҳ қилар эди.

— Алтунни наҳотки шайтон йўлдин оздирмиш? — илкис жиловни тортиди Соҳибқирон. — Кимга ишонишимни билмай доғдамен, жаноблар!..

— Аъло ҳазрат, Алтун фириб беришини билардим, — деди Малик Зоҳир бўйнини чўзиб. — Қора бургут деб бекор айтмаслар суллоҳни!..

— Сиз не фикрдасиз, улуг амир?

— Фириб бердимикан? Ундай қилмас-ов! — чайналди амир Отламиш. — Яна билмадим. Бандаси хом сут эмган!..

Фитна ҳиди анқийдур фаҳми ожизимча, — орага суқилди Бўри тархон, башорат қилишга ошиқиб. — Қаранглар, бало теккандек қалъа бошқача хўмрайиб олмиш!

— Гап сотма-да, хуфияларингни ишга сол! Уқдингми?

Кутилмаган ҳодиса Соҳибқирон борлигини остин-устин қилиб юборди. Анчагача ўзини ўнглолмай, ўй-фикри хазондек сочилиб, недир оташда қоврилди. Агар иложи топилса, лаънати алвастилар уясини, ҳозироқ пойдевори билан қўшиб, кунпаякун қилиб ташларди.

Қизик, ахир, Қора бургут тунов кун илқидан волийлик ёрлигини олаётиб, ўпқасини босолмай этагини ўпган, абадий содиқ кули бўлиш учун онт ичган, Тангри таоло номидан куюқ ваъдалар берганди-ку!

Иложи қанча, яна адашди, ортиқ ишониб, ихлос боғлаган одами девор ушлагиб кетишда устаси фаранг муттаҳамлар қавамидан экан. Ана энди пешонасидан кўрсин, мабодо қўлига тушса, фасод босган калласини жаллод кундасида сапчадек уздиргай, Алинжак кулини кўкка совуриб, етти яшардан етмиш яшаргача жами фуқаросини чўлга бадарга қилур!..

Соҳибқирон бир қадар совугач, бундай шароитда ҳамла уюштиришни телбаликка қиёслади-да, мурсоаи мадора йўлини афзал санади. Лекин белгилаган тадбири аввалгидек бирон тайинли самара бермади. Зиммаларига

юклатилган вазифани адо этиш мақсадида ошиқиб борган амир Отла-мишни ҳам, Малик Зоҳирни ҳам, Мир Саййид Баракани ҳам ҳатто дарво-за сари йўлатишмади. Кимдир, Султон Аҳмад ёки Абу Саййид Барқуқ бўлса керак, мавридини топиб, тузуккина кўмак юборган шекилли, ав-зойидан қалъа куч-қувватга тўлгани, жангу жадални яна бемалол давом эттириш учун қодир эканлиги англашилаётган эди.

Соҳибқирон мийғида заҳаролуд кулди, ахир, икки оёғи бир этикка тикилиб қолган экан, бунга бошқа биров эмас, фақат ўзи сабабчи-ку!

Агар ўша куни, тайсаллаб ўтирмай, Алтунни нимталаб ташласа, олам гулистон эди, баридан қутиларди-ку! Недир хаёлда шуни раво билмади, дилини ёритиб турган аллатовур ёғду даъвати билан қиличи шаштини қайтарди. Бугун ана шу қилмиши беҳад қимматга тушаётир, пушаймони шу қадар чексизки, таърифига калом кучи етмас.

Чиндан ҳам энди қандайдир кенгликда чайқалиб ётган гирдобга тушиб қолган-у, қайси томонга сузишни билмасди. Умид уйғотадиган бирон на-жот белгиси кўринмаётир, этак силкиб кетади чамаси барига.

Мабодо таваккал тузоқ кўйса ва ҳалдидан ошганига ақли етмаётган Алтунни тумшуғидан илинтурса-чи! Лекин қайда тайёр турибди ўша савил? Яна денг, Алинжак Худо урган тўйнуқсиз бир истеҳком эканлигини билмаса экан, қуриб кетгур ҳеч бир ҳийлага йўл бермас.

Бас, ошқора хужумга ўтади. Бошқа ишонарли чора қолмади адашмаса, фақат ҳолдан тойган оз сонли қўшилмалар билан нимага ҳам эришади, одам йўқотгани қолади. Етарли миқдорда ёрдамчи кучлар керак, шундай экан, бугуноқ Идику баҳодир ортидан чопар жўнатсин.

Бу аҳду қарори қалтислиги ва ҳатто қимматга тушажаги кундай рав-шан, айниқса, йўлдан қайтиш беҳосият — қутилмаган бошқа муаммолар пайдо қилиши мумкин...

Шундай бўлса ҳам эрталаб Ҳумоюн ўрдуда машварати олий қақирди. Давлат арконлари, нўёнлар, бек-тўралар ва амирзодалар чойшаб ёпилган миз ёнида одоб сақлаб тиззалашгач, кўнглида борини тўкди. Сўнг мавло-но Шамсиддин шай тутган патқаламдан нигоҳ узмай, Идику баҳодирга етказилажак хат мазмунини чамалай бошлади. Фикрлари қовушмай турга-ни боис ичи тирналаётир, яккам-дуккам ажин тилимлаган кенг-япалоқ пешонаси терчилаган, тим қора пайваста қошлари ўртаси тугунли, хиёл қалин оч қизил лаблари ним табассум ва ним кинояга мойил...

Соҳибқирон диққати ошиб узоқ ўй сурди, ахийри, эндигина дарома-дини айтгани чоғланган эдики, ногоҳ ланг очиқ эшикдан юрак ҳовучлаб Бўри тархон мўралади.

Тавба, нима жин урди баҳодирни, тўйиб май ичволган кишидек, кўзлари ола-кула бўлиб гулдираётир, ёпирай, оғзидан бодраётган ҳар бир калом камондан узилган ўқ каби қаттол!..

— Нелар деб алжирайсен, гумроҳ? — аста ўмганини кўтарди Соҳибқи-рон, қувониши ёки қайғуришини билмай. — Алтун осонликча жон бера-диган нодон эмас-ку!..

— Аъло ҳазрат, муборак хотирингизга аёнки, хиёнат қошида нодон ҳам, оқил ҳам бирдек ожиз!..

Бўри тархон ҳақ: Соҳибқирон хиёнат нақадар мудҳиш эканини беш қўлдек билади, ҳатто у дунёни остин-устин қилиб, жаннат билан дўзахни қўшиб юборишга қодирлигини ҳам билади. Ахир, неча марталаб кучини синади, неча марталаб буқаламун каби тез ўзгаришига тан берди.

Ҳозир савил қолгур хиёнат мўралаган жозиб боғ ҳатто тиканзорга ай-ланишини ўйларкан, юраги санчиб, ақлу идроки ва шуури қатларида гўё довул кўзгалди-ю, ташқарига отилди.

Худо ҳақи, ишонмаётир кўзларига, ахир, наҳотки, йигирма қадамча нарида мунгли-мунгли кишнаб, мунғайиб-мўлтираб турган саман бедов думига ўраб-чирмаб боғланган жасад Алтун баҳодирники бўлса!?

— И-и-ииммм! Ҳей, Яратган эгам!..

Аллатовур оғир ва маҳзун янграган товуши ҳатто ўзига ҳам бегона ту-юлди-да, недир армон оғушида, қўлларини фалакка узатди, қалампир тикилгандек бўғзи ачишиб, туёқлар из солган ола-бужир кумда, йўқ, кумда эмас, гўё хирмондек уйилган чўғда оҳиста тиз чўкди.

Шу заҳоти гўё тамом мажақланиб, ўз қонида ювилган, илғаш маҳол қафанга ўралган жасад ёруғ дунёни тамомила тўсиб қўйди. Тунов куни не-

не умиду шодлик, не-не тилаклар билан лим-лим тўлган, энди эса шам каби сўниқ қароқлар неларни сўйлаётир, неларни?

Орадан беш-ўн дақиқа ўтди ҳамки, Соҳибқирон ҳамон Алтун баҳодир қошида ёғочдек қотиб турар, ўпкасини босолмай бот-бот ўксинар, ёноқлари оша иссиқ-шўртак томчилар дувиллаб тўкилар эди...

22

Ахийри, ақлу ҳушини ўнглаган Соҳибқирон, темирни қизигида босиб, бари-барини ипидан-игнасигача билишни истаб қолди. Бас, тезроқ қорқол тагига етиб, юрагини ёқаётган ўтга сув сепиши керак. Шундай азаматни жувонмарг қилган нобакор илоё Тангри таоло қарғишига учрасин.

Аксига олиб, Бўри тархон, ҳали айтган ярим-ёрти гапларини такрорлашдан нари ўтмай, ҳафсаласини пир қилди. Илгари ерга урса кўкка сапчийдиган баҳодир ниҳоят қартайиб, оғир-енгилига тузуклироқ ярамай кўйганидан ранжиди.

Хайрият, Яратган эгам оху зорини чамаси эшитибди, орадан кўп ўтмай, шому хуфтон оралиғида, фақат ўзи билан алоқа боғлаб турадиган айғоқчи — Кўктози ҳозир бўлиб, бошини қотираётган тилсим қулфини очиб-сочиб ташлади.

Уша куни эҳтиёт чорасини кўрмай, пасту баландни тўғри баҳоламай, гафлатда қолгани учун ўзини ҳеч қачон кечирмаса керак. Сираси, кўпдан бери Султон Тоҳир панада ўргимчак мисоли тўр тўқиб, пайт пойлаб ётганини қаёқдан билсин. Нима бўлганда ҳам Алтунни ёлғиз жўнатмай, ёнига сара йигитлардан қўшса, вазият бу қадар таранглашиб, мусибат рўй бермаслиги мумкин экан...

Чархи каж ўйинини қарангки, Алтун йўқ ердан Ҳумоюн ўрдуда иззатикром топгани кўпчиликка ёқмаган. Бундан айниқса Султон Тоҳир қаттиқ гашланган, тунлари уйқуси қочиб, оромини йўқотган, эрта-индин Амир Темур Кўраган ҳомийлигида, Алтун Ироқ тахтига миниши муқаррар эканлигини таҳминлагач, отаси билан ошиғич алоқа ўрнатган. Отаси фатво бергач, дарҳол волийлик рутбасини кийиб, қамал боис тинкаи мадорни қуриган фуқаролар устидан ҳукм юргиза бошлаган, бинобарин, Мисрдан жўнатилган ҳарбий ва моддий ёрдамга суяниб, Алинжакни ҳимоя қилиш учун бел боғлаган.

Султон Тоҳир бу орада фотиҳи жаҳон инъом айлаган тулпорда елиб келган Алтунни дарвозадан киритмай, дала-дашт сари бадарға қилиш хусусида буйруқ беради. Ҳатто, бу билан қаноатланмай, унинг катта-кичик ҳурматини қозонган укаси Музробни, қилмишларини ёқламагани боис, зиндонда азоблаб қатл эттиради. Яна бир важи, Музроб, йўлида тўғаноқ бўлгани етмай, Бағдод маликалари ичра энг ардоқлиси, энг кўзга яқини ҳисобланган онаси — Қамар Нигор бегим билан донлашган эмиш!..

Соҳибқирон Алинжак мудофаа деворидан улоқтирилган Музроб танаси тошларга урила-урила бурдаланиб кетганини ва бу ҳодисани кўрган Алтун қай аҳволга тушганини элас-элас тасаввур қилиб тез-тез хўрсинарди.

Ҳали тим қора соқоли киндигига тушган Кўктози тинимсиз бидирлаб, ён-верига аланглаб сўйлаган ҳикоя қулоқлари остида қайта-қайта жарангларди. Сўнг бари яна ва яна дили орқали кечиб, ўзи ҳам бор-йўғини бой берган йигит ёнида, қайсидир қоронғу ўнгирда тунаб қолгандек бўларди.

Алтун туғишган инисидек қадрдони Алинжак аждарҳо янглиғ оғзидан ўт пуркаб қаршилагани сабабини охир-оқибат тушунади. Сир бой бермаслик учун ҳарчанд уринмасин, барибир кўкси увалади, кўзларидан ёш эмас, қон оқизиб, кимсасиз гўшалар сари бадар кетади, хувиллаган бир горни макон, изғиб юрган кийикларни ошно тутуди. Ёлғизлик жон-жонидан ўтгандан кейин эса, ниҳоят, фотиҳи жаҳон ҳузури муборагига қайтишни мўлжаллайди.

Қайси бир эрта Алтун, тонг ёришар-ёришмас, ўрқачсимон қир-адирлар этагидан илдам бораркан, рўпарасидан шошилмай келаётган, боғичли яп-янги чориқ, оҳори тўкилмаган кигиз хирқа, учли қалпоқ кийган, силлиқ йўнилган узун таёқ тутган басавлат йўловчи диққатини тортади. Салом-алиқдан кейин у Моранд волийси ёллаган вакил эканлигини билгач, боши кўкка етади, зигирча ҳам иккиланмай, Шаҳобиддин Дўғлат қошига ошиқади.

Чиндан ҳам кўп йиллик дўсту қадрдони қулочини кенг ёзиб, очиқ

чеҳра ва лутфи карамлар билан қаршилайди, пойида бир нечта кўчқор сўйдириб, ҳар кимга ҳам насиб этмайдиган катта зиёфат беради. Ҳатто Султон Тоҳирдан Алинжакни тортиб олиши учун ҳар қандай кўмакни дариф тутмаслигини қулоғига қуяди. Армони эртасиёқ ушалишига ишонган Алтун барига лаққа учеди. Аммо атроф-жавонибни зимзиё тун пардаси ва осудалиги қоплаб, майи ноб таъсири аралаш уйқуга чўмганда... кўзлари қонга тўлган бир барзанги шарпадек судралиб келади-да, кураги остига тиг санчади!..

Алтун баҳодир охири лаҳзаларни нақадар қийноқ оғушида кечирганини чамалаган Соҳибқирон яна хўрсинаркан, бўғзидан гўё олов узилди, олов!

Кани ҳозир шайтони лаъин сабоғини олган Султон Тоҳир билан Шаҳобиддин Дўғлат рўпарасида титраб-қақшаб турган бўлса-ю, анчадан бери қинида димиқиб ётган шамшири билан ҳар иккаласининг макру ҳийла балосига мубтало, иззату икромдан маҳрум калаларини танидан жудо айласа!?

Йўқ, дангали, фаҳму фаросатдан қисилган нобакорлар учун бундай жазо муносиб эмас, иложи топилса, қулоқ-бурунларини тагидан кесдиради-да, тўқимсиз эшакка тескари миндириб, сазойи қилдиради, сазойи!..

Еру осмонни тим қора парда билан туташтирган тунни Соҳибқирон бедор кечирди, мабодо киприклари юмилса, ўша заҳоти тасаввурини Алинжак остонасида хўрлик ютган Алтун эгаллайди, ҳаял ўтмай у қаёққадир чекиниб, ўрнини бурчагида ҳасса суёвли турган торгина хужра, хиёл титранаётган озгин жусса эгаллайди.

Соҳибқирон қат-қат ажин бужмайтирган заҳил чеҳрада ифодаланган ҳорғинлик аралаш надоматни ҳис этаркан, недир рағбат билан ғойибона мулоқотга киришади. Ушбу мусибатни ҳазрат ҳам гўё уйғоқ сезимлари билан аллақачон сезган, зимзиё гўшада якка ўзи пинҳона мотам тутаётгир, бағри бирёну дили чексиз ғам-ғусса билан лиммо-лим!..

Эрталаб, бомдоди муборакдан кейин, марҳумни иззат-икром билан дафн этишни буюрди. Бу хоҳиш-иродасини Мир Саййид Барака маъқуллаб дуо қиларкан, ҳамон зимзиё бўлиб турган кўнгли тола нур тушгандек сал ёришди.

Ингичка мўйлов қўйган ёшгина чопар, Хумоюн ўрду ва қўналға бўйлаб, аср намози пайтида жанозаи савоб ўқилишини жар солиб юрганда, шоҳона ўтов олдида амир Отламиш ва Муҳаммад Султон билан суҳбатлашиб турарди. Хаёли бот-бот Самарқанд сари оғарди, гоҳо сафар ҳануз поёнига етмагани, гоҳо Мезон буржи бошқа ўлчамга юз бургани, гоҳо Алтун кўксини Умаршайх Мирзо янглиғ ўйиб-ўпириб кетганини ўйлар эди.

Намози асрга ҳали анча вақт бор, шунга қарамай, давлат арконлари ва навкарлар анча илгари Алинжак қаршисидаги қияликда пайдо бўлган шаҳидлар қабристонни этагида тўплана бошлади.

Энли-узун гилам ўртасида қўйилган тобутда Алтун баҳодир осуда ётибди. Тобутни улкан издиҳом ўраган, мўлтираётган нигоҳларда дафъатан пайқаш қийин бўлган бир мунг, бир ҳасрат акс этган, бутун борлиқ-жавонибни қучган зил-замбил сукунат гўё юракларни ҳам ишғол айлаган эди.

Мир Саййид Барака ёнида одимлаётган Соҳибқирон жамоа сари зимдан нигоҳ отди, орқадош-дўстлари хоҳиш-иродасини оғринмай, ихлос билан мўътабар тутаётганини сизди. Кейин эса издиҳом бўйлаб ҳукм сураётган эзгин кайфият аста-секин дилига кўчди, тобутни мўлжал олиб илгари босди-ю, кичикроқ давра четида қўл қовуштириб турган, ихчамгина кумуш тусли соқоли энсиз бетига мувофиқ тушган, дастаси қайрилма ҳассага сунган чолни кўрди.

Ажабо, қария ҳам ўзини зимдан кузатаётгир, ҳа, ўғринча термила-термила, бутун вужуди билан берилиб, ҳатто бир хил энтиқиб, паришон кузатмоқда.

Қайси бир лаҳзада, илкис ўткир-чўғли нигоҳи билан нигоҳи тўқнашди-ю, юраги ўйноқлаб кетди, ҳа, юраги темирчи босқонидек гупиллаб, ўзини йўқотиб қўяёзди. Недир ўйда Мир Саййид Баракага ўгирилди, бир сўз айтгани ҳоли етмай, яна тезгина ҳалиги давра томон қаради. Лекин энди мўйсафид жойида йўқ эди, издиҳом ичкарисига уриб кетган бўлса керак

Баҳонада Соҳибқирон доруссалтана нафасини туйгандек бўлди. Ҳатто атиги бир сония ичида гўё барча салобатли кошинкорий иморатларини

назардан кечириб, жами ола-говур кўчалари, базорлари, ям-яшил дарахтлар зеб берган сўлим хиёбонлари ва боғу роғларини кезиб чиқди, кезиб!..

Соҳибқирон астагина уф тортди, муаззам пойтахт хаёлидан бўшамай, ниҳоят, майит узра жимгина бош эгаркан, қаёқдандир намози асрга чорловчи азон товуши эшитилди. Сўнг ҳаял ўтмай янграган гумбирлаш муаззин чорловини босиб, ҳатто еру кўкни титратиб юборди.

Ақл бовар қилмас: ҳалигина қилт этмай турган Алинжак энди бирдан жунбишга келмиш, гўё бутун таг-замини, бутун танаси билан кўчиб-кўзғалиб, даҳшат солиб, маҳобат билан силкинаётир.

Ланг очилган дарвозадан аллакимлар тўс-тўполон билан отилиб чиқишганини кўрган улуғлар ҳам, аскарлар ҳам беихтиёр ёқа ушлашди. Пўртанани эслатадиган издиҳом бир учи хандақ гирдига тиралган кўприкни лопиллата-лопиллата пала-партиш олға босар, осмону фалакни бошига кўтариб, тинмай шовқин-сурон солар эди.

Таажжубки, олдинда анчайин бўйчан, соч-соқоли устарада қиртишланган, кўллари чилвир билан чирмаб боғланган кўкси яланг банди туртина-суртина лўкилар, ҳар замонда телбаваш алфозда сўкинар эди. Мабодо у юрмай тихирлик қилса, бирдан тепкилашар, ҳатто тошбўрон қилишар, бесўнақай оёқларидан ушлаб, сомон текилган қопдек судрашар эди.

Орадан кўп ўтмай, эллик қадамча нарида, оломон тўлқин каби бир чайқалиб тўхтади, недир тилак ва таҳлика ифодаланган кўзлар жаноза тадорикини чекаётган жамоа сари тикилди. Шу асно боши узра оппоқ туғ тутган қорувли-ўктам йигит жадал илгарилаб, ҳайрат оғушида турган Соҳибқирон қаршисида тиззалади.

— Олампаноҳ, фақир Алтун баҳодир ноиби ва дўсти Элдош ўғлон бўламен, — деди кейин йўгон товушда. — Қавму қариндош биргаллашиб арзга келдик.

— Хўш, — бош ирғади Соҳибқирон, — мақсадингиз недур?

— Қора бургут уруг-аймоғини учишга ўргатмиш, ушбу ҳиммати тоабад хотирамизда сақланур. Ондин ҳали кўп нарса умидвор эрдик. Лекин шўримиз қисиб қолибдур, тиригиданки жудо бўлибмиз, ўлигига эгалик қилсак. Худо ҳақи, жасадини қайтариб беринг, ўзимиз дафн этурмиз. Эвазига Алинжак юзини ерга қаратган Султон Тоҳирни олурсиз!..

— Ростми сўзинг, йигит?

— Тангри ҳақиға қасамки, рост!..

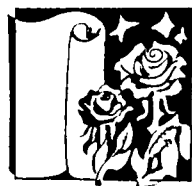
Соҳибқирон эҳтиром сақлаб бемалол сўйлаётган, овозида озору эзгинлик, қадди-бастиди ғайрату шижоат зуҳурланган Элдош ўғлондан нигоҳ узолмай қолди. У қуйиб қўйгандек Алтунга ўхшардики, бундан тагин ажабланди, ҳатто зафар нишонли қўшин Алинжак остонасида ҳануз депсиниб тургани боисини энди терапроқ англагандек бўлди.

Салдан кейин қалт-қалт учаётган Султон Тоҳирни гуп эткизиб пойига улоқтиришди, негадир унга эътибор беришни хоҳламай, издиҳомдан жимгина узоклашди.

Соҳибқирон Ҳумоюн ўрдуни мўлжаллаб борар, хаёли ҳаргиз пароканда, кўкси негадир бўм-бўш эди. Гоҳо шундоқ тепасида парвоз қилаётган сонсаноксиз тўрғайлар ва қалдирғочлар ўз тилларида неларнидир эзгин-эзгин чуғурлайди, аҳён-аҳёнда Алинжак тарафдан айтишув ва йиғи-сиғи эшитилади. Тепаликда қўндирилган шоҳона ўтов бўсағасидан ногоҳ ўгирилиб кўз қирини ташлаганда, алвон бахмал ўралган тобутни елкалаган оломон қий-чув билан эндигина кўприкдан ўтган ва дарвозадан кираётган эди...

АСАД ДИЛМУРОД ♦ МЕЗОН БУРЖИ ♦ ҚИССА

Муҳаммад Аҳмедов,
меъморчилик фанлари доктори,
профессор

МАНГУ МЕҲР ҚИБЛАСИ

Халқаро ЮНЕСКО ташкилоти томонидан тузилган рўйхатга кўра, Самарқанд боқий шаҳарлар сирасига киради. Чиндан ҳам у мангуликка дахлдор эканлигини, жозибадор қиёфаси билан алоҳида ажралиб туришини жаҳон аҳли аллақачон эътироф этган. Башарий тамаддунга салмоқли ҳисса қўшиб, илму маърифат ва маданият бешиги бўлганлиги, дунёвий меъморчиликни тенгсиз обидалар силсиласи билан бойитгани тусфайли шундай шарафга эришгани сир эмас.

Самарқанд заминига пойқадами теккан ва шу ерда мавжуд мадрасаларда нафаси ўткир алломалардан таҳсилу тарбия олган буюк мутафаккир шоиримиз Мир Алишер Навоий қаламига мансуб ушбу байтга эътибор беринг:

*Самарқанд сайқали рўйи заминдур,
У меҳрим қибласи— жонга яқиндур.*

Дарҳақиқат, Самарқанд ажодлардан қолган дахлсиз мерос — бутун ўзбек халқининг чексиз фахру ифтихори, бебаҳо ва муқаддас мулки бўлиб, бор салобати-кўрки, бор меҳру муҳаббати билан дилларимизда чуқур томир отган. Бирон-бир кунимизни дунёвий шон-шуҳратисиз тасаввур қилолмаймиз. Зеро, Президентимиз таъбири билан айтсак, Самарқанд деганда, тасаввуримизда дунёнинг энг кўҳна, қадимий тарихи, шу тарихнинг бетакрор босқичлари, ҳар қандай одам қалбини ром этиб, умрбод мафтун қилиб қўядиган буюк намояндалар сиймоси, мовий гумбазлар, муаззам миноралар ва ўлмас обидалар жонланади.

Самарқанд осори-атиқаларига хос улуғворлик, фусункорлик ва яшовчанлик нафақат миллий, ҳатто дунё меъморчилигида ҳам алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Шаҳарга бетакрор қиёфа бағишлаган Руҳобод, Шоҳизинда, Ҳазрати Хизр, Гўри Амир, Регистон... обидаларидаги архитектуравий тузилиш, айни пайтда, ҳандасавий-ислимий безаклар ва турли бўёқдаги кошинкорий нақшлар асрлар оша яшаб келаётган халқ хунармандчилигининг таърифга сизмас ютуғи, десак муболаға бўлмайди. Жаҳон аҳлини ҳайратга солиб турган бу иморатлар халқимиз даҳоси ва куч-қудрати, ақлу заковати ва юксак маънавиятининг яққол ифодасидир. Шунинг учун ҳам азал-азалдан шер ва куёш афсонага айлланиб кетган мўъжизавий Самарқанд абадияти нишонаси бўлиб келган. Бугунги кунда, 2750 йиллик тўй муносабати билан ҳам шу тимсол танлангани бежиз эмас. У байрам тантаналарига теран мазмун ва файз беришига аминмиз.

Шуни таъкидлаш лозимки, дунё тамаддунига, хусусан, илм-фан ва маданият ривожига мислсиз ҳисса қўшган Самарқанд шон-шуҳратини му-

борак 2750 йиллик тўй янада оширади, тўй ҳақиқий миллий байрам ва ҳатто халқаро миқёсдаги улкан шодиёнага айланади. Ана шу шодиёнани ҳар тарафлама муносиб кутиб олиш, хусусан, Самарқанд том маънода мангуликка дахлдорлигини, ўтмиши шарафли, бугуни саодатли, келажакги порлоқ эканлигини бутун дунёга намойиш этиш учун катта куч-ғайрат сарфланди.

Юбилейга тайёргарлик кўриш «ТошБошлойиҳа» илмий-текшириш институти 2025 йилгача мўлжаллаб тузган, бинобарин, Самарқандни қайта қуриш, ободонлаштириш, инфратузилмасини янада яхшилаш кўзда тутилган уч босқичли асосий режа-лойиҳа асосида иш бошланган эди. Меъмор-олим сифатида, бу ҳужжатнинг тарихий аҳамиятига юқори баҳо бераман, бинобарин, у шаҳар ўтмиши, бугуни ва келажакгини бирлаштиришда ғоят қўл келиши муқаррардир.

Ортбошимиз маъқуллаган мазкур дастурнинг дастлабки босқичи 2006 йил 18 октябрь — Самарқанд куни арафасида яқунланди. Қисқа вақт ичида катта кўламли реставрация-таъмир, ободонлаштириш ва қурилиш ишлари амалга оширилгани давлатимиз узлуксиз кўрсатаётган ғамхўрлик меvasидир. Алишер Навоий номидаги марказий истироҳат боғи қайта барпо этилди. Руҳобод майдони, Кўксарой хиёбони, Амир Темур мақбараси, Регистон, Имом ал-Мотурудий, Ҳазрати Хизр, Бибихоним, Шоҳи Зинда, Жомъе масжиди, Улугбек расадхонаси мажмуалари атрофлари текисланиб, кўзни қувонтирадиган даражада кўркамлаштирилди.

Юбилейга тайёргарлик кўришнинг иккинчи босқичини ҳам жадал суръатларда тугатиш учун алоҳида сафарбарлик эълон қилинди. Пухта ишлаб чиқилган лойиҳаларга кўра, кейинги вақтларда тикланган кўпгина замонавий иморатлар шаҳар кўркига кўрк қўшди, аниқроғи, бозор иқтисодиёти талабларига мослашишда асқотаётир.

Масалан, тери-кўн заводи билан шаҳарни бирлаштирган замонавий кўча йўловчилар ва транспорт воситалар қатнови учун бир қанча қулайлик туғдирди. Айниқса Сиёб бозори кенгайтирилиб, қайта таъмирдан чиқарилгани халқ истеъмол моллари, ҳунармандчилик буюмлари савдоси намунали йўлга қўйилишини таъминлади. Бозор ҳудудида кўп қаватли «Шодиёна» савдо мажмуаси тикланди, эндиликда савдо унитар корхонаси барпо этилаётир. Темирйўл, Дамариқ бозорларида рўй берган ижобий ўзгаришлардан ҳам фуқаролар мамнун. Мирзо Улугбек кўчасида мухташам автосалон, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Юрий Гагарин, Булоқ кўчаларида замонавий эҳтиёжларни қондирадиган меҳмонхоналар қурилди. Шунингдек, кўпгина базмгоҳлар нозик дид билан сифатли таъмирлангани ва нафис, қулай мебеллар билан жиҳозлангани турли маъракалар мазмунига мазмун қўшди.

Вилоят ҳокимлиги қошида тузилган ташкилий кўмита реставрация-таъмир, ободонлаштириш ва қурилиш сифатини яхшилаш ҳамда суръатини тезлаштириш учун бутун чоралар билан назоратни кучайтирди. Айниқса, бу ишларга катта тажриба тўплаган бинокорлар ва меъморлар фаол жалб этилгани диққатга сазовордир.

Бундан ташқари, ташкилий кўмита ижтимоий ҳаётнинг бошқа жабҳаларида, бинобарин, маънавият ва маърифат соҳаларида ҳам юбилей тадбирларини кенг кўламда амалга оширди. Тўй шарофати билан турмуш маданиятини давр талаби даражасига кўтариш, фуқаролар, хусусан, навқирон йигит-қизлар қалбига она-Ватанга, кўҳна қадриятларга муҳаббат туйғуларини теран сингдириш асосий вазифа бўлиб қолди.

Табаррук заминда кўпдан бери «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивалини ўтказиш анъанавий тус олганини яхши биласиз. Мазкур анжуман юбилей кун тартибига киритилгани жамоатчилик масъулиятини янада оширди. Аввалгидек Регистон майдонида янграйдиган куй-қўшиқлар халқлар орасидаги дўстликни мустаҳкамлашга, мозий, тинчлик, гўзаллик, эзгуликни қадрлашга ўргатади.

Ташкилий кўмита ташаббусига кўра, шаҳар маънавий-маърифий таърибот маркази истиқлол ва юбилей мазмун-моҳиятини аҳоли, айниқса, ёш авлод қалбига сингдиришда алоҳида жонбозлик кўрсатаётир. «Самарқанд шаҳрининг умумбаشارий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни», «Ўзбек давлатчилиги тарихи» мавзуларида илмий-амалий конференциялар уюштирилгани, таълим муассасалари учун

мўлжаллаб «Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъатнинг гуллаб-яшнаши» мавзусида ўқув дастури тузилгани фикримиз далилидир.

Ҳозир шаҳар босиб ўтган йўл ва дунёвий фаолияти таниқли тарихчилар томонидан алоҳида-алоҳида даврларга бўлиниб ёзилаётир. Мазмунан бениҳоя салмоқли бўладиган бу китоб тез орада «Самарқанд кутубхонаси» туркумида чоп этилади. Илмий-амалий изланишлар самараси ўлароқ, «Самарқанд қомуси» вужудга келди ва нашр этилди, икки жилдли «Самарқанд тарихи» китоби қайта кўриб чиқилиб, янги-янги далиллар билан бойитилмоқда.

Юбилей муносабати билан мозийни, аниқроғи, шаҳар ўтмишини кенг-роқ ўрганишни тадқиқ қилишга қизиқиш органи туфайли, маҳаллалар ва меҳнат жамоаларида «Самарқанд — ер юзи сайқали» шиори остида илмий-амалий мулоқотлар, адабий-бадиий кечалар ўтказилаётир. Тўйни муносиб қаршилаш билан боғлиқ жараёнларга ёшларни фаол жалб этиш ҳам назарда тутилган. Шу туфайли умумтаълим мактаблари, коллеж ва лицейлар, олий ўқув юрларида тарих, адабиёт ва санъат йўналишлари бўйича кўрик-танловлар бўлиб турибди.

Бугун муазам Самарқанд ана шундай қизгин, мазмунли бунёдкорлик онларини бошидан кечираётир. Энди жонажон шахримизни, мангу меҳр қибласи, десак, янада кўпроқ ярашади. Ҳеч шубҳасиз, у Мустақиллик шарофати билан ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий тараққиётнинг бутунлай янги босқичига кирди. Муборак тўйи истиқлолнинг 16 йиллик байрами билан қўшилиб кетаётгани ўзига хос теран рамзийлик касб этади ва миллатимиз фахру ифтихори, бебаҳо ва муқаддас мулки бўлган масканни янада ардоқлаш, эъозлаш ва қадрлашга даъват этади.

Самарқанд шаҳри текис ерда жойлашган бўлиб, атрофи кум тепаликлар ва жарликлар билан қопланган. У Севилье шаҳридан бир оз катгароқ. Шаҳар теварагида кўплаб уй-жойлар қурилган. Унинг атрофини бутунлай боғ ва узумзорлар қоплаб олган. Боғлар баъзи жойларда бир ярим, икки лига масофага чўзилиб кетган. Боғларнинг ора-ораларида кўчалар, оромбахш майдонлар бор. Буларда кўп одамлар яшайди... Боғ ва узумзорлар шунчалик кўпки, даладан шаҳарга қайтаётиб, орқага қараса улар баланд-баланд дарахтлардан иборат ўрмонга ўхшайди. Ана шу ўрмоннинг ўртасида шаҳар жойлашган. Шаҳар ва тоғлар бўйлаб ариқлар ўтиб, улардан доимо сув оқади.

... Бу ер ҳамма нарсага бой: فالла ҳам, вино ҳам, мева-чева ҳам, паррандалар ҳам, ҳар хил гўшт ҳам мўл-кўл. Бу ернинг қўйлари йирик-йирик, думбалари катта бўлади. Қўйлар кўп ва арзондир. Бошқа моллар ҳам арзон. Фалла жуда ҳам арзон, шоли эса ошиб-тошиб ётади. Бу шаҳар ва унинг атрофидаги ерлар шундай тўкин-сочинки, ҳайрон қолмаслик мумкин эмас.

Рюи Гонзалес де Клавихо,
Испания элчиси

* * *

Самарқанд ерлари бепоён, семиз ва унумдор бўлиб, жуда баракатли ҳосил беради. Халқи санъат ва ҳунармандчиликда донг таратгандир.

Сюан Цзянь,
X аср Хитой сайёҳи

Жамол
Сирожиддин

Баҳор ўлди, аё, дилбар

Баҳор ўлди, аё, дилбар, кел, энди сайри тоғ этсак,
Бу фоний дунёда бир бор бизам кангулни чоғ этсак.

Бош оққан ёқлара кетсак сочиб шудрингни юлдуздек,
Адирлар пастини бир чўп ила қозиб ўчоғ этсак.

Бўлайлик икки кумридек, сан ул дам полапоним бўл,
Дудоғингга тутай лабни ҳузурбахш бир тамоғ этсак.

Ёниб боқсам қароғингдин, эриб оқсам қароғингдин,
Тўзгиса гоҳида сочлар, гоҳи қўлни тароғ этсак.

Мисоли даста карнайгул босилсак ул бағирларға,
Адирни лоласи янглиғ бизам сизни кучоғ этсак.

Қўяй болишки бир чимдин, тўшаклар ўт-ўлан ўлса,
Бу осмон кўрпаси ичра аёғ узра аёғ этсак.

Ризо Хумий ўшал ерда қўюн ичра берурға жон,
Бизим анда висол кутгай гуноҳ ўлгай фироғ этсак.

Сан бир дуторни торисан...

Сан бир дуторни торисан, ман бир дуторни тори,
Сан бир яхшини ёрисан, ман бир яхшини ёри.

На сан унга жўр бўлдингу на ман мунға жўр ўлдим,
Жисму жонда армон отлиғ чолғучини озори.

Гоҳо кулоқ бурайди у, гоҳо харак тузайди,
Куйлай деса юрагида ножўрликни губори.

Била туриб сани манга жўра этмас бу гардун,
Жўра эсак тутар эди оламини «Ишқ уфор»и.

Жўрасиға ножўр жўрам, манам сандек бу дунда,
Иккимизни куйдирмасдан қизимас ишқ бозори.

ЭИ МАНЛАВВАР ЖАМОЛИМ...

Навфал богида дастлабки тонг

Мени агёр билиб гарчи суймаса-да жининг булбул,
Яша, шод ўл, шу гулшанда бузилмасин ининг булбул.

Нечук сайрар қафасбанд куш, нечук сайрайди хур, эркин,
Фақат жоҳил била билмас фигонингни сенинг булбул.

Ажабким, ўз инингда сен, қафасдин беҳабар жонинг,
Не тонг, таскин берур дилға сенинг нахша унинг булбул.

Бу митти жонингга бунча фигонни қайда жо қилдинг
Ва ё ўтмай қолурму, ҳей, менинг янглиғ кунинг булбул?

Жувонмарг Қайс — бир ошиқ эдинг булбулға эврлдинг
Ва, ё Лайлимидинг келдинг ҳузуримға менинг булбул?

Аёна баён на ҳожат?

Раҳмон сан, раҳим, олим... аёна баён на ҳожат,
Маълум ўзингга ҳолим аёна баён на ҳожат?

Қийноқдаги жонимни, ҳоли паришонимни,
Айтмоққа йўқ мажолим, аёна баён на ҳожат?

Сенсиз бирор оним йўқ, сендек нигоҳбоним йўқ,
Огоҳ шамсу ҳилолим, аёна баён на ҳожат?

Менга ишқ бер, имон бер, умидимга имкон бер,
Кўпаймасун уволим, аёна баён на ҳожат?

«Нега келдим?» Огоҳ эт, яхшиларга ҳамроҳ эт,
Кесма бевақт ниҳолим, аёна баён на ҳожат?

Зулматларда чироқ тут, ёмонлардан йироқ тут,
Эй мунаввар жамолим, аёна баён на ҳожат?

Бир кун кетсам фанодан, сероб айла дуодан,
Хумийингман кулолим, аёна баён на ҳожат?

Серкуёш, меҳмондўст Ўзбекистонда бўлиб, жаннатмонанд шаҳар Самарқандни томоша қилмасдан кетиш дунёнинг мўъжизавий жамолини кўришдан бебаҳра қолиш билан баробар. Шаҳар гоят гўзал ва мафтункор. Агар Тошкент бу юрт ҳаётининг чамани бўлса, Самарқанд унинг куёшидир.

Светлана Гацева,
Болгар журналисти

* * *

Самарқанд билан танишиш журналистик фаолиятимда ноёб саҳифани очди, гўзал миноралар пойида ҳайратга чўмдим. Инсон ақл заковати қудратига, умрбоқий меъморчилик санъатига лол қолдим. Бу шаҳарда қадим аждодлар анъаналари ҳозирги замон тамаддуни ютуқлари билан уйғунлашиб кетганини кўрдим. Бунёдкорлик ишларини давом эттираётган бахтиёр одамларга ҳавасим келди. Шундай тарихий буюк шаҳарда яшаш қандай бахт.

Руперт Локвуд,
Австралиялик публицист

Нуруллоҳ
Достон

ҚУЗЛАРИНИДА ЧАҚМОҚ ЁЛҚИНИ

Фасли ҳамал

Фасли ҳамал тоқатида битди савур,
Замин юмшаб, меҳваридан чикди ҳовур,
Қизғалдоқлар қоматлари бўлди савр,
Сулув қизлар ёноғида кулди Наврӯз,
Қушчаларнинг сайроғида келди Наврӯз!

Илдиз отиб, ерда тупроқ найчалади,
Такбир ўқиб яшил ўтлоқ майсалади,
Ёш юраклар тунда уйғоқ най чалади,
Гул чечаклар япроғида кулди Наврӯз,
Бойчечаклар дудоғида келди Наврӯз!

Яллиғланар Афросиёб хобгоҳлари,
Нурга тўлар авлиёлар даргоҳлари,
Юрагимни сел қилади сеғоҳлари,
Уд қадим жон тупроғида кулди Наврӯз,
Абри найсон фироғида келди Наврӯз!

Само гумбур, сувда ёмғир думчалайди,
Хар юракда ишқ ниҳоли гунчалайди,
Висол истар қанча Мажнун, қанча Лайли,
Ўт-чақинлар чароғида кулди Наврӯз,
Ўтли кўзлар қароғида келди Наврӯз!

Бўлди хулво интизор дил гардишлари,
Қилди ялло муҳаббатнинг дарвишлари,
Омон бўлсин шодликлари, ташвишлари,
Мажнунтоллар чироғида кулди Наврӯз,
Қизғалдоқлар байроғида келди Наврӯз!

Бу соҳилга етганларнинг ризқи бутун,
Қора қозон ўчоғидан чиқсин тутун,
Ҳалим билан сумалакка келтир ўтин,
Сардафтарим вароғида кулди Наврӯз,
Ҳаёт олиб кучоғида, келди Наврӯз!

Балдаи маҳфуза

Зардушт, сўғддан сўйлаган овозаси,
Осмонларга бўйлаган ҳавозаси,
Дўстга очиқ жаннатий дарвозаси,
Аҳли илм меҳрибон афрўзаси,
Ганжи замин балдаи маҳфузаси.

Дин арабда, Туркистонда амали,
Илм ажамда, Самарқандда тамали,

Тўрт фаслни тенг қилади ҳамали,
Боғи Бўлдо, Кўҳаку Ферузаси,
Ганжи замин балдаи маҳфузаси.

Манглайида нури Худо жилоси,
Етти иқлим таърифида қиёси,
Ҳар гиштида алломалар дуоси,
Ҳар минори, қалъасию кўзаси,
Ганжи замин балдаи маҳфузаси.

Етти шаҳар хоки ниҳон сабрида,
Ҳарбу зарби, жабри аён қаҳрида,
Келажакнинг тонгги лисон бағрида,
Афросиёб, Конибил марғубаси,
Ганжи замин балдаи маҳфузаси.

Қадим карвон диёридир Самарқанд,
Аҳли иймон рафторидир Самарқанд,
Дўсту меҳмон дийдоридир Самарқанд,
Моҳитобон равзаи афрўзаси,
Ганжи замин балдаи маҳфузаси.

Аёл ва баҳор

Кўзларингда чакмоқ ёлқини,
Сочларингда шиддат тўлқини,
Васлинг ишқнинг сархуш талқини,
Сен баҳорни бошлаб келасан.

Қизғалдоққа тўлади томлар,
Дилдан озод бўлади ғамлар,
Хуш ҳаволи, наволи дамлар,
Сен баҳорни бошлаб келасан.

Фунчалайди бўғзимда ҳайрат,
Боғлар қўйни гуллаган жаннат,
Бу не гулшан, бу қандай санъат,
Сен баҳорни бошлаб келасан.

Уйғонади баҳор ҳар нишда,
Қувват олар ҳар гул, ҳар ришта,
Сулув хилқат, қутлуғ фаришта,
Сен баҳорни бошлаб келасан.

Жаннат гули — Момо Ҳаввосан,
Одам Ато айтган навосан,
Қанча мақтов бўлса равосан,
Сен баҳорни бошлаб келасан.

Кўқда Хулкар бўлиб порлаган,
Ерда гавҳар бўлиб чорлаган,
Айт, ким сенга кўнгил ёрмаган,
Сен баҳорни бошлаб келасан.

Найчалайди найсонда тупроқ,
Яшил олам ёзади япроқ,
Боғларда бахт гуллайди оппоқ,
Сен баҳорни бошлаб келасан.

Гуллар қолсин

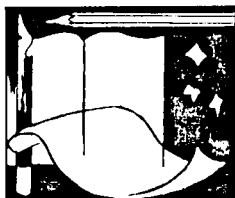
Биз кетамиз, биздан алвон гуллар қолсин,
Бизлар кетган издан равон йўллар қолсин,
Зулфин ёйиб анбарафшон хурлар қолсин,
Руҳи-равон кўк тоқиға қоришганда.

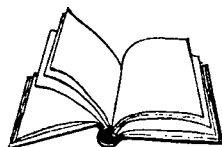
Умр тилсим, ечар бўлдик, тингла, эй дўст,
Васли ҳижрон ичар бўлдик, англа, эй дўст,
Ширин жондан кечар бўлдик, тонг-ла, эй дўст,
Зеби жаҳон жононлари кулишганда.

Бу дунёда барча меҳмон икки кунлик,
Оқил эрсанг роҳат истаб қилма қуллик,
Ғофил ўтсанг, ибодатлар икки пуллик,
Тонг-ла маҳшар ёғдусига тўлишганда.

Бу қадим йўл, карвон келиб, карвон кетар,
Пасту баланд, яхши-ёмон, армон ўтар,
Ҳар бандага алмисоқдан фармон етар,
Қилу қолни тош-тарозга солишганда.

Биз кетамиз, биз кетганда гуллар алвон,
Ёқса, ёқиб кетар битта қоши камон,
Ишқи дилни дoston этар гулкор замон,
Ол ёноқлар, гул дудоқлар кулишганда,
Етти осмон арши ишқдан ёришганда.

Садриддин Айний

«ЭСДАЛИКЛАР» ДАН

Отам ва онам

Мен бу ерда отам ва онамнинг машғулотлари ва уларнинг феъл, атвор ва хислатлари тўғрисида бироз гапириб ўтишни лозим биламан, чунки мен биринчи навбатда тарбияни улардан олганман ва уларнинг хислат ва хусусиятлари шубҳасиз менга таъсир қилган.

Отам деҳқончиликдан бўшаган вақтларида икки иш билан машғул бўларди: бу ишларнинг бири тегирмон чархи ясаш бўлиб, иккинчиси тўқимачилик эди.

Биз Маҳаллайиболодан кўчганимиздан кейин ҳам отам тегирмон чархи ясашни у ерда ҳам давом эттирди, чунки у томонларда тегирмон чархининг хом материали бўлган сада дарахти кўп ва арзон эди. У томонларда амакимдан бошқа тегирмон чархи ясайдиган уста бўлмаганидан, бу молнинг нархи қиммат эди.

Тўқмачиликни Соктареда ўз уйимизда давом қилдирарди. У, тўқимачиликни бозор учун эмас, уй ва ўз эҳтиёжимиз учун қиларди. Бизнинг кийим-кечагимиз, кўрпа-ёстигимиз, сочиқ-дастурхонимиз отам тўқиган матодан тайёрланар, отам тўқимачиликда керак бўлган бўёқларни ҳам ўзи тайёрларди: бу бўёқларни рўян деган бир ўтнинг илдизидан, исфарақ деган ёввойи бир ўтнинг баргларида, норпўст — анор пўчоғидан ва бошқа шу каби ўтлардан, пўчоқ ва илдизлардан тайёрларди. Фақат нил номли Ҳиндистондан келадиган ўтдан пайдо бўладиган нилوبي ва зайтуни (қуюк қўк) ранги керак бўлса, бўяладиган ипни бўёқчига олиб бориб бўятарди.

Онам отамнинг тўқимачилик ишида асосий ёрдамчи эди. У қозон-товоқ, тиқиш ва кир ювишдан бўшаган вақтларини бутунлай шу ишга сарф қиларди. У, жойдори ғўзадан йигириладиган пахта тайёрлар, пахтани чархда йигириб калава қилар, калавани совун ва аччиқтош билан қайнатиб, керакли бўёқларда бўяр ва бошқа шу каби тўқмачиликка оид ишлар билан машғул бўларди.

Онам саводсиз бўлиб, фикр жиҳатидан бошқа қишлоқ хотинларидан фарқ қилмасди. Лекин отам бошқа одамлардан бироз фарқли бўлгани сабабли, бунинг алоҳида фикрлари унга таъсирсиз ҳам қолмаган эди, чунончи, у «дев», «ажина»лардан бошқа хотинлар каби кўп қўрқмасди.

Онам ўз болаларига, шу жумладан, менга жуда меҳрибон эди: у бизнинг кийим-кечагимиздан ва баданимизнинг тозалигидан ҳар вақт хабардор бўлиб турарди. У, ёлгончилар ва ўғрилар тўғрисида қўрқинчли эртақлар айтиб, бу ишлардан сақланишга ундарди. Шунинг билан баравар у бизнинг кийимимизга чўнтак тикмасди.

— Чўнтак, — дер эди у, — болалар учун майда-чуйда нарсаларни ўғирлаб яширишга восита бўлади, бундай бола улғайгандан кейин каттароқ нарсани ўғирлашдан ҳам тортинмайди.

Отам у замоннинг одамларидан анча бошқачароқ бўлган бир одам эди: у расмий муллалар, имомлар, қози ва раисларни ёмон кўрар, улардан баъзиларини нодон, баъзиларини ноинсоф ва золим деярди. У қозилардан Ғиждувон қозиси Абдувоҳид Сарирни ва имомлардан мен кўрмаган ва билмаган бир-икки имомни севарди.

Қишлоқларда отам билан имомлар орасида кўп вақтлар жанжал чиқарди. Ле-

кин у ҳар вақт жанжалларда ўз ҳарифини — муқобилини енгарди. Чунки у, топмача, муаммо, абжад ҳисоби ва тушинилиши баъзи воқеаларни билишга боғлиқ бўлган шеърларни ва шу каби майда-чуйда нарсаларни кўп биларди. Қишлоқ имомлари эса бундай нарсаларни билмас эдилар. Ҳатто баъзиларининг «Алифбе» саводлари ҳам йўқ эди. Шунинг учун унга барабар кела олмас эдилар.

Шу билан бирга отам ўзи билган бу майда-чуйда нарсалардан фахрланмасди. Чунончи, шундай майда гаплар билан бир имомни енганини Устахўжага ҳикоя қилганидан кейин, айтган эди:

— Мен биладиган бу нарсалар билан ҳеч бир киши билимдон бўлмади, бу нарсаларнинг илмга ҳеч бир муносабати йўқ, нодон бўлганлари ҳолда ўзларини ўтакетган доно, деб ўйлайдиган бу мағрурларни жим қилиш учун мен бундай майда-чуйда нарсаларни ишлатиб юраман. Қуртнинг давоси қайноқ сув деганлар.

Бизнинг қишлоқ хатиби дарвозлик бир мулла эди. У ўзини ўтакетган диндор кўрсатар эди. У одамларнинг ишларига дин нуқтаи назаридан аралашар, бозорларда халққа «насихат» қилар, барчани ғайри шаръий ишлардан тияр ва шаръий ишларга ундаб юарди. У вақтларда бозорларда баъзи кишилар чилим кўтариб юар, чекувчиларга чектириб, бирор нарса олардилар. Бундай одамларни «пояки» дер эдилар.

Поякиларнинг чилимлари одатда кумуш ва баъзи рангли тошлар билан безатилган бўларди. Чунки бундай чилимларга кўпроқ рағбат қилардилар.

Бизнинг хатиб бир кун Фиждун бозорида шундай чилимлардан учтасини синдириб ташлабди. У бу қилиғи билан фахрланиб қишлоқ халқига гапириб берибди.

Одамлар орасида ўтирган отам хатибга:

— Нотўғри иш қилибсиз! — деди.

— Нега? — деди имом аччиғланиб.

— Аввали шуки, — деди отам, — тамаки чекишнинг ҳаромлиги шариат юзасидан исбот қилинган эмас ва исбот қилиниши мумкин ҳам эмас, чунки ислом дини пайдо бўлган вақтда тамаки ва тамаки чекиш йўқ эди. Фақат табибларнинг гапига кўра, ҳар бир тутун каби тамакининг тутуни ҳам одам учун зарарли ва бунинг зарари бўлса чекувчиларга оид бир нарса ва сизга ҳеч бир дахли йўқ; иккинчидан, учта чилимни синдирган билан чекувчилар чекишдан товба қилмайдилар. Бу ишдан фақат у чилимларнинг эгалари — поякиларга зиён бўлган. Улар ҳақиқатдан шу чилимлари воситаси билан гадоилик қилиб юрадиган камбағаллар. Агар бозорларда чилим чекиш ҳукумат томонидан тақиқ қилинса, улар чилимларини сотиб, у билан бир неча кун ўзларини ва бола-чақаларини тўйдиришлари мумкин эди. Кучингиз чекувчига етмаган ҳолда сиз бечора поякиларни энг охириги нарсаларидан маҳрум этгансиз.

Бу гапларга хатиб ғазабланиб жавоб берди:

— Сиз «саводим бор» деб ҳар вақт муллаларнинг юзига югурасиз. Сиз шу даражада қутирибсизки, «амри маъруф» (яхши ишларга ундаш) ва «наҳий мункар» (ёмон ишлардан тийиш)га ҳам йўл бермоқчи эмассиз.

Отамнинг одатини биладиганлар «У хатибнинг бу гапини жимгина еб қўймас ва у билан ёқалашар» деб ўйлаган эдилар. Аммо, иш улар кутганча бўлмади, отам хатибга ҳеч жавоб қайтармай ўрнидан туриб уйга кетди. Мен ҳам орқасидан бордим.

Отам ҳовлига киргач, аввал эшикни тўқимлади, сўнгра уйга кириб, салласини ўраб, чопонини кийди-да, нондонни очиб, бор нонни у ердан олиб, хуржунига солиб:

— Мен шаҳарга кетдим, — деган ҳолда уйдан чиқди.

— Нега бундай ноҳосдан шаҳар бормоқчи бўлдингиз. Бугун тўхтанг, мулла болам учун иссиқ нон ёпай, — деб онам ёлворса ҳам унга қарамай, жавоб бермай, эшакка миниб ҳовлидан чиқиб кетди.

Онам кўчада қандай воқеа юз берганини мендан сўраганида, мен унга отам билан хатиб орасида юз берган жанжални айтиб бердим. Аммо, бу жанжалдан отамнинг шаҳарга боришига сабаб бўладиган бир нарсани топмади.

Отам уч кундан кейин шаҳардан келди. Эшакни ўз жойига боғлаб, хуржунни супа лабига қўйди-да, акамнинг аҳволидан онамга ҳеч бир гап айтмасдан кўчага чиқиб кетди.

Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин у кўчадан қайтиб келди, унинг аҳволида имом билан қилган жанжалдан бошлаб пайдо бўлган ва шу бугун шаҳардан қайтиб келганигача ҳам давом этган оғирликдан ҳеч бир асар қолмаган. У, шодиёна вазиятда кулимсираб, онамга аввал акамнинг саломини ва саломатлик хатини етказди, сўнгра имом билан қилган жанжалини ҳикоя қилиб, сўзининг охирида:

— Мен ўз гапимнинг тўғрилиги ҳақида шаҳардан ривоят ёздириб келтирдим, — деди-да, қўйнидан бир қоғозни чиқариб ўқиб, унинг мазмунини бизга шарҳлаб берди.

Ривоятнинг мазмуни қуйидагича эди: «Молни нобуд қилиш, хоҳ у мол нобуд қилинувчининг ўзиники бўлсин, хоҳ бошқаники — дуруст эмас. Агар нобуд қилинган

мол бошқа кишиники бўлса, нобуд қилувчи бу иши учун гуноҳкор бўлгани устига нобуд қилинган молнинг мислини мол эгасига бериши керак...» Ривоятнинг охирида писланинг оғзидан катта бир муҳр босилган эди.

Отам ривоятнинг мазмунини бизга тушунтиргандан кейин:

— Мен бу ривоят билан ўз сўзимнинг тўғрилигини исбот этдим ва халқ олдида имомни шарманда қилдим, — деб, давом этди, — бизнинг муллалар подондирлар, улар биз каби оддий одамларнинг гапига қулоқ солмайдилар, улар «гапирувчининг кимлигига қарамай, унинг гапига қарар!» мазмунида бўлган «магар ки кий мегўяд, бингар ки чи мегўяд» деган ҳикматли сўзни билмайдилар. Буларнинг оғзини муфтининг муҳри билан муҳрлаб (боғлаб) қўйиш керак. «Эшак этига ит тиши керак».

Отам асабий одам эди. Шундай бўлса ҳам мени қаттиқ урмаган ва ёмон алфоз билан сўкмаган эди. Менинг эсим кириб қолгандан кейин икки марта танбеҳ бергани ёдимда бор. Отам бир йил эшак сотиб олди, бу эшак бадамал чиқди, уни ҳар ким минолмас эди, минган одамни диринглаб устидан отиб ташларди.

Отам бир ёз кунда у эшакни овқатлантириш учун ҳосили ўриб олинган бугдой ерига боғлаб қўйган экан. Қиём вақтида офтоб қизиганда эшакни олиб келишни менга буюрди. Лекин уни минмасдан етаклаб келтиришни менга таъкид этди:

— Чунки агар қўлинг унинг ёлига тегиб қолса, у диринглаб, сени устидан отиб ташлайди ва бирор жойинг майиб бўлади, — деди.

Мен далага бориб, эшакни ечиб олиб, ўзимча: «Модомики, қўл бунинг ёлига текканда диринглар экан, ёлига қўл етказмасдан бирор баланд жойдан миниб олсам ҳеч нарса бўлмайди» деб ўйладим. Мен шундай фикр билан эшакни бир ариққа киргиздим-да, ёлига қўл етказмасдан уни миниб олдим. Эшак тинч ва ҳатто қулогини ҳам чимирмасди. Аммо эшакни ариқдан чиқараётганимда унинг олди баланд ва кети паст бўлиб, мен орқага силжиб кетдим-да, йиқилиб қолишдан қўрқиб, ихтиёрсиз унинг ёлидан икки қўллаб маҳкам тутдим. Эшак диринглашга киришди. Йиқилиш хавфи янада ортди, мен эшакнинг ёлига яна ҳам қаттиқроқ ёпишдим. Бунинг натижасида эшак бутунлай қутуриб кетди. Бир иргишда ариқдан чиқиб, текис ерда бошини қўйи қилиб, икки кейинги оёғини баланд кўтариб, ўнгу чапга отабошлади. Мен қаттиқ шамолда дарахт шохидан узилиб кетган олмай унинг устидан узилиб, бир неча қадам нарига отилиб йиқилдим ва эшак қафасдан қутилган қушдай оёқ қоқиб ҳавони тепа-тепа ҳовли томонга қочиб кетди.

Мен ўнг қўлим билан бугдой ўрилган қуруқ ерга, почпояга йиқилган эдим, қўлим тирсакдан синдириб ёки кесиб олингандай жон ачитувчи бир тарзда оғриқмоқда эди. Лекин менга оғриқдан оғриқроқ отадан қўрқиш ташвиш берарди. Чунки мен унинг гапидан чиқиб, ҳам унинг учун, ҳам ўзим учун катта ташвишга сабаб бўлган эдим. Узимни тетик тутиб, отамга соғ кўрсатмоқ мақсадида ётган жойимдан турмоқчи бўлдим, оғриқ яна ҳам шиддатланди, гўёки биров менинг кўкрагимдан санчиб баданимни ерга тортаётгандай, қайта ётишга мажбур бўлдим.

Шу вақтда ҳовли томондан отам кўринди. Мен ўзимни таёқ ва шапалоқ ейишга тайёрлаб — йиғламай чидашга ният қилдим.

Отам етиб келди. Лекин у мени урмадиям, сўкмадиям, фақат қўлимни тутиб кўргандан кейин:

— Менинг гапимдан чиқиб, бир қўлингдан ажралдинг, бу қўл ўнг қўлинг бўлгани сабабли сенинг учун яна оғирдир, чунки энди хат ёзолмайсан, — деди.

Отамнинг бу гапи менга унинг таёқ билан уриб жазо беришидан ҳам, қўлимнинг чидаб бўлмаслик оғриғидан ҳам қаттиқроқ таъсир қилди, чунки мен учун хат ёзишдан ва шеърларни кўчириб олишдан маҳрум бўлиш ўлим билан барабар эди. Отам мени турғизиб ўтқизди, белбоғини ечиб у билан менинг қўлимни боғлаб бўйнимга осди. Сўнгра мени уйга олиб борди. Уша кун қишлоқдан бир от топиб, мени ўзи билан мингаштириб, Фиждувонга, шикаста банд — табиб олдига олиб борди.

Табибнинг айтишига кўра, менинг қўлим ҳам тирсакдан, ҳам билақдан чиққан экан. У менинг қўлимни қаттиқ қисиб бураб, чиққан суякларни ўз жойига ўрнаштирди. Суякларни ўрнаштириш дарди, чиқиш дардидан ҳам қаттиқроқ эди, лекин мен отамдан қўрқиб, табибдан уялиб, тишни-тишга қўйиб чидадим. Йиғламадим ва дод демадим. Бундай чидамимни кўрган отам мени мақтаб:

— Балли, ўғлим! — деди.

Қўлим бутунлай тузалгандан кейин отам бир кун мени ўз олдига чақириб олди, бир қўли билан қўлимдан тутиб туриб, иккинчи қўли билан кийгиз остидан (аввалдан тайёр қилиб қўйган бўлса керак) бир хипчинни олди-да, у билан менинг почамга секингина бир уриб:

— Агар бундан кейин менинг гапимдан чиқсанг, қаттиқ ураман! Тушундингми? — деди.

— Тушундим! — деб жавоб бердим.

Отам томонидан иккинчи танбеҳланишим қуйидагича юз берган эди: бизнинг

қишлоқдан икки чақиримча нарида, Зарафшон дарёсининг кўприги бошида Сари Пули Эшон (Эшонкўприк) деган бозорча бор эди. Бир бозор куни мени отам у ерга туз олиб келиш учун юборди. Бозордан қайтишимда отамнинг танишларидан бир киши менга дуч келиб, отамга етказиш учун менга бир неча гап тайин қилди.

Мен уйга келгунимча у одам тайин қилган гапларнигина эмас, ҳатто унинг ўзини ҳам унутганман. Отам мендан бозорда ўзининг танишларидан қимни кўрган-нимни сўраганида, у одам эсимга келиб, уни кўрганлигимни айтдим.

— Нима деди? — деб сўради отам.

Мен унинг гапларини бутун эсимдан чиқарганим сабабли бир неча гапни ўзимдан ясаб, унинг тилидан қилиб айтдим. Бу ясама гапларнинг мантиқсизлиги отамга маълум бўлса керакки, у мендан:

— Унинг гапларини эсингдан чиқаргандирсан? У бошқа гапларни айтгандир? — деб сўради.

Мен яна ўз ёлғон гапларимни унинг гапи деб таъкид қилдим.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин у одам бизникига келди. Отам мени унинг олдига киргизиб, ўтқизиб қўйиб, ундан сўради: — Сиз бунга нималар деб юборган эдингиз?

У одам ўзи тайин қилган гапларни бирма-бир айтиб берди. Унинг гаплари мен айтган гаплардан бутунлай бошқа эди. Мен уялиб, тер остида қолдим, назаримда эриб, сув бўлиб, ерга сингиб кетаётгандай кўринардим.

Отам менинг қулоғимдан тутиб бураб тургани ҳолда:

— Бундан кейин ҳар нарсани кўрсанг, уни диққат билан кўздан кечириб, нималигини билиб ол, ҳар бир гапни эшитсанг, диққат билан қулоқ сол, агар биров сенга бирор гап айтса ёки бирор иш буюрса тушунган бўлсанг ҳам, қайтадан сўра. Ўзинг у гапни ёки у ишни такрор айтиб «Шундай дедингизми?» деб тузатиб таъкидлаб ол! — деди-да, гапни ҳалиги воқеа устига буриб давом этди: — Ҳозир сенинг икки гуноҳинг бор: бириси шуки, тайин қилган гапларни эсингдан чиқаргансан: иккинчиси шуки, эсингдан чиққан гаплар ўрнига ўзингдан ёлғон гаплар тўқиб айтгансан. Агар сен ўша вақт: «Амаким тайин қилган гапларни эсимдан чиқарибман» деганингда, мен сени бу кишининг олдида шарманда қилмас эдим.

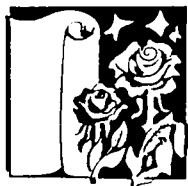
Отам сўзининг охирида қулоғимни қўйиб юбориб:

— Бор, ўйна! — деди.

Отамнинг бу огоҳлантириши менинг ҳаётимда катта фойда берди. Мен бундан кейин эсда сақлашни машқ қилдим, бу таълим мени диққаткорликда тарбия қилди, муҳим гапларни, ҳодисаларни, нарсаларни ва одамларни унутмасликка мени ўргатди. Мен шеърларни ёдлаб олган бўлсам ҳам эсдан чиқарардим: ҳатто ўзим айтган шеърларни ҳам бир неча кундан кейин унутардим. Аммо, ўзимга озми-кўпми таъсир қилган ёки ўзимча муҳим саналган гаплар, ҳодисалар ва одамларни унутмайдиган бўлган эдим. Менинг бу хусусиятим Бухородаги дўстларимга маълум бўлган эди, улар ўзлари унутган майда-чуйда ҳодисаларни ва уларнинг воқеи бўлган вақтларини мендан сўраб олардилар ва менга «жонли тарих» лақабини берган эдилар.

Кейинги 10-12 йилда қарилик муносабати билан менинг эсда тутиш қувватим бўшашган, гаплар, нарсалар, ҳатто кўрган одамларимни эсдан чиқарадиган бўлсам ҳам, эски хотиралар ҳатто воқеи бўлган йиллари билан ҳаммаси деярли кўнглимда нақш боғлаб қолганлар. Бу ўша отам берган таълимни амалга ошириб, эсда тутиш қувватини машқ билан ўстирганимнинг сабабидир.

Исматулло
Йўлдошев

ШАРНИ НАЗАР СОЛАН
ШАХАР

Самарқанд

*О, гўзал Самарқанд — Ватаним менинг,
Боболардан мерос — жон, таним менинг.
Ўзбекман, муслимман, фарзандман сенга,
Сен менинг имконим, имоним менинг.*

*Сени куйламоқлик ўзи зўр шараф,
Юрак ифтихорга тўлар бокира.
Сенинг таърифингга сира йўқ қиёс,
Кўкда юлдузлар ҳам бўлмиш асира.*

*Шаффоф булоқларинг бол, оби кавсар,
Сенда кашф этади ўзини сахар.
Киприklarим ила гардингни артай,
Тангри назар солган эй буюк шаҳар.*

*Темур бобом қадри қалбларга қайтди,
Нур сочгандек кўкка олам кўёши.
Бугун мен гурур-ла боқиб қаддингга,
Дейман, бунча улуг халқим бардоши?*

*Замона шиддаткор, карвон ортидан
Тушиб қолган эллар, элатлар қанча?
Буюк момомизнинг қасабасидан —
Тўкилган ривоят, ҳикматлар қанча?*

*Нима эккан бўлсанг ўрасан шуни —
Бул қадим дунёнинг ҳикмати буюк.
Юртимда истиқлол юз очган куни
Яна ўз боғига қайтди Улуғбек.*

*Денгиздай чайқалар орзиққан қалбим,
Севинч ёшларимни шеър билан артдим.
Эзгу ниятларни шивирлар лабим —
Кўз тегмасин сенга, ҳеч қачон юртим.*

*Кўлларим кўксимда, дилимда туғён,
Бугун бекор бўлди барча ҳадиклар.
Жумлаи жаҳондан келса гар меҳмон
Кутиб олажақдир самарқандликлар.*

Тонг қўшиқдан бошланур

Ўзбекистон онамиз,
Нурга фарқ кошонамиз,
Субҳидам уйғонамиз —
Тонг қўшиқдан бошланур.

Далани кезар деҳқон,
Дили қувноқ болажон,
Фидолик элга қалқон —
Тонг қўшиқдан бошланур.

Юрак жўр қўшиқ, куйга,
Ғам келмас сира уйга,
Дўстлар, марҳабо, тўйга —
Тонг қўшиқдан бошланур.

Туғни кўтаринг баланд,
Олам нури — Самарқанд,
Содиқдир элга фарзанд —
Тонг қўшиқдан бошланур.

Хур Ватан

Хур Ватан, бор-йўғим, кўрким сен билан,
Менинг мангулигим, энг тотли дамим.
Менинг тириклигим, эрким сен билан,
Сен менинг қувончим, сен менинг ғамим.

Сен менинг борлиғим, айни ўзимсан,
Орзуим — шаънингни гулга кўмолсам.
Жон нисор этсаму сенга бир умр,
Қанийди муносиб ўғлон бўлолсам.

Тарихчилар, қадимги грек йилномачилари Мароқанд ҳақида кўп маълумот ёзиб қолдирганлар. Урта аср шоир ва ёзувчилари бу шаҳарга атаб ғазаллар ёзганлар, уни «сайқали руйи замин» — бутун ер юзи сайқали, хусни, деб таърифлаганлар. Шарқ ва Ғарбнинг кўпчилик мамлакатларидан келган сайёҳлар, олимлар Самарқандга маҳлиё бўлганлар. Унда бадий ва илмий фикрларнинг салтанати, халқ яратган ажойиб дурдоналари мавжудлиги, моҳир курувчи усталар, хунармандлар ўз халқининг ақл-заковати, истъод - қобилиятини гўзал нақшларда мангу ифодалаганлиги ҳар бир томошабинни ўзига мафтун этади.

Иброҳим Мўминов,
академик

Ориф Ҳожи

СЕН БИР ҒАЗАЛ...

Сен бир ғазал

Сен бир ғазал, тенги йўқ гўзал,
Тошлар эрир бир майин кулсанг.
Кулсанг дилда кулгуларингдан
Яраладир бир ажиб гулшан.

Шеър сўрама, бу номуносиб,
Тизмаларим сенга не даркор?
Ахир, овозингнинг ўзи шеър,
Ўзи куй-ку маъюс, оҳангдор.

Олам аро оламсан сўлим,
Юрагингнинг ўзи бир дунё.
Ҳасратларни ювмоқчи бўлиб
Оқиб ётар унда бир дарё.

Сен бир ғазал, тенги йўқ гўзал,
Тошлар эрир бир майин кулсанг.
Ҳаёт бўстонида тонг маҳал
Солланувчи бир майин гулсан.

Имом Бухорий

Бошланг ҳидоятга, Имом Бухорий,
Йўлланг саодатга, Имом Бухорий.
Залолатда қолган набираларни
Қўлланг қиёматда, Имом Бухорий.

Дунё муслимларин пешвоси бобом,
Само тилсимларин ошноси бобом,
Жаҳон элларига қомусий асос
Ёзган ҳадислари — иншоси бобом.

Араб саҳроларин кезиб пиёда,
Бир ҳақдин ўзгани сезиб зиёда,
Чин Мочингача илм истаб, етиб,
Сирот-ал-муствақим изи дунёда.

Сиз айтган ҳадислар саҳихдан-саҳих,
Баён услубингиз фасихдан-фасих,
Ишончли муҳаддис номин олдингиз,
Илмда игна-ла кудуқлар қазиб.

Умрингиз қошида минг йил ийманар,
Қитъаларни қоплар шон-довруғингиз,
Муҳаммад уммати учун эмганар
Арши аълода ҳам азиз руҳингиз.

Бошланг ҳидоятга, Имом Бухорий,
Йўлланг саодатга Имом Бухорий.

Оҳанг

Дилга оҳанг керак, куй-қўшиқ керак,
Беҳуда емоғу ичмоқдан не наф?
Гарчи дур ҳаётин сақлаб турса ҳам,
Гавҳардек қийматга моликми садаф?

Кўнгил бир қуш каби, истар у ҳаво,
Мангу қароргоҳмас унга қаро ер.
Тингланг, руҳга озиқ бермоқда наво,
Тингланг, кўкси куюк ҳофиз нима дер.

Дутор — дард зўридан додлаган оғоч,
Ғижжак ингранади симда сирпаниб.
Чилтор торларига банди оҳанглар
Тўрт томон тўш урар ночор чирпаниб.

Шаҳарим

Самарқанд! Ҳам ватан,
ҳам дўсти ҳабиб,
Тақдир пешонамга
битган шаҳарим.

Етти ёшда умрим
ипи боғланиб,
Умримнинг ўт даври
ўтган шаҳарим.

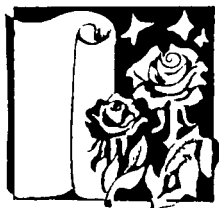
Оғир лаҳзаларда
ночор кўлимдан
Хожаи Аҳрордай
тутган шаҳарим.

Қалбим яралари
латиф лутфидан
Неча такрор-такрор
битган шаҳарим.

Ҳадис меҳробида
Бухорий боис,
Оламга имомат
ўтган шаҳарим.

Балдаи маҳфуза
номини олиб,
Довруғи оламни
тутган шаҳарим.

Абдували Кутбиддин

ИСТИҚЛОЛНИНГ БУЮК ШАҲРИ

Бадиҳа

Ҳамал ойининг тўртинчи куни Самарқанд сари йўл тутдим. Етти кун тинимсиз ёққан ёмғир шивирлари гуркираган майсалар тилларига кўчган, нафис, кўм-кўк сас намхуш ҳавога қоришиб, ажиб сархуш кайфиятни қитиқлаётгандай... Собир Раҳимов метро бекати ёнида Самарқандга қатнайдиغان «Нексия»лардан бирига жойлашдим. Кўз очиб-юмгунча десам лоф, лекин 3 соатда Самарқандга етиб келдим.

Регистондан ўтиб, руҳим тетиклашиб, уйга бораман. Онам хабаримни эшитиб остонага чиқиб олган. Пешонамдан ўпадилар. Ёш боладай онамни қучиб оламан. Юзларини юзимга босаман. Онам эринмай невараларини сўрайдилар. Дастурхон ёзилади. Гурунги қизийди. — Бирор иш-юмушингиз борми, болам? — қизиқадилар. — Ҳа, Самарқанд ҳақида ёзмоқчиман. Онам ўйланиб қоладилар. — Имом Бухорийдан бошланг, ҳар йил зиёратга бораман. Бирам обод, хуш манзил бўлган, кўнгил ором топади, ғубори кетади...

Эрталаб. Онам билан хайрлашиб, Челақка йўл оламан. Ўйларим айқаш-уйқаш. Имом ал-Бухорий ҳазратлари ҳақида ўйлай бошлайман.

870 йил. Бухородан айна изғиринлар чанг очган пайти қувғин қилинган, хўрланган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ҳолдан тойиб Челақ яқинидаги Хартанг қишлоғига етиб келадилар. Хасталанган ҳазратни самарқандлик алломалар келиб, шаҳарга боришга кўндирадилар. Ҳазрат кийиниб, йўлга тушадилар, бир-икки қадам қўйгач, ортга қайтадилар. — Менинг тупроғим шу ерда ўхшайди, шу ерга дафн қилинсам керак, — дейдилар ва ёнбошлаб жон берадилар.

XII асрда Хартангда имом Ал-Бухорий қабри устида мақбара, ёнида работ барпо қилинади.

XVII асрга келиб сиёсий ва иқтисодий таназзул натижасида мақбара ва работ қаровсизликдан хароб бўлади.

XX аср. 1992 йил муқаддас ҳаж маросимини адо этган Президентимиз Ислам Каримов Саудия Арабистони қироли Фаҳд ибн Абдул Азиз томонидан совға қилинган, Каъбатуллоҳнинг муқаддас ёпинчиғи — каъбапўшнинг бир қисмини Имом ал-Бухорий ҳазратлари қабри устига, таъзим бажо айлаб тўшайди.

XX аср. 1997 йилнинг 29 апрели. Президентимиз Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги тарихий қарорини имзолайди.

1998 йил, 23 октябрь.

«...Мамлакатимиз кўркига кўрк қўшадиган бундай бетакрор ва кўркам бинолар ҳар бир юртдошимизни мамнун этиши, юрагида ғурур уйғотиши табиийдир.

Истиқлол даврида мана шундай лойиҳаларни тузиш ва амалга оширишда бош бўлиб турганимдан, шу олижаноб ишларга ҳисса қўшиш насиб этганидан кўпчилик қатори мен ҳам бениҳоя мамнунман. Айниқса, ал-Бухорий мажмуи лойиҳасининг ташаббускори бўлганимдан, унинг шу шаклда, шу мазмунда барпо этилишида ҳиссам борлигидан умрим борича фахрланиб юраман.

Бу Аллоҳ таоло олдида, аждодлар руҳи олидида, халқим олдида менинг инсоний бурчим эди».

Бу юртимизда «Бунёдкор» номи билан шуҳрат қозонган, унинг биринчи Президентининг ҳазратга ағалган ёдгорлик мажмуи очилиш маросимида сўзлаган нутқининг энг жўшқин, эҳтиром, ифтихор тўла, меҳр-муҳаббат, эътиқод ҳидлари уфуриб турган сўзлари.

Шу ўринда бир таъкид. Эътибор беришга, тушунишга, қалбларга нақшлашга аргизулик. 870-1998(Бу оддий саналар эмас). Орадан 1228 йил ўтгач адолат шарафли мақомда, нафис гўзалликда, юксак эҳтиромда қарор топди.

Демак, шон-шуҳратни ер юзидан ўчириб бўлмайди, у юз, минг йилликлар чегарасидан қалқиб чиқаверади, уни нурафшон ҳақиқатлар мағзини чаққан тенгсиз ирода соҳиблари тиклаб бераверадилар.

Имом ал-Бухорий зиёратгоҳларига етиб келишим билан кўзим тумонат одамга тушди. Зиёратчилар, ўзимиздан, — вилоятлардан. Покистонликларми, ҳиндистонликларми, шуларга ўхшаш хорижлик аёллар ҳам бор. Мақбара салобати, бетакрор тарҳи, мўъжизавий шакли, нақшлар, ёзувлар, кошинлар, пештоқлар — ҳайратга солади. Улуғ бобокалонимизга муносиб буюк мақбара бунёд этилганидан фахр туясиз.

Зиёратгоҳни бош-адоқ айландим. Улкан дарвоза ёнида ёши қирқларга яқинлашган, истараси иссиқ киши мени кутгандай саломлашди. Кўришдик. Бу киши — зиёратгоҳнинг ноиб имоми Сулаймон Маҳмудов экан. — Истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ, биз томонларга қараб идиқ шамоллар эсди. Президентимизнинг даъватлари билан ўнлаб лойиҳалар ишлаб чиқилди, — дейди у. — Лекин, у лойиҳалар мана бу муаззам зиёратгоҳга тенглашолмасди. Шу боис бўлса керак, Юртбошимиз шахсан ўзлари лойиҳа устида ишлай бошладилар. Қурилишга пойтахти азим Тошканддан, Қўқондан, Хоразмдан, Бухородан Марғилондан, Самарқанддан, борингики, қаерда зўр уста бўлса ҳаммасини мана шу ишга жалб қилдилар. Ҳашарчилар, қурувчилар, етти ёшдан етмиш ёшгача — Ўзбекистоннинг турли жойларидан келган вакиллар вайратидан, қувончу шуқухидан ҳар кун тўю томошадай ўтди. Ниҳоят зиёратгоҳ битди. Ҳазратнинг руҳлари осойиш кўрди. Ўшандан буён бу ер Ватанимизнинг азиз ва муқаддас манзилига айланди.

Челақдан Самарқандга кун адоида қайтдим.

Болагимнинг яккаю ягона қувончи бўлган шаҳарнинг қоқ марказидаги истироҳат боғини, ундаги сеҳрли сарв дарахтларини, сўнг Рухободни, Гўри Амир мақбарасини, Оқсаройни кўриш эди. Университет хиёбонидан ўтар эканман, яқиндагина қурилган куйловчи фаввораларнинг шариллаши, унинг атрофида тўпланган йигит-қизларнинг шўх-шодон кулгилари қулоғимга чалинди. Ораста, чиройли, дидли хиёбон. Дарахтлари одамларга ўхшайди, — гапирди. Дарахтлар, одамлар, фавворалар... Қалбинг яшнайди.

Ҳокимиятда Беҳзод исми йигитга учрашдим. Мақсадимни тушунтирдим. Жилмайиб, бухорий шевада сизни бир ажойиб инсон билан учраштириб қўяман, деди. Бир оздан сўнг Тангри ака Сатторов кириб келдилар. Мен у кишининг маърифий руҳдаги мақолаларини ўқиганман. Хуллас, Тангри ака билан боғ сари йўналдик.

Боғ сайлидан кейин Рухободга юзландик. Тангри ака маҳаллада учрашув бор эди, деб хайрлашди. У ёнига Улуғбек деган йигит менга ҳамроҳ бўлди. Ўзи ёшгина, аммо гаплари қулоч-қулоч, ҳузур қиласан.

Рухобод мақбарасида буюк шайх Бурҳониддин Соғаржий ётибдилар. Муаррих Абул Ҳакими Самарқандий «Қандия» китобида ёзишича, шайх ҳазратлари Рухобод мавзесига қадам қўйиб: «Ушбу турган еримдан бир хуш ҳид келадики, гуё менинг тупроғимни ушбу ердан олгандур», — деган эканлар. Бурҳониддин Соғаржий Хитойда вофот этганлар, ўша ердан тобутларини туяга ортиб, ҳеч кимни яқинлаштирмай Рухободга олиб келиб дафн қилганлар. Со-

ҳибқирон Амир Темур бобомиз қабр устига маҳобатли мақбара қурдирганлар...
— Рухободнинг биқинида ароқ заводи бор эди, буздик, қаранг, қанақа чиройли хиёбон қиляшмиз, — дейди йигит.

Чиндан ҳам Рухободда афсонавий қурилиш, юзлаб қурувчилар тонгни шом, шомни тонг демай фидокорона ишладилар. Тез орада мўъжиза юз берди. Гўри Амирнинг чап томонига туташ жойдан узунасига пастга қараб фиштин девор кўтарилган. У Рухободга бош урадиган майдонга ўхшайди ёки аксинча, Рухобод пастида чайқалаётган кўкаламзор, дарахтлар, чироқлар пўртанаси. Гўри Амир — бугунги кунда улуғвор ҳашамат касб этган. Гўри Амир хизматкори — биз билан суҳбатда ўзини шундай таништирган, расман Самарқанд музей-қўриқ-хонасига қарашли Гўри Амир мақбара — ёдгорлик мажмуи директори Амрилло ака Абдуллаев мақбарага кираверишдаги йўлаклар мрамартошлари алмаштири-лаётганини, ҳовли майдончаси таъмирланаётганини кўрсатди. Соҳибқирон Амир Темур ўғиллари Шохруҳ Мирзо, Мироншоҳ, набиралари Муҳаммад Султон, Улуғбек Мирзо, пирлари Мир Саййид Барака ётган дафнани зиёрат қилдик. Амрилло ака: — Энди сизларниям Соҳибқирон руҳи кўллайди, — деб қолди. — Сабаб? — сўрадим ажабланиб. — 1996 йилда мени бу ерга бошқармадан Соҳибқирон юбилейлари арафасида ёрдамлашиб турасиз дея 2 ойга жўнатишган. 11 йилдан бери шу ерданман. Чунки, ҳассаса суяниб, яримта бўлиб бу ёққа келган-дим, ярим йилда ҳассани ташладим, шифокорлар бир умр мажруҳ яшасанг керак, деб айтгандилар. Мени улуғларнинг руҳи даволади. Қарздорман, кетол-майман — деди у.

Ташқарига чиқиб Амрилло акага ташаккур билдирдик. Мақбара ортида ўша машҳур — Оқсарой, Амир Темурнинг шоҳона кўшки, куни кеча хароба эди, бугун эса гўзал. Узимизни усталар унга шоҳона жило беряптилар. Айгишлари-ча, қуёшнинг нуригина рангларга жило киритар экан. Сунъий нурлар — жи-лони қорайтириши мумкин, аниғи, уни пишитолмасмиш. Мени бунга ақлим етмайди. Эркин ака Зухуров бошчилигидаги замонавий тилда айтганда рестав-раторлар — Ботир Зухуров, Шухрат Дўстмуродов, Хусан Зухуров, уста Баҳодир ака, Ражаб ака Маъруповлар Оқсаройни қудуқ қазгандек қаричлаб таъмирлашяпти. Соҳибқирон бу кўшқда меҳмонларни, элчиларни кутиб олган. Оқсарой жуда мураккаб, ислими, ганчкор, релефли услублар асосида барпо этилган. Кошинларга қизил кесак, дарахт елими қўшилган. Ўз даврида шуна-қанги дабдабали сарой бўлганки, довуғи етти иқлимга кетган. Ботир Зухуров тўлқинланиб, менга рангларни, бўёқларни ишлаш услубларини обдон тушун-тирди. Оз-моз тушундим.

— Биз, — дейди у, — зарҳал ёпиштириб, устидан ноёб лак бўёғи суртамиз. Ранглар кўк, зангор. 6-12 соатда қуригач, янги соғилган сут билан артиб чиқамиз. Бу сиз кўриб турган тилла сувлари, ленталари — ниҳоятда қимматбаҳо. Юртбошимиз Соҳибқирон Амир Темур Оқсаройи ўз даврида қандай бўлса, шундай тикланглар деганлар. Насиб қилса, ишонччи оқлаб, кўз кўрса қамаша-диган қилиб таъмирлаб берамиз. Бу ҳам Соҳибқирон, ҳам Юртбошимиз олдида-ги бурчимиз.

Шомга яқин Бибиҳоним онамизнинг мақбараларини бориб кўрдик. Иш суръати тез. Таъмирчилар шахди баланд. Мақбара ажйиб, кўркли хилхонага айланипти. Рўпарада Бибиҳоним қурдирган осори атиқа, Шамолни қаранг, шамолни — ер юзида бунақа шамол йўқ. Кўкрагимизга гувиллаган ғалати овозли шамол ури-лади. Бу мўътабар онамизнинг овози эмасмикан... Тиз чўкиб, Бибиҳоним остона-сини тавоф қилгингиз келади.

Сўнг Ҳазрати Хизр мачитига юзландик, мутлақо янги кўринишдаги мачит. Қўшимча минора кўтарилган. Аввал қандай бўлса, шундай таъмирланган. Қадимий қудуқ очилган. Қарайман: тубсиз. Чуқурликда сув ялтираб жимирлайди. Ният қилинг дейди, ёнимда мен билан сувга термулган мўйсафид. Ният қиламан.

Салдан кейин Шоҳи Зиндага ўтдик.

Президентимизнинг Шоҳи Зиндани обод қилиш тўғрисидаги қарори эълон қилингач, мақбаралар мажмуини асл ҳолига келтиришга киришилди. Кириш йўлаги кенгайтирилди, ўн-беш, балки йигирма қулоч, чамалашнинг иложи йўқ, ер майдони кўшиби олинди. Шу жараёнда топилган қабрлар обод қилинди. Шоҳи Зинда руҳига мос меъморий ечим топилди.

Шоҳи Зинда мачити имом хатиби Умиджон Рустамов, навқирон, ғайрати жўшган йигит. Араб, форс, эски туркий тилларини бекаму кўст билади. Ёзув-ларни тиклаш ишларида қатнашган. Хусусан, Ширин бика ақо мақбарасида Сукротнинг сўзлари тикланганини эхтирос билан сўзлаб берди. — Биласизми,

ярми ўчиб кетган. Ўргандик, изландик, охири топдик, «Инсон бу дунёда боқий эмаслигини билиб, ўзини машаққатга беради». Нима дейсиз, бу иборага. Шу тарзда жуда кўп сўзларни тиклашга муваффақ бўлдик. Тўғриси, бу ишга эътиборимизни қараган зот — Президентимиз бўладилар. Қашқадарёда, амир Темур бобомизнинг 660 йиллик тантаналарида мадраса, мақбараларга битилган сўзларни аслига қайтариш борасида кўрсатмалар берганлар. Ўз-ўзидан мақбара, мадрасалар — матншунослиги соҳасига асос солинди.

Шоҳи Зинданинг ҳар бир мақбараси заргарона маҳорат билан таъмирланганидан ташқари, ундаги ҳар бир битик тўлиқ тикланган. Шоҳи Зинданинг гултожи — Қусам ибн Аббос мақбараси мачити ҳайратомуз тарзга келтирилган.

Дарвоқе зиналар. Улар қирқтами, ўттиз олтитами. Ҳамма вақт ҳар хил. Чиққанингда кўпдай, тушганингда камайгандай. Мўътабар руҳлар қошига машаққат билан чиқасан, қайтганда барокотлар топиб, енгилгина, масофа қисқариб тушасан.

Эртаси куни Ал-Мотурудий мақбараларини кўришга ошиқдим. Ҳазрат ётган Чокардиза қабристонига 600.000 майит мангу уйқуда. Етти қатлам қабр бор дейишади. Унинг тарихи қарийб икки минг йиллик. Таниқли археолог Амридин Бердимуродов ҳикоя қилишича, Самарқанд шаҳрининг кўҳна қисмида жойлашган, бир неча юзлаб улуғ алломалар, саййидлар, шайхлар, имомлар ва ғозийларнинг охириги макони Чокардиза қабристони ислом оламида Мадинадаги Боқия ва Маккадаги Мулло қабристонларидан кейин шарофли учунги ўринда турар экан. Дастлаб бу ерга аллома Абу Исҳоқ бин Иброҳим Самосий қўйилган, 944 йил шайх Абу Мансур Мотурудий ҳам ўз васиятига биноан шу ерга дафн этилган.

Не қайғуки, мустабид замон талотўмларида, даҳрийлик авжига чиққан кезларда — 1948 йилда қабристон майдони ҳовли-жойлар қуриш учун бўлиб берилган. Ал-Мотурудий зиёратгоҳи имом хатиби Маҳмуд ҳожининг айтишича, ҳазрат қабри, ёнидаги мачит ўрнига қурилган ҳовлига ҳеч ким яшолмаган. Билиб-билмай мол боққанларнинг иши юришмаган, моллари касалланиб ўлиб қолаверган. Яна бир онахон бу ҳовлига кўчиб келгач, тушларида опшоқ кийимли, нурли сиймони оғилхона ёнида кўравергач, бетобланиб, охир-оқибат кўчиб кетганлар.

Кўргилик қирқ уч йилга чўзилади. Мустақиллик қуёши ўзлгимизни, тарихимизни қайтарди. Боболаримиз руҳини шод этиш, ҳурматиини қадр-қимматиини тиклаш — эзгуликка йўғрилган олтин давр бошланади. Юртбошимиз саъй-ҳаракати, ташаббуси билан Ал-Мотурудий ҳазратларининг 1130 йиллигини нишонлаш ва бу улуғ зотнинг қабри устида мақбара бунёд этиш масаласи кўрилади.

Ал-Мотурудий Имом ал-Бухорий қазо қилган 870 йилда дунёга келганлар. Аллоҳ Туронзамида бир буюк алломани ўз бағрига қайтариб, бошқа бирини туҳфа қилгандай. Гўёки, имом Бухорий Самарқанд яқинида жон таслим қилиб, Ал-Мотурудий ҳазратларига илоҳий навбатни бергандай.

Биз ҳазрат қабрлари устида дуойи фотиҳага қўл очдик. Имом хатиб Қуръон тиловатини бажо келтирдилар. Илоҳий каломлар мақбара кошнларига, гумбазига жаранглаб урилди. Қарасам, гумбаз тоқида бир мусича тиловат оҳангига бошини қимирлатиб ўтирибди. Донг қотдим. Имом хатиб бизни кузатаётиб, қулоғимга шивирлади.

— Доим шу ерга келади, тиловат эшитади. У бугундан рози.

Самарқанд кўчаларини оқшом чоки роса кездим. Регистонни, унинг бетакрор манзараларини қайта ва қайта томоша қилдим. Шердор, Тиллақори мадрасаларини Яларнгуш Баҳодур барпо этган. Бу бинолар ишқдан, муҳаббатдан яралган. Уларнинг барини таъмирлаб, ислом оламининг, башариятнинг мислсиз даҳолари қалбларига мақбаралар қурдирган, Оқсаройни Соҳибқиронга эҳтиром тарзида қайта бунё этаётган, Шоҳи Зиндани, Хўжа Хизрни, Бибихонимни — сайқал бериб, қалб кўри билан нурлантираётган, умуман мамлакатни маъмур ва обод қилишга азму қарор қилганлар ва бу ишда уларга бош бўлган, закий йўлбошчининг эзгу орзулари замонида яшашимиз. Минг қатла шукур.

Ана шундай туйғулар оғушида Шердор пешқидаги шерларга боқаман, улар гўё манглаймга муҳр босгандай, жисмларидаги қуёш вужудимни ёритиб умидларимни кийикка айлантиргандай. Умидларим «бизлар ҳеч кимдан кам эмасмиз, биз ҳам қудратлимиз» деб ҳайқира бошлагандай.

Сафаримизнинг учунчи куни, яна Бибихонимга элтадиган, пасти Сиеб бозо-

ри-ю, Шоҳи Зиндага туташадиган йўлдан сайрга чиқдим. Шаҳардаги ободликлар, қурилишлар сон-саноксиз. Айниқса, маҳаллалар, гузарлар ўзгача чирой очаяпти.

Даҳбедий маҳалласи оқсоқоли — Комилжон Раҳимбердиев билан учрашганимизда, у киши сув тармоқлари идорасидан эндигина қайтган эканлар.

— Наврўз байрамига келмадингиз-да, ука. Шаҳримизда ҳақиқий базм, тантана бўлди. Маҳалламизда пишган халисаю сумалакни мақгамаган одам қолмади, — Комилжон ака мағрур, гаплари тош босади. — 615 та оила яшайди гузаримизда. Жами 2105 киши, ҳаммаси байрамга чиқишди.

У мароқ билан ижтимоий ҳимоя йилидаги ишларни, кам таъминланган оилаларга эътиборни, қанча кўчат экишгани-ю, маҳаллада нечта тўй бўлганини гапириб беради. Тўйларга келганда ака адашиб кетди. Кимгадир телефон қилмоқчи бўлди, ахир маҳалла оқсоқоли — тўйлар кўп бўлса, сонини баъзан эсдан чиқариш табиий...

Маҳалладан чиқиб Университет хиёбонидаги Соҳибқирон Амир Темур ҳайкали қошида бир муддат ушланиб қолдим. Давлатчилигимиз асосчиси узоқ-узоқларга синчилиб қараяптилар. Узоқ-узоқларда, бизни нима кутаяпти, шубҳасиз, бахт фаровонлик, иқбол, саодат. Тагин хиёбон фаввораларига қараб йўналанман. Шарқираган сув руҳингни тебратади. Университет ректори, тарих фанлари доктори Темир Ширининов хиёбонни домлалар билан кезиб юрибди. Айни пайтда Темур ака университет қошида тузилган «Юбилей тадбирлари» марказида бош-қош.

Шаҳарда 60 та замонавий меҳмонхона меҳмонлар, сайёҳлар хизматига шай. Юбилейга атаб 100 дан ортиқ марказий кўчалару маҳобатли бино ва иншоотларга янги паннолар ва реклама мосламалари учун конструкциялар ўрнатилган. Самарқанднинг «юраги» — Афросиёбдаги шаҳар тарихи музейи таъмирдан чиқарилди. Катта, ўрта, кичик халқа йўллари қурилиши жадал давом эттирилмоқда. Ҳа, айтганча, «ТошБошлойиха» институти томонидан 2 босқичли Самарқанд шаҳрининг меъморий режаси ишлаб чиқилган. Ундаги режалар 2025 йилга қадар белгиланган. Ушбу режалар амалга ошса, Римдан ўтиб кетамиз. Ишонаверинг. Ушанда Афросиёб — Шоҳи Зинда, Бибиҳоним, Регистон, Руҳобод Гўри Амир, Кўксарой ягона халқага бирлашади. Бундай тарихий мўъжиза фақат Самарқандда акс этади ва муглақо қиёси бўлмайди.

Бешинчи кун. Бешта сарв дарахтидай, марказий боғда бунёд этилган 5 та дарвозадай, гўёки биз кенг, уфқлар оша ўтадиган, асрлар давонларини парчалайдиган хосиятли йўлимиздан кетаётгандаймиз. Аммо ҳеч қачон Самарқанд билан хайрлашиб бўлмайди, кетдим дейиш — гуноҳ, Салом. Мен ҳамиша шу ерданман, — деб айтиш лозим. Афросиёб ён бағирларидан ўтиб, Дониёр пайгамбар мақбарасига яқинлашаман. Еш келин-куёвлар, қоллар, аёллар ва эркаклар. Узундан-узун қабр атрофида парвоналар, муқаддас булоқ сувидан юз чайиб шивирлаётганлар. Илло, мен ҳам битта парвонаман, мен ҳам шивирлаётганлар қаторидаман. Истиклол йилларида бирданига яшнаб қолган писта бодомнинг ерга букилиб айлана ҳосил қилган доирасидан тўрт марта таомилга риоя этиб эмаклаб ўтаман. Нақл қилишларича, Дониёр турбати сақланган маконда одамлар бой ва тўқ яшашаркан, унинг руҳи эса барча балою офатлардан сақлар экан.

Сўнгги йилларда Тошкент кўчасидан зиёратгоҳгача Сиёб ариғи бўйлаб янги йўл очилган. Зиёратгоҳга киришда нақшинкор дарвоза ўрнатилган. Қабр атрофи оникс ва қора мармар билан қопланган. Қабрларга олиб борувчи 3 қисмли зинапоё барпо қилинган.

Хуллас, мана шунақа ишлар, манзаралар, кўринишлар, туйғулар.

Мен тушган машина Чўпонога қирлари ўртасида, бош кентимиз Тошкентга қараб елиб бораёпти. Кўксимда юрагим потирлайди, қоним тўлқинланади, ҳислар-туйғулар гулдурос солади. — Салом, Самарқанд, мен қайтаман.

Ахир ҳидингни бир марта бўйлаган инсон — ҳаёт гулобинини сипқоргандай сезади ўзини. Бу кенг, чексиз, шунинг билан бирга жуда тор дунёни исминини дилга жойлабгина бир қадар тушуниш мумкин.

Зеро, иймони бор, ҳалол, эътиқодли келаётганлар ва кетаётганлар билан абадий ҳақиқатдан хабардорман:

— Истиклол туйғайли яшарган, оловли қалблар ҳароратидан қайта сайқаланган Самарқанд — Ўзбекистон ҳамда башариятнинг доврўқди, боқий ва мангу шаҳридир.

Зикрилла Неъмат

САМАРҚАНД

Сиёб соҳилларин сархуш кездим мен,
Хаёлларим хаёлингга бўлиб банд.
Кезган сайин дилда меҳринг сездим мен,
Қадим Афросиёбимсан, Самарқанд.

Тош асридан гувоҳ — Замиччатошинг,
Омонқўтон — омон қолган тош бошинг,
Зирабулоқ суви — асрий кўз ёшинг,
Ёшлар томган гулобимсан, Самарқанд.

Искандарга дарвозасин очмаган,
Қутайбага юртин ташлаб қочмаган,
Чингизхонга қарши исён бошлаган —
Шижоату шитобимсан, Самарқанд.

Меҳроб айлаб сени мулки Туронга,
Темур бобом от солди кенг жаҳонга,
Сайқалдурсан ўзинг — еру осмонга,
Доим порлоқ моҳтобимсан, Самарқанд.

Гоҳ таланган, гоҳо вайрон этилган,
Гоҳ ёқилган, гоҳо ўққа тутилган,
Хар варағи зар ва қондан битилган,
Бобомерос китобимсан, Самарқанд.

Регистондир — асрларга тенгдошинг,
Кўкалдошинг — дардларингга сирдошинг,
Шердор ила Тиллакоринг — кўз-қошинг,
Қошу кўзи итобимсан, Самарқанд.

Зарафшондай тўлқинланиб тугёним,
Битдим ушбу мўъжаз шеъри шоёним,
Мангу омон бўлгил, эй онажоним,
Қалбимдаги хитобимсан, Самарқанд.

Авлодларга хазинасин сақлаган,
Улуғбекнинг юлдузларин асраган,
Таронаси олам узра янграган —
Олтин созли рубобимсан, Самарқанд.

Бошинг узра эсиб хурлик шамоли,
Чирой очар йилдан-йилга жамолинг,
Боқий бўлсин мангу бахту камолинг,
Мангу сўнмас офтобимсан, Самарқанд.

Отаёр

АСРАРЛАР
ОШИБ
ДУМБИРАМ

Улуғворлик

Ой нурын тўкару мовий денгизга,
Сувдаги аксига маъюс термулар.
Чапани тўлқинлар солиб измига
Ой аксин парчалаб ташламоқ бўлар.

Фақат қорайишиб сақлашар сукут
Ойдин тунга лоқайд боққан чўққилар.
Хатто тўлқинларнинг исёни унут —
Чўққилар пойига келиб чўккалар.

Бахши куйлаганда

Дўмбирам, хонишинг мавжланар,
Вужудим ситилиб боради.
Нолишинг авжланиб жон олар,
Бардошим титилиб боради.

Хаёлимда тағин жонланар тарих,
Нолишингда тағин тарих, водариг!

Дўмбирам, торларинг измидан бориб
Неча асрларга назарим тушар.
Зумда шомлар тушиб, тонглар оқариб,
Кўздан ўтиб борар не-не кечмишлар.

Тарих йўлларида толиқиб қолган
Не-не армонларнинг нидоси келар.
«Ё Расулulloҳ!» деб кўзга ёш олган
Чолларнинг ноласи бағримни тилар.

Босиб кела бошлар қуюндек оғиб
Гумбурлатиб олис тоғлар дарасин —
Ошиқлик кўйида Кўҳиқоф тоғин
Бир оҳ билан йиққан алплар наъраси.

Ана, бири талош улоқни олиб
«Хайё-хуйт!» деб босиб тақимга,
Талатўп майдондан чиқар отилиб,
Шарафлар келтириб узоқ, яқинга.

Отларнинг дупури бўлар эш,
Осмонлаб борасан дўмбирам.
Бўй берар хаёлда пешма-пеш,
Эл суйган ботирлар гумбирлаб.

Шу зайлда дostonларга жўр бўлиб,
Бахшиларнинг кўкрагида зўр бўлиб,
Давраларда бўйнинг жикқа тер бўлиб,
Асрлардан ошиб келдинг дўмбирам.

Хаволаниб Фиркўк билан кўкларга,
Кутқу солиб неча манман тўқларга,
Мадад бўлиб ғам-ҳасрати кўпларга,
Рустамдайин тошиб келдинг дўмбирам.

Хей, бокий давронда зўр бўлиб,
Осмонлаб жўшавер дўмбирам.
Отларнинг дупури жўр бўлиб
Шу дунё тургунча дўмбурла.

Биз

Айро тушдик, ўтди кўп замон,
Ер-ку қаттиқ ҳам олис осмон.

Узоқ кутдик — дардли, шу кўйи
На сен, на мен эголдик бўйин.

Минг бор тиниб сувлар кўлларда,
Янги излар тушди йўлларга.

Биз на ибрат олдик кўллардан,
На янги из солдик йўлларга...

Саратон

Саратон...
Сидириб ташламоқдадир
Яна бир ишчан кун манглай терларин.
Далалар тўлиқиб яшнамоқдадир,
Фидойи бир куннинг сипқариб меҳрин.

Куюш сачратганча қонтус шафақлар,
Уфқ кўзгусига солар ўзини.
Соялар узаяр, дим ҳаво чатнар,
Қушчалар чирқиллар ташлаб ўз инин.

Қишлоқ этагида ҳайқириб ётган
Анҳор ёқдан келар бир ажиб туйғу.
Эртанги кун учун қайғураётган
Дехқон юрагидан кўчган кўшиқ у.

Йўлларни чангитиб шошар уйларга,
Қисқа ёз тунига хумор болалар.
Қишлоқда, ёз ундаб кузги тўйларга
Хар кун ниҳояси шундай бошланар.

Бойхўроз Абдусалом

ҚАЛТИС ЎЙИНААР

Қисса

Маҳмуд дераза олдида тўхтади, пардани салгина очиб, ҳовлига тикилди. Туман куюқлашиб, чўкаётган туннинг қоронғу пардалари билан сингишиб борарди. Кўчаларни ёритиб турган чироқлар атрофида оқ-сарик заррачалар ўйнар, учинчи қаватдан қараётган кишига кўча худди дока ортидан кўринаётгандай туюларди.

Жимликни Зареманинг уф тортиши бузди.

— Утирсанг-чи, у ёқдан-бу ёққа бориб келавериб жонимга тегиб кетдинг. Режани хотиржам, ҳаяжонланмай, асабийлашмасдан амалга оширишга неча марта келишганмиз. Сен эса яна асабийлашаяпсан.

Иигит индамай нафасидан терлаган ойнани артди ва аёлнинг ўзи асабийлашаётганини сезиб, у томонга бурилди. Қўйсанг-чи дегандай, қўлини силтади.

— Саида бир ўзи келармикан ё...

— Битта ўзи келади, — деди Зарема унинг гапини бўлиб. — Мен унинг характерини биламан, обрўйини тўқмаслик учун ҳеч кимни бошлаб келмайди.

Яна жимлик чўкди. Яна Маҳмуд хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Зарема диванда қанақадир саргузашт китобни ўқиб ўтирибди, аммо у ҳақиқатан ҳам китоб ўқияптими ёки шунчаки ўтирибдими, билиб бўлмасди. Бу шаддод аёлнинг ўзи пальтосини ва этигини ечмаган бўлса-да, Маҳмудни ечинтирди, эгнига спорт кийимларини, оёғига шиппагини кийиб олишга мажбур қилди. «Сен ҳозиргина уйга кириб келдинг, жуда чарчагансан. Озгина тамадди қилиб олиб, диванга чўзилмоқчисан, тушундингми?»

У ҳаммасини яхши тушунди. Зарема ҳаммасини пухта режалаштириб қўйган. Ҳатто чой қўйиш ҳам мумкин эмаслигини бир неча марта уқтирган.

— Маҳмуд, қани яна бир ўзимизни текшириб кўрайлик-чи. Сен уй кийимида бир ўзинг ўтириб сомса еяпсан, олдингда пиёла. Чап томонингда иш қоғозларинг... Одатдагидай ҳам овқатланаяпсан, ҳам ишлаяпсан... Худди илгаригидай.

Зарема стол четида фирманинг ҳужжатларини ёйиб қўйди. Маҳмуд курсига ўтириб, соатга қаради, 19.00. У ярим соатдан бери нималар қилганини бирма-бир хотирадан ўтказди.

Саиданинг уйига кириб келди, ҳеч жойда из қолдирмасликка ҳаракат қилиб, хоналарни кўздан кечирди, ваннани текширди, олдиндан сув тўлдириб қўймоқчи бўлганди. Зарема тўхтатди...

— Узинг ўйлаб кўр, Саида ҳамма жойни қараб чиқади, албатта ванна сувга тўлдирилгани билан ҳам қизиқади. Уни билмайсанми, икки йилдан бери иккинчи хотин қилиб яшаяпсан-ку!

Шуниси қизиқки, у Саидани яхши биламан, деб айтолмайди, умуман аёлларни тўлиқ билиш, тушуниш мумкинлигига ҳам ишонмайди.

— Э, худо, биз нима қиляепмиз ўзи... Балки Саида келмас, балки у сенинг хатингни олмагандир... Балки... Э... Мен чарчадим.

— Нима бўлди сенга Маҳмуд? Қўрқаяпсанми?

— Қўрқаяпсанми? Эмиш! Сен қандай аҳволда бўлсанг, мен ҳам шундайман.

— Унда яхши.

— Фақат мана шу кутиш жонимга тегди.

— 20 миллион пул учун кутиш жонга тегмаслиги керак.

Маҳмуд уф тортиб девор соатига кўз ташлади. 19.30. У ўрнидан туриб, дераза олдида соч тараётган Заремага яқинлашди. Унинг ёнида тўхтаб, ташқарига назар солди.

— Ўйлайвериб асабларим чарчади, Саидага ачинаяпман.

— Сен ўйламаям, ачинмаям, — деди жаҳл билан Зарема.

Улар шундай ёнма-ён, қимирламай туриб қолишди, хонада ҳукм сураётган оғир жимликни фақат девор соатининг товушигина бузиб турарди. Маҳмуд кўзларини юмди, шу захотиёқ кўз ўнгида Саиданинг кулиб турган сиймоси гавдаланди ва унга нисбатан амалга ошироқчи бўлган ишларини ўйлаб сесканиб кетди.

— Ҳозир Саида келиб қолади, ўзингга «Фанта»дан бир пиёла куйиб қўй, қолган қисмига мана буни соламиз.

Зарема ўзини худди бола билан гаплашаётгандай тутарди. Бу йигитга малол келди. Шунга қарамай у индамади. Айтганини қилиб, пиёлани тўлдирди. «Фанта»га унинг рангига ўхшаш кукун солинди, сўнг аралаштирилди.

— Энди ҳидлаб кўр-чи.

Маҳмуд ҳидлади, ҳақиқатан ҳам фақат «Фанта» исидан бошқа ис сезмади.

— Кўп солиб юбормадингми?

— Етарли, агар у ҳаммасини ичса тирик қолиши гумон, лекин у бир пиёла ёки икки пиёла ичса, ухлаб қолади, менга ишонавер.

— Мурдаларни ёриб текшираркан, шунда сезиб қолишмасмикан?

— Бу заҳар эмас, тентаквой, уйқу дори, тез сингиб кетади. Ахир мен табибман-ку, ишончим комил бўлмаса шу ишни қилармидим?

Маҳмуд стулга ўтириб, овқатланаётган киши қиёфасига кирди.

— Ҳаммаси яхши бўлади! Хўп, мен кетдим, ўзингни ҳеч нима бўлмагандай тутгин. Кейин келишганимиздай деразадан белги берасан.

Кетишдан олдин у Маҳмуднинг юзларини қўли орасига олиб лабларидан ўпди ва «бардам бўл» дегандай кўзларига қаттиқ тикилди.

Зарема чиқиб кетганидан сўнг ёлғиз қолганидан эмас, хонада чўккан жимжитликдан чўчиб, эти жунжикди. Узини қўлга олишга ҳаракат қилди, лекин ҳадеганда бунинг уддасидан чиқолмади. Чиқиб қочиб кетсинми? Йўқ, кеч бўлди. Зарема ҳойнаҳой ташқарида бирон жойда пойлаб турибди, илондай авраб қайтариб олиб киради, эркакмисан ўзи, деб ҳамиятига ҳам тегди. Бундан ташқари Саидага дуч келиб қолиши ҳам мумкин. Йигирма миллион-чи? Бу пулга фақат Саидасиз эришиш мумкин! Ҳозир эса...

Бирдан қулфга калит солинаётганини сезиб юраги «шу» этди ва қотиб қолди. Эшик очилди. Кимдир кирди. Саида! Шундагина эси жойинга келиб сомсани тишлади, лунжини шишириб эшик томон ўгирилди.

Бўсағада Зареманинг пальтоси билан бир хил рангдаги ва бир фасондаги пальто кийган Саида пайдо бўлди. Қундуз телпақда қиз ўспирин йигитчадай кўринарди. У асабий ҳолда сумкачаси ва қўлқопларини диванга отди. Гўё бу ерда ҳеч ким йўқдай, нигоҳлари билан хонани тўлиқ кўздан кечирди, жаҳл билан ётоқхонага ўтди, кийим жавонини тарақлатиб очиб-ёпди, у ердан чиқиб ошхонага югурди, ундан ваннахонага ўтди, кейин ҳожатхона эшигини қарсиллатиб ёпди, қайтиб келиб Маҳмуднинг олдида тўхтади.

— Қани у?

Маҳмуд оғзидаги сомсани ютиб, пиёладаги «Фанта»дан ичди, кейин юзига ҳайронлик ифодаси бериб қизга юзланди.

— Кимни сўраяпсан?

— Топган янги ўйнашингни сўраяпман, билмасликка олиб сандирама! Мен ҳамма гапни биламан.

Йигит стул тўғрилади.

— Ўтир, ўзингни бос. Қаердаги бўлмағур гапларни деб асабийлашиб юрибсан. Кимдир сени алдаган. Мана кўрдинг, ҳеч ким йўқ. Ҳозиргина келиб овқатланаётган эдим. Бугун сен билан шу ерда қолмоқчи бўлиб келувдим, сен йўқсан, шунинг учун сомса еб сени кутиб ўтирибман, келиб қолса овқат-повқат қилиб берар деб. Қозонинг қайнагунча мен дўконга югуриб бориб келардим.

Саида ўтирди ва юзини қўллари билан беркитиб, овозсиз йиғлай бошлади. Бо-

шидаги телпаги тушиб кетиб, сочи қўлларини ёпди. Йигит стулни суриб унга яқинлашди, кафтини қизнинг силкинаётган елкасига қўйиб, бошини силай бошлади.

Саида унинг қўлини жаҳл билан олиб ташлади.

— Қўлингни торт, мен сенга етимча эмасман, бошини силаб қўйганингга овуниб қоладиган. Мени алдашингга йўл қўймайман, уйимга ўйнаш олиб келиш қанақа бўлишини ҳам кўрсатиб қўяман сенга!

Бошланди! Эски саҳна. Айтиладиган гаплар ҳам, бўлиб ўтадиган можаролар ҳам эски. Фақат ижрочилар янги. Турли-туман сўзлар ва чиройли ёки хунук жумлалар билан безатилган гаплар айтилиб, баҳслашилади, бақирилади, дўқ қилинади, ҳақоратлар ёғилади. Натижа эса ҳаммиша бир хил бўлади: ё ажрашиб кетилади, ё ярашилади.

Ҳақиқий эр-хотин бўлмаган эркак ва аёл ўртасида кечадиган жанжаллар кўпинча шундай якун топади. Фарқи шундаки, буларнинг ажралиб кетишлари осонроқ, чунки уларни боғлаб турувчи болалар бўлмайди, бўлса ҳам ўта махфий бўлади, буларнинг ярашишлари қийинроқ кечади, чунки уларни яраштириб қўйиш учун қариндошлар, дўстлар, маҳалла ўртага тушмайди, бузилаётган оила ва етим қолаётган болалар ҳақида ваъз-насиҳатлар айтилмайди.

Бу мулоҳазаларни ҳаёлидан ўтказмаган бўлса-да, амал-тақал билан яшаб келаётган Маҳмуд жанжал бошланаётганини сезиб, баландроқ келди:

— Ўзингни бос, Саида! Кимлигингни эсингдан чиқарма, сен менинг хотиним эмассан, мен сенга бир умр вафодор бўламан, деб қасам ичмаганман, мени кимгадир рашк қилиб жанжал кўтаришга ҳам ҳаққинг йўқ! Қолаверса, рашк учун арзийдиган бирон бир иш қилмадим.

Бунчалик қатъий ва хотиржам гапиргани, аччиқ ҳақиқатни Саида юзига очиқча айтиб юборганидан ўзи ҳам ҳайратга тушди. «Асабим чарчабди!»

Қиз ҳам унга ҳайрон бўлиб тикилди-да, беҳол қўлларини столга ташлади:

— Қаҳри қаттиқ одам экансан.

Кейин столда турган «Фанта»га чўзилди ва пиёлага тўлдириб қуйиб, пуфакчаларга тикилганча хўрсиниб, бўғиқ овоз билан:

— Ўйнашинг бўлсам ҳам бутун ҳаётимни сенга бағишлаганимни, кўз очиб кўрганним сен эканлигингни, сени деб ўзимни хор қилиб юрганнимни унутма, — деб пиёладагини ичиб юборди. Сўнг қаҳр билан давом этди: — Шунча вақтдан бери сендек илонни қўйнимда сақлаб юрган эканман-а, шўрим курсин, шунчалик ҳам аҳмоқ бўламанми?

— Очиқроқ гапирсанг-чи, нима бўлди ўзи, қайси дугонангни ўйнаш қилиб олибман?

— Мана кўр, ўзинг кимлигини таниб оларсан, — Саида столнинг устига битта сурат ташлади. Маҳмуд бу суратда нима тасвирланганини яхши билса ҳам, биригичи бор кўраётгандай, қўлига олиб кўзларига яқинлаштирди. Бу суратни Зарема иккаласи шу уйда тайёрлаган, фотоаппаратни ўзи суратга оладиган қилиб тўғирлагани, шифонернинг устига қўйиб, ўйнашининг ёнига тўшакка киргани ва устига кўрпани тортишга зўрға улгургани ҳали ёдидан кўтарилгани йўқ.

— Танидингми? Мана хатини ҳам ўқи! Аблахлар! Шошмай туринглар ҳали, уруғларингни қуритаман. Дугонажоним гўштини сенга, сенинг гўштингни унга егизаман!

«Улгурмайсан», деган заҳарҳанда фикр билан Маҳмуд хатни қўлига олди ва ўқиётгандай қоғозга тикилди. Хат мазмунини ёддан билди, ўқимаса ҳам бўлаверди. Зарема иккаласи баҳслаша-баҳслаша охири: «Саида, шу суратдагилар сенинг уйингда чоршанба кuni кеч соат 20 ларда учрашадилар», деган қисқагина ёзувда тўхталишганди. Албатта, бу нома имзосиз эди. Уни ўқиб бўлгандан сўнг нима жавоб қайтаришни ҳам билди:

— Бу қалбаки.

— Бескор айтибсан! Ўзим ҳам сезиб юрардим сизларда бир гап борлигини. Кейинги пайтларда жуда иноқлашиб қолувдиларинг, мендан эса қочиб юрадиган бўлувдинг.

— Сенга шундай туюлган. Булар бари уйдирма, кимнингдир ифвоси,— деди йигит ҳақиқатни инкор қилиш ва ишонарли ёлғон сўзлаш нечоғлик қийин эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилиб.

Саида яна бир пиёла «Фанта» ичиб, Маҳмудга нигоҳини қадади: Йигит аланг-жаланг бўлиб қолди. Ахир қурбон қилинаётган одам кўзларига ким ҳам тик қарай олади? У ер чизиб қолганини кўриб, ғалабасига тўлиқ ишонч ҳосил қилган одамдай, қиз хотиржам сўзлай бошлади:

— Биламан, мен хотининг эмасман, сен билан яшашни бошлаганимда оиланг борлигини, оилангни бузиб ўзимники қилиб олишим мумкин эмаслигини яхши

билардим. Лекин ўзим сенга таништирган дугонам билан юришинг одамгарчиликка кирадими? Менинг уйимда учрашишларинг-чи? Бирга ишлайимиз, бирга пул қилаймиз, сен нима десанг мен ҳаммасини бажариб келаяпман-ку! Сен бўлсанг...

Қизнинг кўзлари яна ёшга тўлди. Йигит нима қилишини билмай каловланди ва гуноҳкорона овоз билан қизни овуга бошлади.

— Кўй йиғлама. Мени кечир! Адашдим, Зарема сеҳрлаб қўйдими, гипноз қилдими, билмай қолдим. Бўлди, кўзим очилди, бошқа бу ишни такрорламайман. Жанжаллашиб юришимизнинг ҳожати йўқ. Зарема билан ўзинг гаплашасанми?

— Қандай қилиб гаплашаман, нима, менинг ўйнашим билан юрма дейманми? Ишонганим сен бўлсанг... Дардимни кимга ҳам айтардим.

— Бўпти, ўзим ҳал қиламан. Сен тинчлан, бошқа қайтарилмайди, ҳаммаси яхши бўлади. Дамингни ол, азизим!

Маҳмуд бегона кишидай четдан назар солиб, гинахонликнинг самимийлигига ҳайрон бўлиб турарди. Айниқса гаплари чин кўнгилдан чиқаётганига у лол қолаётганди, асл мақсади бошқа бўлса ҳам, у чин дилдан кечирим сўраётган эди. Балки қиз билан охириги марта гаплашаётгани учун шундай бўлаётгандир. Лекин Саида ўзи учун бунчалик муношиши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаган экан. Ё ҳаммасини тўхтатсамикан? Лекин пул-чи? Қолаверса, у уйқу дорини ичиб қўйди-ку!

Шу пайт қиз ўрнидан турмоқчи бўлиб қақдини ростлади, лекин столга суяниб, қайта жойига ўтирди, пешонасига қўлини қўйиб эснади.

— Сенга нима бўлди?

— Ҳеч нарса, озроқ бошим айланди.

— Узингни эҳтиёт қилмайсан-да! Эртагаёқ врачга учраш, балки қон босиминг пасайиб кетгандир.

— Ўтиб кетади, — у яна эснаб, ҳорғин ҳаракатлар билан пешонасига тушиб турган сочларини орқага ташлади. — Менга бир бало бўлди, роса уйқум келаяпти. Қоч, бир оз дам олай.

Саида зўрга ўрнидан турди. Маҳмуд қўлтиғидан олиб, ётоқхонага бошлади:

— Чарчабсан, дам олишинг керак, Мени кечир, жуда қийнаб қўйдим.

Қиз оёқлари чалишиб кетди, қийинчилик билан қадам босиб, борган сайин йигит қўлларига оғирлигини ташлаб ётоқхонага базўр етиб келди ва ўрнига чўзилди. У сезилар-сезилмас нафас оларди.

— Менга... заҳар бердингми? Сени яхши кўрадим, сен...

Шивирлаб гапираётган Саида жим бўлди.

Маҳмуд ёпишқоқ ўргимчак тўрларини сидириб ташлаётгандай ҳаракат билан юзини силаб хўрсинди ва рўмолчаси билан пешонаси терини артди. Яқиндагина суюклиси бўлган қизнинг қип-қизил қилиб бўялган лаблари орасидан кўриниб турган оппоқ тишларига қараб боши айланиб кетди. У деворга суяниб ётоқхонадан чиқди, ваннахонага кириб юзини ювди, лекин боши айланиши камаймади. Ҳорғин кўринишда уйқуга кетган нозанин қиёфаси кўз ўнгидан жилмасди. Яна деворга суяниб дераза томон юрди, ногирондек бир амаллаб пардани очди, орқага қайтиб чироқни икки марта ўчириб-ёқди. У бу ишларни худди робот каби бажарар, ўзини тубсиз жарликка қолаб кетаётгандай ҳис қиларди. Сўнг ҳолсизланиб қолган танасини диванга ташлади ва кўзларини юмди.

Шу ҳолатда қанча ўтирди, қачон Зарема кириб келди, сезмади, фақат кескин буйруқ беришга ўрганган овоздан ҳушини йиғиб олди:

— Ваннани тўлдир.

Маҳмуд секин ўрнидан туриб ваннахонага кириб кетди. Ваннахонага сув очиб қўйиб, аёл изидан ётоққа кириб борганида у қуйроқда дугонаси юзига тикилиб турарди. Жувон ёнида Маҳмуд пайдо бўлиши билан тетикланиб, намчил қовоқларни бирин-кетин очиб қаради. Оппоқ тухумга чизиб қўйилгандай ҳаракатсиз қопқора кўз қорачиқлар йигитнинг кўз ўнгида бирин-кетин очилиб-ёпилди. У сеҳрлангандай бу ҳаракатларни кузатар ва ўйнаши чўчимай аниқ ишлаётгани хотирасига қорақуйдай ёпишиб қолишини, буни ҳеч қачон ўчириб бўлмаслигини тобора яққол ҳис эта борарди.

Зарема эса бу вақт бемалол жонсиз қўлларни ушлаб, томирлар уришини текширарди. Унинг узун ва асабий бармоқлари худди най чалаётгандай оппоқ, нозик билакларини кетма-кет сийпалаб чиқди, ишини тугатиб, қақдини ростлаганда юзида табиблардагина бўладиган бефарқ ифодадан бошқа ҳеч нарса сезилмасди.

— Энди ваннага. Кўтар.

У бу гапни ҳамшираларга кўрсатма бераётган врачнинг эҳтироссиз овозидай овозда қуруққина қилиб айтди. Бунақа ишлар ишхонасида ҳар куни такрорланадиган юмушлардан бири бўлгани учун ҳам жувон ҳаяжонланмаётганини ўйлаб Маҳмуд индамай Саида бош томонига ўтди, икки қўлтиғидан олиб кўгарди. Аммо бари

яна ишониб бўлмайдиган кўрқинчли тушда содир бўлаётгандай туюлиб кетди. У ҳатто «туш кўрмайпманмикан», деб ўйлаб ҳам қўйди. Йўқ. Бу туш эмас. Ўзи бошлаган иш! Қўлидаги юк эса ҳақиқатан ҳам Саиданинг танаси... «Ҳали вақт бор, ҳаммасини тўхтатиш мумкин...»

Лекин дугонасининг оёқларидан кўтариб турган Зарема жаҳл билан айтган сўзлар уни яна ҳақиқий воқеликка қайтарди:

— Кимирла! Нега серрайиб қолдинг?

Йигит танани ачомлади-да, қўшга қўшилган ҳўкиздай пишиллаб, ванна томон шошилди, орқасидан Саидани оёқларидан кўтариб олган Зарема ҳам эргашди. «Эр-каклардай кучли, касалларни кўтаравериб ўрганиб кетганда!» Маҳмуд ўзи ҳам англамаган ҳолда врач ўйнаши ҳақида қўл остида ишлайдиган ижрочи ходимдай фикрлай бошлаган, ҳатто унга сўзсиз бўйсунётган эди.

Улар танани ваннага солишди. Сув танани ярмини қоплади. Бироқ жўмракдан тўхтовсиз оқиб турган оби ҳаёт тирик жонни маҳв этмоқ учун аста-секин кўпая бошлади. Зарема иссиқ сувни кўпроқ тушадиган қилиб қўйди, сўнг «Илиқ сувда уйку дори тезроқ танага сингиб кетади», деб қўйди унга кўз ташлаб. Аммо бу сўзлар Маҳмуднинг онгига бормас, уларни тушунишга ҳаракат ҳам қилмасди. Йигит серрайганча ваннадаги танага тикилиб қотиб турарди. Иссиқ сувдан енгилгина кўтарилаётган буг юмалоқ томчиларга айланиб девор ва деворга осиб қўйилган ойнадан сизди. Лекин у буни кўрмасди. Чунки кўрадиган ҳолатда эмасди. Ҳеч нарсани идрок этмай қўйган онгида фақат сув ўз бағрига олаётган тирик танани охир-оқибат мурдага айлантириши ҳақидаги даҳшатли фикр айланиб юрарди, холос...

Ваннахонадан чиқиб келаётган Зарема туртиб ўтганидагина Маҳмуд ўзига келди. Даҳшатли иш натижасида қўлига йигирма миллион сўм нақд пул тегиши эсига тушиб, ўзини сал тутиб олди, онгидаги фалажлик, айбдорлик ҳисси бироз тарқалгандек бўлди ва оддий фирибгарлардай фикрлай бошлади. У нима қилди ўзи? Ҳеч нарса! Уйку дорини «Фанта»га Зарема аралаштирди, уни Саиданинг ўзи ичди. Маҳмуд фақат уйку элитаётган қизни суяб, ётоғига олиб кириб ётқизди, сўнг қарахт танани кўтариб, ваннага солишга ёрдамлашди. Танани Зарема жойлаштирди, аниқроғи сув оғиз-бурнини ўраб оладиган қилиб жойлаштирди. Саида ўз эҳтиётсизлиги туфайли ўлади. Бунга ишонувчанлиги сабаб бўлди. Агар у рашк баҳона бу ерга жанжаллашиш учун келмаганида ва ўз қўли билан дорини ичмаганида ўлмаслиги мумкин эди. Мўмай ақча дардида тузилган режа ҳам амалга ошмай қоларди...

— Маҳмуд! Бу ёққа кел, хотинчанг сумкасидаги ҳужжатларни кўр, кераклисини ажратиб ол. Кетамиз!

У сумкани ағдарди, тушган нарсалар ичидан йигирма миллион сўмлик касса кимир ордери бўлагини олиб чўнтагига солди, фирмага пул топширилганлиги ҳақида ҳали ҳеч нарса ёзилмаган, чала тузилган товар-пул ҳисоботини бошиқа қоғозлар билан қўшиб яна сумкага солиб қўйди.

Режа бўйича мурда топилганда Саида ёнидан йигирма миллион сўмлик товар фирмадан қабул қилиб олингани ва сотилгани тўғрисидаги ҳужжатлар чиқиши, пул фирмага топширилгани тўғрисида эса биронта ҳам қоғоз топилмаслиги, шу йўл билан пул қиз зиммасида қолиб кетиши, аслида эса унга Маҳмуд ва Зарема эга бўлиши керак эди.

— Кетдик, тез бўл! Мен ҳамма нарсани артиб чиқдим, бармоқ изларимиз қолмади. «Фанта», сомса, пиёлани олиб кетамиз. Йўлда бирон жойга ташлаб кетасан. Сув оқаверсин. Ваннанинг юқорисидаги тешигини текшириб кўрдим, ошиқчаси шу тешикдан бемалол оқиб чиқиб кетаверади, уйда тошқин бўлмайди.

Зарема хонадаги чироқни, сўнг йўлакдагисини ўчирди. Улар эшикни секин ёпишиб, жимгина чиқиб кетишди. Кўчада анча хотиржам бўлиб қолган Маҳмуд ёнида қадам-бақадам кетаётган аёл ўзини тутишига ҳайрон қолди, бир марта ҳам иккиланмади, ҳатто кўрқмадиям. Нима учун бу врач жувон яқин дугонасини ўлдиришда асосий оғирликни ўз зиммасига олдийкин? Пул учунми, пулни теппа-тенг бўлишмоқчимми? Мумкин. Ёки дугонасидан бирон-бир жабр кўрган-у, пайти келди, деб қасдини олаяптими? Бу ҳам мумкин. Маҳмуд туфайлими? Бунга эса ишониш қийин! Бир ойдан бери яқинлик қилишётганлари билан ўйнаши учун Зарема бу ишни қилмаслигига ақли етади. Қолаверса, ўйнашлар севги-муҳаббат ва меҳри-вафо вақтинча эканлигига аллақачон ишонч ҳосил қилиб бўлган. Демак, пул учун!

— Мен ҳозир тўғри Тошкентга кетаман, сени касалхонанг олдида тушириб қолдираман, миллионлар ҳужжати билан манавиларни йўлда ўзим йўқ қиламан. Пул турган жойга яқинлашма. Сен билан яқинлашма куни учрашамиз. Сув ўтказмайдиган целлофан халтани тайёрлаб қўй! — деди у машинани ҳайдаб йўлга чиққандан сўнг, Зарема тўғрисида фикрлашни тўхтатиб.

— Тошкентга етиб боришинг билан ўртоқларингни топ, шанбагача улардан аж-

ралма. Ўзингни оқлайдиган барча ҳаракатларни келишганимиздай бажар. Яна бўшашиб ўтирма! — бидирлай бошлади жувон ўз навбатида кўрсатма беришдан ўзини тиёлмай.

— Бўпти, — деди йигит ўгитона гапларни ёқтирмай.

Йўлнинг қолган қисмида ҳар қайсиси ўз хаёллари билан жим кетди.

— Мана шу ерда тушир, ҳеч ким йўқ экан.

Ўпишдилар. Лекин аввалгидай эмас. Нимадир узилган, ўртадаги муносабатларда нимадир бузилган эди. Сўнг Зарема машина эшигини секин ёпиб, қоронғулик ва туман ичига сингиб кетди.

***

Фаллаоролдан кейинги тумансиз ва текис йўлда яп-янги «Нексия»сини жуда катта тезликда ҳайдаб, Тошкентга уч соатда етиб келган Маҳмуд ниҳоятда қаттиқ чарчаганини сизди. Лекин дўсти Акмал дарвозасини очганда ўзини хушчақчақ ва бардам тутиб, у билан кучоқлашиб кўришди.

— Жуда толиқдим, дўстим. Иш-иш, деб бир кун ўлиб кетамиз. Уйингдагиларни безовта қилиб, уйғотиб ўтирмайлик. Бугун маст бўлгунча ичиб ухламоқчиман. Хоҳласанг менга шерик бўл. Камина ҳақ беради. Эртага қурилиш материалларини улгуржи сотадиган бирон-бир ташкилотни кўрсатсанг, нарх-навосига қараб битта шартнома тузаман. Кейин чойхонада ош қиламиз, жума куниям дам оламиз. Агар маъқул бўлса, кетдик!

— Маъқул. Ҳозир хотинга айтиб, кийиниб чиқай.

У «Чорсу» меҳмонхонасига жойлашди, кейин бозордан сал нарироқдаги хусусий ошхоналардан бирида улфатчилик қилди. Битта ароқ ва кабоб олиб олган Маҳмуд Акмал билан меҳмонхона олдида хайрлашди.

Жимжит хонада ўтириб, ароқнинг ярмидан кўпроғини ичиб қўйган бўлса ҳам уйқуси келмади. Аста-секин қайфи ошиб, Саидани ҳам, унинг ваннахонасини ҳам, ҳатто Заремани ҳам унутди. Фақат катта пул билан ишни янада кенгайтириш, машаат қилиб юриш, чет элларга чиқиш, вақтини меҳмонхоналарда, ресторанларда ўтказиш, гўзал қизлар хаёлини қамраб олди. Бирдан кўз олдида қаватдаги ёшгина навбатчи аёлнинг мастона кулиб турган сиймоси гавдаланди ва ҳеч иккиланмай уни хонага таклиф қилиш учун ўрнидан турди. Ҳатто бутун қаватда ҳеч ким йўқ, жувон эса столга бошини қўйиб ухлаб ўтирибди. Қадам товушларини эшитиб, бошини кўтарди:

— Хизмат, ака?

— Чойингиз борми?

— Сиз хонангизга бораверинг, ҳозир олиб кираман.

— Чойсиз ҳам бораверинг.

Бир неча дақиқадан сўнг улар «хизмат» ҳақини келишиб олишгач, тўшакка кирдилар.

Маҳмуд уйғонганида, тўшакда бир ўзи ётарди, аввал қаердалигига ақли етмай, биров шошиб қолди, сўнг ҳаммаси эсига тушди. Юраги увишиб кетди. Бўлиб ўтган ва бўлиши муқаррар воқеалар кўрқинчли эди. Бунинг устига кечаси ичилган ароқ хумори ҳам сезила бошлади. Бош оғриғини босиш учун шиша тагида қолган бир хўпламгинани сипқориб юборди. Шундан сўнггина эшик тақиллаётганини англади.

— Ҳозир! — дея овоз бериб эшикни очди.

— Вой-бў, сасиб кетибсан-ку! Бўғилиб ўлишингга оз қолибди-ю, ошна! Ҳаммасини ўзинг ичдингми? — стол устидаги иккита бўш шишани кўрсатиб сўради Акмал.

— Билмадим.

— А, тушунарли! Маъшуқа чақирибдилар-да! Бор, ювиниб чиқ. Мен кутиб турман.

Маҳмуд эти увишган кўйи ювингани кириб кетди. Муздек сув тагида тураркан. шанба кунигача кутиш кераклигини ўйлаб, яна кайфияти бузилди. Нега энди, шанбагача? Нега кечаёқ ишни бир ёқли қилиб қўя қолишмади? Агар биров кўриб қоладиган бўлса, эҳтиёт чораси кўрилган эди-ку! Зарема атайлаб Саиданикига айнан ўхшаш пальто ва телпак кийиб келган эди. Бехосдан кўзи тушиб қолган одам ҳам аввал Маҳмуд, кейин Саида келганини, сўнг иккаласи қиқиб кетишганини тасдиқлаган бўларди. Қоронғуда Зарема Саидадан сал баландроқ ва тўлароқ эканлигини ким ҳам ажрата оларди. Йўлакда эса чироқ анчадан бери ёнмайди. Ҳамма ухлагандан сўнг у қайтиб келиб, ими-жимиди мурдани қопга солиб, олиб чиқиб кетарди. Қопни йўл-йўлакай Зарафшонга ташлаб кетиш мумкин эди-ку! Булар барини Зарема ўйлаб топган. Икки кун ичида уйқу дориси танага сингиб кетармиш.

Шундан кейин мурда Зарафшонга ташланса, Саида ўз жонига қасд қилиб, ўзини дарёга отгани шубҳасиз исбот бўлиб турармиш.

Балки тўғридир. Ахир у врач-ку! Лекин икки кун кутиш ҳам оғир-да.

Қамокдагилар қандай чидашаркан, улар ҳар бир кунни санаб ўтиришармиш-ку! Ўз фикридан қўрқиб кетиб, бошидан бир маромда қуйилаётган сувни янада совутди.

— Бўлдингми? Чикақол, кўчада Саида кутиб турибди!

Маҳмуд даҳшатдан қотиб қолди, Саида бу ерда нима қилиб юрибди? У ваннахонада ўлиб ётган бўлиши керак-ку!

— Ким кутиб турибди? — бақириб юборди йигит.

— Саид, «тахта бизнес».

Маҳмуд сувни тўхтатиб аргинаркан, бугун бирон-бир ташкилот билан қурилиш материаллари олиш учун шартнома тузмоқчи эканлигини Акмалга айтганини эслади. Буни қаранг, «Саид»ни адаштириб эшитибди. Бу йигитни Маҳмуд ҳам танийди, тузуккина фирмаси бор. Бу яхши. Дўстининг калласи ишлайди. У тезгина кийиниб чиқди. Тадбиркорлар Саиднинг идорасида кофе ичиб, тахта олиш учун шартнома тузишди, сўнг ресторанда ўтиришди.

Кейин нима бўлди? Ҳа, саргарошхонада навбати билан соқол олдиришди, у ердан чиқиб, ошга боришди, яна ичишди, нимадандир Саид хафа бўлиб, кетиб қолди. Кетса кетаверсин, дея яна ичдилар. Кейин нима бўлганини эслай олмайди.

Маҳмуд ётган жойида бу уй кимникилигини, бу ерга қандай келиб қолганини қанча ўйламасин, ёдига туширолмади. Нега бу ерда ётибди? Акмал қани, соат неча бўлди? Йигит ушбу саволлар қуршовида ланж бўлиб ётганида 23-25 ёшлардаги келишган рус жувони сариқ сочларини селкиллашиб кириб келди.

— Уйғондингми, азамат? Тур, ювиниб ол. Овқат тайёрлаб қўйдим.

— Акмал қани?

— У кечаси кетган эди. Ўзига келса қўнғироқ қилсин, деб кетди.

— Бу сенинг уйингми?

— Шундай, ўзим. Отинг нима?

— Лариса. Ну и алкаш! — деб аёл чиқиб кетди.

Шундагина Маҳмуд рус аёл билан ўзбек тилида гаплашаётганига фаҳми етди. Совуқ сувда ювиниб сал-пал ўзига келаркан, ваннага қараб туриб сесканиб кетди. Оёқлари тагида гуё Саиданинг жонсиз танаси чўзилиб ётарди. У апили-тапил ички кийимларини кийиб ваннахонадан ура жўнади. Хона сари йўналганда Лариса:

— Уялмай келавер, кеча оқшом уятни йиғиштириб қўювдинг-ку! — деб ошхонадан пичинг отди.

Лекин у кўйлак-шимини кийиб чиқди.

— Ма, манави қатиқни ич, даво бўлади. Ё ароқ билан даволанасанми?

Йигит нидамай ароқдан қўйиб ичди, сўнг қатиқ билан газак қилди.

— Соат неча бўлди?

— Ўн икки.

Эртага шанба. Қайтиб бориб мурдани йўқ қилишлари лозим. Йўқ, буни эсламаслик керак! Фақат дам олиб, бугунни ўтказиши зарур. У секин аёлни бағрига тортди.

— Бироз овқат еб олсанг бўларди. Мен қочиб кетмайман.

— Тортмаяпти.

— Қатиқни ич, яхши бўласан.

Зўрлаб ичилган икки қултум қатиқ хуш ёқди, қолганини ҳам ютоқиб охиригача смирди. Сўнг куйиб ётган ошқозонига бориб тушаётган муздайгина суюқлик ароқни босиб, ёқимли жойлашиб олаётганини ҳис қилиб, кулиб қўйди. Лариса ҳам кулимсираб «кока-кола» ичимлигини идиши билан тутди:

— Буни ҳам ичиб юбор, босади.

Маҳмуд яримлаган шисани столга қўйди, ҳузур қилиб кекирди. Кейин сигарета тутатиб, стул суянчиғига ястанди, чап қўли билан жилмайиб турган жувонни белидан олиб ўзига тортди. Лариса тиззасига оҳиста ўтирди.

— Пешонангдан тер чиқаяпти.

Ҳақиқатан ҳам бадани совуқ терлаб, кўнгли айний бошлаган эди. У сариқ соч гўзални секин турғизиб ванна томон юрди, бироздан сўнг ўқчиётгани эшитилди...

Тушга қадар бироз ухлаб олган Маҳмуд ўзини анча тетик ва бардам ҳис қилди. Тамадди қилгиси келиб қўйнида эрибгина ётган аёлни уйғотди:

— Лариса, бирон нарса ейлик, колбасами, сосисками бўлсайди. Агар бўлмаса пул бераман, олиб келасанми?

— Ҳаммаси бор, — деди аёл нозли товушда, — кечаги берган пулинг икки кунга етади, мен сенинг ихтиёрингданман.

Пули тўланса ҳамма нарса бор, гўзал аёл ихтиёрида... Зарема ҳам пул учун у

билан бирга кечаги ишни қилган бўлса ажабмас. Ўша миллионларни деб ўз дугона-сини ўлдиришда қатнашган одам, шеригига хиёнат қилиб, пулни ўмариб қўйиши ҳам мумкин-ку! Агар Зарема уларни олиб қўйса ва ҳеч нарсадан хабарим йўқ, деб тониб туриб олса, додини кимга айтади? Пул тагида бировга айтиб бўлмайдиган даҳшатли сирлар ётган бўлса...

Бирдан Маҳмудни Самарқандга бориб, вокзалнинг иккита юкхоначасида сақланётган пулларни бошқа жойга олиб қўйиш истаги қамраб олди. Бу фикрдан қутулмай, охири Самарқандга учиб бориб, савилни тинчитиб, яна қайтиб келиб, шу ерда дам олишга қарор қилди.

— Лариса, мен бироз айланиб келаман, сен зиёфат тайёрлаб тур, ақчани ўйлама. Ярим кечаси бўлса ҳам келаман.

— Хўп бўлади, хўжайин, — ҳазил билан жавоб қилди аёл.

У Ақмалга телефон қилиб, ўзига келиш учун шаҳарда бироз пиёда айланиб юрмоқчи эканлигини, бугун Ларисаникида тинчгина дам олмоқчилигини, эртага машинасида Самарқандга кетиш учун энди ичмаслигини айтиб, безовта қилмасликни ўтинди. Уйдан шоша-пиша чиқиб, таксида аэропортга етиб борди ва кўпроқ пул тўлаб соат 17.00 да учишга шай турган самолётга ўтирди. Самарқандга етиб келибоқ битта хусусий такси ушлади, йўл-йўлакай пул солинган сумкаларга айнан ўхшаш иккита сумка олиб, уларни беихтиёр шу ерда сотилаётган арзонгина макаронга тўлдирди. Таксини вокзал олдида қолдириб, юкхоначалардаги йигирма миллион сўм солинган иккита сумкани олиб, ўрнига макаронли сумкаларни қўйиб чиқди. Хайрият, пул жойида экан! Нега пул солинган сумкаларни макаронли сумкалар билан алмаштириб қўйганини ўзига изоҳлаб беролмасди, шунчаки бир ҳазил тузоқ деб қилди шекилли бу ишни.

— Сумкаларни бериб юбораман, деган одам кетиб қолибди, энди аэропортга ҳайданг, ука! — деди у хотиржамлик билан машинага ўтираркан.

Такси эгаси билан ҳисоб-китоб қилиб, сумкаларни аэропортдаги юкхонага топширди.

Йигит Ларисаникига кириб келганда соат тунги ўн бўлганди.

Эрталаб дўстиникидан машинасини олиб, у билан хайрлашди ва ўз юртига йўл олди. Лекин шаҳарга яқинлашган сайин дилини ғалати безовталик қамраб ола бошлади. Қандайдир бир куч Саиданинг уйига бориб, ваннани кўздан кечиришга чорлар эди. Узини бу ишни қилмасликка минг бор ундаган бўлса-да, бошлаган иш натижасини кўриш истаги ғолиб келди. Бўлғуси миллионер шу кучга бўйсуниб, машинасини кўчада қолдирди ва таниш уй томон юрди. Зинапоядан кўтариларкан, иложи бориचा овоз чиқармай қадам ташлади. Мана, ўша 21-хона. Секингина кулфга калит солди. Эшикни авайлаб очиб, ичкарига кирди. Йўлакдан ўтиб, ваннахона чироғи тугмасини босди ва эшикни очган жойида қотиб қолди. Қўлқопли қўллар билан телпагини пешонасидан кўтарди. Миясида бирон-бир фикр, ўй пайдо бўлмас, онги яна фалаж бўлиб қолган, фақат бўм-бўш оппоқ ваннага бақрайиб қараб турарди... Беихтиёр қўлқопини ечиб, синчиклаб ваннанинг ичига кўз югуртирди, полга қаради. Ҳаммаси қуп-қуруқ ва топ-тоза. Тана эса йўқ! Қайтиб чиқиб хоналарни айланди, уй саранжом-саришта, ётоқхонадаги ўриндикнинг гижимланган жойи ҳам йўқ, ошхонада ҳам ҳамишадагидай тўлиқ тартиб!

Алқисса, Саиданинг мурдаси ғойиб бўлган эди! Ҳатто, шунақа кўриняпти шекилли, деб ўйлади. Лекин Маҳмуд йўқ нарсалар бор бўлиб кўрингани ҳақида кўп эшитган-у, бор нарса йўқ бўлиб кўрингани тўғрисида эшитмаган эди. Сираси, бу вос-вос касали эмас! Бу ҳақиқат, уй ҳам, ванна ҳам, шу ерда қолдирилган тана йўқлиги ҳам ҳақиқат! Лекин мурда қаёққа ғойиб бўлди? Қўшниларидан сўраш — нодонлик! Нима деб ҳам сўрайди? Мен ўйнашимни ўлдириш учун сув тўлдирилган ваннага солиб кетувдим, бугун келиб тополмадим, сизлар кўрмадингларми деса, устидан кулишмайдими!?

Агар бирон киши сезиб қолиб милицияга хабар қилган бўлса-чи? Унда иш чатоқ, чунки ҳеч ким ўз уйида кийимини ечмай ваннага тушмайди, ваннада сувга чўкиб ўлмайди. Нима қилиш керак? Пул бор ўртада... Нима бўлганда ҳам режа бузилди, номаълум сабабларга кўра иш бошқача тус олган. Демак ҳаракат қилиб қолиш керак! Ҳамма иш шу йигирма миллион сўмни қўлга киритиш учун қилинган эди, демак пулдан воз кечиб, фирмага олиб келиб қўйиш керак! Саиданинг ўлими бўйича уни айблаша олмайдилар, у ўлган вақтда Маҳмуд Тошкентга кетаётган эди. Зарема сотмайди, чунки ўзи қотилликнинг иштирокчиси, Маҳмуднинг айбсизлигини тасдиқлашга мажбур. Эҳтимол, Саида ўзига келиб, сувдан чиққан ва бор ҳақиқатни тушуниб олиб қариши ҳужумга ўтгандир. Ҳатто милицияга хабар қилгандир. Балки нима гаплигини Зарема билар? Тўппа-тўғри бориб, ундан сўраш керак.

У уйдаги чироқларни ўчириб, секин чиқиб кетди. Агар Саиданинг мурдасини бошқа биров топиб олган бўлса ва милицияга хабар қилган бўлса, унинг иш жойи билан ҳам қизиқишади. Буни ҳисобчидан билиш мумкин, у шанба кунни ҳам ишда бўлади. Чўнтагидан уяли телефонини олиб, ҳар эҳтимолга қарши фирмага қўнғироқ қилди. Гўшакни бош ҳисобчи олди.

— Яхшимисиз, Мирза?

— Ассалому алайкум, Маҳмуд ака, яхшимисиз?

— Раҳмат. Нима қилиясиз?

— Ҳисоботларни тугатай деб келувдим.

— Яхши. Ишхона тинчми? Менга ҳеч гап йўқми?

— Тинчлик. Нимаиди?

— Мен ҳозир Самарқандга кириб келдим. Икки кундан бери йўқлигим учун сўраяпман-да. Идорага кейинроқ ўтаман.

— Қутиб турайми?

— Йўқ. Менда ишингиз бўлмаса кетаверишингиз мумкин.

Маҳмуд биров энгил тортди, ҳали мурда билан милиция шуғуллангани йўқ. Унда ким? Агар Саиданинг ота-онаси, акалари ёки бошқа биров яқин кишиси ўликни топиб олганда ҳам милицияга хабар қилишган бўларди. Милиция эса ҳамма ёқни тўс-тўполон қилиб юборарди. Демак бу тахмин ҳам тўғри келмайди. Негадир у тирик Саида ҳақида эмас, фақат мурда ҳақида ўйларди.

Маҳмуд машинасида Зареманикига йўл олди. Келишув бўйича аёл уйда кутиб турган бўлиши керак. Лекин у йўқ экан. Касалхонага қўнғироқ қилди, у ердагилар бугун Зарема ишга чиқмаслигини айтишди. Зарураг туфайли биров жойга кетган бўлса келиб қолар, қўнғироқ қилиб топиб оламан, деган ўй билан ишхонасига кетди.

Фирмага келган заҳоти жойига ўтирасолиб яна Зареманинг уйига қўнғироқ қилди.

— Эшитаман, — жувоннинг жарангдор товуши эшитилди.

— Салом, бу мен, яхшимисан?

— Салом. Яхши дам олдингми? Қаердасан?

— Самарқанддаман. Тинчликми? — атайлаб ўсмоқчилади йигит.

— Тинчлик. Ҳаммаси режадагидай.

— Вокзалга бордингми?

— Нимаиди?

— Ўзим, шундай сўраяпман-да.

— Бордим.

— Нега?

— Энди... эҳтиёт бўлган яхши деб ўйлаб, юкни бошқа юкхоначага ўтказиб қўйдим. Кўрқма, ҳеч нарсага текканим йўқ, ҳатто очиб ҳам кўрмадим. Код рақамини, юкхоначалар рақамини-айтайми?

— Ҳа! — деб юборди Маҳмуд ҳеч нарсага тушунмай.

— Тарғиб рақами 12 ва 13, кодлари 550,551.

— «Ванна»га ҳам бордингми?

— Ҳа.

— Нега?

— Нимагадир сув қочса пастки қаватдаги қўшниларникига оқади, улар тўполон кўтарса нима бўлади, деб қўнғилим безовта бўлаверди... Чидаёлмай бордим.

— Қачон?

— Кеча оқшом.

— Тинчликмикан?

— Ҳа. Фақат икковимиз қилишимиз керак бўлган ишни ўзим амалга ошириб келдим.

— Тушунмадим.

— Юкни ваннадан олиб чиқиб, мўлжаллаган жойимизга ташлаб келдим.

Кўришганда ҳаммасини тушунтириб бераман. Қачон келасан?

— Тушлик қилиб, кейин бораман.

— Бўпти, кутаман.

Маҳмуд учинчи қаватдан эллик-олтмиш килограмм келадиган танани Зарема битта ўзи кўтариб олиб чиқиб кетганига ишонгиси келмай, бу ҳақда гапирмоқчи бўлди-ю, лекин кутилмаганда уйғонган бир туйғуга бўйсуниб, индамай гўшакни жойига қўйди.

Ажабо, у бу ишни қандай эпладийкин? Ё бировнинг ёрдамидан фойдаландими? Бу ерда бир гап бор! Зареманинг фикри ўзгариб қолгани аниқ. Бўлмаса у

«пул»ни бошқа жойга олиб қўймаган бўларди. Рақамлар ва кодларни айтмасди. Нима бўлганда ҳам у пулни бошқа жойга олиб қўйиб яхши иш қилган экан.

Эҳтиёт чорасини кўриб қўйиш керак, шекилли. Пулни нима қилиш керак? Аэропортда тураверсинми ё фирмага олиб келиб қўйсинми? Ана шундай учкуйруғи йўқ ўйлар гирдобиди Маҳмуд уйига кетди. Оиласи билан нохуш кайфиятда бир амаллаб тушлик қилди. Беихтиёр яна фирмага қайтиб келди. Кириш эшигига кимдир конверт қистириб кетган экан, ҳайрон бўлиб қўлига олди. Конвертга «Афросиёб» фирмаси директори Фозилов Маҳмудга деган ёзувдан бошқа ҳеч нарса битилмаганди. Биронтаси иш билан излаб келиб топа олмай, хат қолдириб кетган бўлса керак, деган фикрга борди ва секин ўз хонасига кириб курсига чўкди. Истамайгина конвертни очди, ичидан чиққан варақдаги ёзувларга қаради-ю, тараша бўлиб қолди. Дастхат Саиданики эди! Бу дастхатни у яхши танийди, иш қоғозларининг деярли барчасини у ёзарди. Йигит кўзларига ишонмас, бундай бўлиши мумкин эмас, деб ўйларди. Юраги товонига тушиб кетгандай бўлиб, кўнгли озиб кетди.

«Маҳмуд! Мен сен айтган ҳамма ишни қилдим. Пулинга ҳам, ишинга ҳам, ўзинга ҳам хиёнат қилмадим. Икки йил эр-хотиндай яшардик, ҳеч кимга билдирмадим, уйимда шароит яратиб қўйдим. Гапингни икки қилмай, неча марта бола олдирдим. Сенга ўрганиб қолгандим, бошқа бирон киши билан яшаш ёки тўй кўрмаган қиз сифатида турмушга чиқиш хаёлимга ҳам келмасди. Балки яхши кўриб қолгандирман. Лекин сен Заремага илакишдинг! Мен буни кечиролмайман! Пул учун мендан кечдинг-а! Энди бошинга нимаики оғир кунлар тушса, ҳаммасини қилмишинга яраша тақдир жазоси деб қабул қил!»

У хатни яна бир марта ўқиди. Хатда имзо ҳам, сана ҳам йўқ, лекин мазмуни таҳдидли эди. Конвертда почта муҳри ҳам босилмаган. Маҳмуд бошига биров тўқмоқ билан ургандай гарангсиради. Демак... Бу фикр даҳшатли эди! Демак, хатни кимдир олиб келиб эшикка қистириб кетган! Ким бўлса ҳам хатни Саидадан олган! Лекин Саида ўлган-ку! Еки у бу хатни ёзиб, бировга бериб, сўнг ўз уйига Маҳмуд билан Заремани фош қилгани келганмикан? У ҳолда ўша кимдир нега хатни икки кундан ошиқ вақт яширган? Ё ўша одам Маҳмуднинг шаҳарда йўқлигини билармиди? Бундай деб ўйласа, ўша кимдир унинг юриш-туришидан хабардор одам бўлиб чиқади. Боз устига Саидани ҳам яхши билади! Агар бу киши қизни яхши билса, нега икки кундан бери йўқлиги билан қизикмади? Еки... ўзими... Йўқ, йўқ! Бундай бўлиши мумкин эмас! Чунки Маҳмуд билан Заремани фош қилиш учун келаётиб, Саида бу хатни ёзмайди! Ахир у ҳамма гапни ўзига айтиш ниятида бўлган...

Бирдан миясига ярқ этиб бир фикр келди ва шошиб хатга кўз югуртирди. Тўппа-тўғри! Хатда «Пул учун мендан кечдинг-а!» деб ёзилган, Демак... Маҳмуд даҳшатдан қотиб қолди. Бўлиши мумкин эмас! Наҳотки Саида тирик. Кулоғи шангиллаб, кўз олди қоронгулашиб, кўнгли оза бошлади. Сув ичиш учун ўрнидан турмоқчи бўлганди, ўнг томонга оғиб, ҳушидан кетиб йиқилди.

Ўзига келганида у кресло билан қўшилиб йиқилгани ҳолда, иш столи билан девор орасида ётарди. Бироз ҳаракат қилиб чалқанча ағдарилди. Гавдаси жуда оғирлашиб қолгандай туюлди. Ҳеч нарсага ақли етмай, оппоқ шифтдаги қора доғларга тикилиб ётаркан, жимликка эътибор қилди ва қанийди ҳамиша ана шундай сокинликда ором олиб ётсанг, деб ўйлаб ҳам қўйди.

Аммо бўлиб ўтган ҳамма воқеалар ёдига тушиб, ирғиб ўрнидан турди ва талва-сага тушиб хатни излай бошлади. Лекин стол устида хат ҳам, конверт ҳам йўқ эди! Ҳовлиқиб қоғозларни титкилади, стол тагига қаради, тортмаларни очиб кўрди, ҳатто чўнтақларини ковлади. Барибир излаган нарсасини топа олмади. Ҳолсизланиб креслога ўзини ташлади. Аммо кулаб ётган ўтиргични жойига қўймагани ёдидан кўтарилган Маҳмуд яна йиқилди.

«Менга нима бўлди, нималар бўляпти ўзи?», деб ўйларкан, телефон жиринглашидан чўчиб тушди. Секин ўрнидан туриб ғалати бир кўрқинч ҳисси билан гўшакни кўтарди. Аёл кишининг «Хатни излаб овора бўлма, барибир топа олмайсан! Нима гаплигини Заремадан сўра!», — деган овози эшитилди ва гўшак «дуг-дуг»лаб қолди.

Серрайиб турган йигитнинг гирдобдай ўраллашиб ётган хаёлларини қабулхонадаги тарақ-туруқ товушлар бузди. У ўзини қўлга олиб, яна қанақа кутилмаган воқеалар бўлиши мумкинлигини ўйлаб, ҳадиксирарган ҳолда гўшакни жойига қўяётганида эшик очилиб, фаррош аёл кириб келди.

— Э, сиз шу ердаминдигиз? Кечирасиз. Сизга нима бўлди?

— Н-нима бўпти? — беихтиёр саволга савол билан жавоб қилди ҳали ҳам тўлиқ ўзига кела олмай гарангсиб турган Маҳмуд.

— Кийимларингиз чанг...

— А? Ҳа, йиқилиб тушдим.

У роботникага ўхшаши ҳаракатлар билан у ер-бу ерини қоқди, сўнг индамай чиқиб кетди. Машинасини очиб, ўридикка ўзини ташлади. Салдан кейин калитини жойига солиб буради, лекин қаерга боришини билмай бирпас туриб қолди.

Зарема! Ҳаммасини шу билади! Машинани унинг уйи томон ҳайдаркан, Саида мурдаси қаердалигини батафсил сўраб олишни ният қилиб кўйди. Чунки ҳақиқатдан ҳам хатни ўқиганига ишончи комил! Ҳали арвоҳлар хат ёзганини эшитмаган. Бояги телефондаги овоз ҳам Саиданики бўлса-чи! Тўсатдан тузилган бу фикр уни кутилмаган хулосага олиб келди. Демак, Саида тирик. Зарема алдаяпти. Лекин нега?

Маҳмуд йўл бўйи ана шу жумбоқ ечимини тополмай қийналди ва врач ўйнаши уйига етиб келиб, кўнғироқни босди. Эшик очилган ҳамона ичкарига кириб, ўзини диванга ташлади ва аёлга қатъий овозда савол берди:

— Мурда қаерда?

— Ахмоқ! Сен мени қотилликка қўл уради, деб ўйлабмидинг? Яна дугонамни ўлдирсам-а!? Мурдаси эмас, ўзи шу ерда! Саида!

Кўшни хонадан ҳеч нарса бўлмагандай кулимсираб Саида чиқиб келди!

Уни кўриб ўзи ҳам тушунмаган ҳолда йигит бирдан енгил тортди. Балки ноаниқлик тугаганидан, ўйинлар ниҳоясига етганидандир. Эҳтимол одам ўлдиришдай оғир жиноятнинг юки елкасидан тушганидандир. Ҳар ҳолда онги типиклашиб, икки дугона ажойиб найранг-томоша кўрсатганига ақли етди.

— Хўш, севгилим, ишлар қалай? Кўрқма, мен арвоҳ эмасман, — деб қиз унинг ёнига келиб, диванга ўтирди ва қатъият билан гапира давом этди: — Мен икковлон яқин бўлиб қолганларингни билиб қолиб анча эзилдим. Айниқса бу ишни менинг уйимда, мен топшириқларингни югуриб-ёлиб бажариб юрган пайтларимда қилганларинг мени жуда ҳам қийнади. Иккалангни ҳам ўлдирмоқчи бўлдим. Лекин йиғлаб-сиқтаб ўзимни босиб олдим. Бошқачароқ қасос олишни кўнглимга туғиб кўйдим ва ҳеч нарса билмагандай, ўзимни гўлликка солиб юравердим. Бу орада сен йигирма миллион сўмни ўзингники қилиб олишни ўйлаб, товарни менинг зиммамга юкладинг, фақат нақд пулга сотишни буюрдинг. Мен дастлаб сенга ҳамма нарсани билишимни айтиб, пулнинг ҳеч бўлмаса ярмини бермай кўйиш фикрига бордим. Шундай қилганимда сен ҳеч нарса қилолмасдинг. Чунки мен Заремани сўроққа туғиб, режаларинг нималигини билиб олгандим. Лозим бўлса у менга суиқасд қилмоқчи бўлганингни тасдиқларди. Дугонажоним мастлигинда «Агар Саида тасодифан ўлиб қолса, катта пулнинг эгаси бўлардим», деганингни ёдидан чиқармаган экан. Қисқаси, фирт муттаҳам эканлигингни билиб, шунга яраша жавоб қайтармоқчи бўлдим. «Орзуинг»ни амалга ошишига ёрдам беришга қарор қилиб, режам бўйича иш кўришинг учун уриндим. Манави «дугонам»га агар айтганларимни тўлиқ бажарса, оиласини сақлаб қолишини, акс ҳолда эри сафардан қайтиши билан ҳаммасини айтиб беришимни яхшилаб тушунтириб кўйдим. У рози бўлиб режамни маслаҳат тариқасида сенга етказди, сен, номард, дарров рози бўлдинг. Менга раҳминг ҳам келмади-я, ифлос! Икки йил хотинингдай хизматингни қилиб юрганимни ҳатто эсламадинг. Мен манавига берган шакарни уйку дориси деб «Фанта»га солдиларинг! Қани фикри ўзгарармикан деб, сенга қараб-қараб «дори»ларни ичдим. Лекин сен жим турдинг! Баракалла-ей!

— Мен эмас, мен эмас, Зарема солди!

— Лекин сен бемалол қараб тургансан! Гапимни бўлма! Мен сен билан баҳслашгани эмас, орани очиқ қилгани келганман. Энди диққат билан эшит! Ҳозир товарни сотиб, йигирма миллион бир юз эллик минг сўм нақд пулни фирма директори-га, яъни сенга топширганим ҳақидаги мана бу хазина кирим ордери-га ва ҳисоботларимга қўл қўйиб, тасдиқлаб берасан. Мени «ўлдирган» кунингдаги сана билан! Шу кундан бошлаб мени ишдан бўшатиш тўғрисидаги манави буйруқни, меҳнат дафтарчамни имзолаб, муҳр босасан! Калитларни бер, керакли одам бориб муҳрни олиб келади.

У индамай калитни берди.

— Сен, Зарема, бўлган воқеани менга ёзиб берасан. Фақат «мени Маҳмуд мажбур қилгани учун дугонамни ўлдиришда қатнашдим. Лекин у берган уйку дорисини шакарга алмаштириб кўйдим, шунинг учун Саида ўлмай қолди», деб ёзасан! Шундай деб ёзсанг, ўзингга яхши бўлади. Чунки манави муттаҳамдан ҳар нарсани кутиш мумкин. Агар у миқ этиб оғиз очса, ёзганларингни прокурорга топшираман, ўзим эса ҳаммасини айнан шу мазмунда айтиб бераман. Сенга яхшилик қилмоқчиман.

Шу пайт хона бўсағасида Саиданинг тўнғич акаси Муҳаммад кўринди ва индамай калитни олиб чиқиб кетди.

— Марҳамат, ишга киришаверинглар. Директор жаноблари, сиз бош тортиш ёки

қаршилиқ кўрсатиш тўғрисида ўйлаб ўтирмаслигингиз учун айтиб қўяй: қоровулим бор. Ака, ўзингизни бир кўрсатиб қўйинг! — Саида овозида голибона мағрурлик ва масхараомуз беписандлик пайдо бўлганди. — Ҳа, айтгандай, Зарема билан пулни бошқа жойга ўтказиб қўйганмиз. Биз ҳам «детектив» ўқиймиз!

Ичкаридан Саиданинг кичик акаси, бесўнақай Хайрулло чиқиб келди ва қўлларини кўксига қовуштириб, эшикка суяниб олди.

Зарема индамай ёзишга киришди. Маҳмуд ҳам ҳужжатларни имзолар экан, мийғида истехзоли кулди. «Пулнинг жойини ўзгартириб, аэропортдан фирмага олиб келаман ва ҳисобчини чақириб ҳужжатларни ҳам, пулни ҳам унга топшираман, темир сандиққа қулфлаб, қулфни ҳисобчи ва ўзим имзолаган қоғоз билан елимлаб, муҳрлаб қўяман. Лақиллатиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман, бу мегажинларга! Агар сир очилиб қолса ҳам катта пулни ўзлаштиришда ва одам ўлдиришда айблашмайди-ку! Суиқасд учун қамашмаса керак...»

Бу фикрлар ўлжасини пойлаб-пойлаб қуруқ қолганидан сўнг изларини йўқотишга ҳаракат қилаётган ва шароитни аниқ билиб, ўз манфаатини ҳимоя қилишга ўтган одам фикрлари эди.

Ҳамма иш битгач, Саида калитларни ва муҳрни қайтариб берди, Зарема ёзган қоғозларни олиб чўнтагига солгач, иккисига мағрур боқиб деди:

— Биз кетдик, сизларнинг бир-бирингизга айтадиган гапларингиз кўп бўлса керак? Яхши қолинглар!

Қадам товушлари тиниши билан Маҳмуд ҳам тезгина хонани тарк этди. Машинасига ўтирасолиб катта тезликда аэропортга йўл олди, У пул қўлидан кетаётганига ачинмади, аксинча, бир неча кундан бери елкасида кўтариб юрган оғир юкдан қутулаётгандай енгил торта бошлади. Пулни олиб келиб, иккиланишсиз темир сейфга жойлади, сўнг машинасида ҳисобчини олиб кетди. «Ёдимдан кўтарилиб, Тошкентга кетиб қолибман, Саида топширган манави пул сейфда қолаверибди. Мана ҳужжатлари, санаб кирим қилиб қўяйлик!», деган баҳона тўқиди. Улар ўтириб олиб бир лаҳзада пулларни ўрамлари бўйича санаб чиқишди, сўнг уларни темир сейфга жойлаб муҳрлашди. Раҳбар банк очилиши билан пулни топшириб келишни бууюиб, ҳисобчи уйига кетишига рухсат берди.

Маҳмуд кўнгли жойига тушиб, хотиржамлик билан сигарета тутатди. Аммо Саидадан олган ҳужжатларни стол тортмасига солаётганда қутилмаганда эшик очилиб, икки нафар милиция ходими кириб келди.

— Ассалому алайкум. Мен милиция сержанти Икромовман, шеригим милиционер Азизов. Ҳужжатларингизни кўрсак бўладими? — деб мурожаат қилди бақувват милиционер ҳайрон бўлиб қолган Маҳмуд билан кўришаркан.

— Н-нима? Мен шу фирманинг директориман, ўз ишхонамда ўтириб ишлаяпман. — деб жавоб қилди у хавотир билан.

— Биз шу ҳудудни қўриқлаш учун айланиб юрибмиз. Шанба куни кечаси нега бу ишхона очик турибди, тинчликмикин, деб текширгани кирдик, ака.

— Ҳа, раҳмат! Мана, гувоҳномам, — деб ҳужжатини узатди у руҳи енгиллашиб.

— Шанба куни ҳам ишлайсизларми? — сўради сержант гувоҳномани ўқиётган.

— Савдо тушумини ҳисобчи иккаламиз мана бу темир сандиққа жойлаб ҳужжатларни тўғирлаб қўйдик. Ҳисобчига ҳозиргина жавоб бердим, ўзим ҳам энди кетмоқчи бўлиб тургандим, — деди Маҳмуд тўсатдан калласига келиб қолган фикрдан севиниб.

Адашмаса, вокзалдаги сумкаларда пул ўрнига макарон кўрган Саида албатта босар-тусарини билмай келади, шунда у пул мана шу темир сандиқда, ҳисобчининг имзоси билан муҳрланган, милиция ходимлари кўрган, энди олиб беришнинг иложи йўқ, деб жавоб қилади.

— Пулни банкка топшириш керак.

— Кеч бўлиб қолди-да ака, — деди ўз режасидан кайфияти кўтарилиб кетган йигит озроқ хушомад билан. — Балки сизларга қўриқлагани топшириш мумкин-дир?

— Буни бўлимга бориб, бошлиқ билан келишамиз. Саломат бўлинг.

Кўнгли жойига тушган Маҳмуд милиционерлар ортидан изма-из чиқиб, эшикларни қулфлади ва уйига кетди.

* * *

— Туринг, дадаси, кўнғироқ қилишаяпти.

Маҳмуд уйқули кўзларини ишқалаган кўйи, чўзилиб уяли телефонини олди.

— Эшитаман.

— Сен, яна фирибгарлик қилдингми? Ҳой мутгаҳам, пул қани? — Саиданинг газабга тўла овози эшитилди.

Демак, улар пул ўрнига макарон солинган сумкаларни очиб кўришган...

У гўшакни қулоғига тутган ҳолда ташқарига чиқди.

— Эшитаяпсанми, ҳой, жавоб бер!

— Заремадан сўра!

— Сўрадим, ана инқиллаб ётибди! У олмаган, бу сенинг ишинг, пул қани?

— Тўғрисини айтайми? — Йигит атайлаб бироз сукут сақлади. — Пул бош ҳисобчи орқали банкка топшириб юборилган.

— Ишонмайман! Сен аблаҳ, яна нима шумлик ўйлаб топдинг?

— Ҳеч нима.

— Сен билан гаплашишим керак. Акс ҳолда чатоқ бўлади!

— Мен кўрқмайман, Агар сен айтганингдан қайтмасанг, мен ҳам тегишли чораларни кўришга мажбур бўламан. Огоҳлантириб қўяй, пул ҳақиқатан ҳам фирманинг ўзида сақланаётганини бир эмас, икки нафар милиция ходими ҳам кўрган!

Эртаси кун эрталаб Маҳмуд ишга чиқди ва бош ҳисобчини чақириб, яқшанба кун бўлса ҳам пулни банкка топшириш тўғрисида маслаҳатлаша бошлади. Шу пайт эшик шарақлаб очилиб, ғазабланган Саида ва икки акаси кўринди. Маҳмуд улар билан хотиржам суҳбатлашиб, бир келишувга келиш ниятида бамайхотир қараб турди. Чунки энди у вазиятнинг ҳўжайинига айланганди. Аммо режалар ҳаммаша ҳам амалга ошавермас экан: Маҳмуд кўз ўнгида Саида хонага тўшалган гиламчанинг эшик олдидаги салгина кўтарилиб турган четига қоқилиб кетиб олдинга йиқилди. Йиқиларкан, боши билан столнинг ўткир бурчагига урилди ва гурс этиб полга кулади. Йигит беихтиёр ўрнидан иргиб туриб, юзтубан ётган қизни ўнглади, бошини кўтарди, юзига қараб даҳшатдан қотиб қолди. Бошнинг сочли қисми ўртаси ариқчага ўхшаб орқа томонга шилиниб кетган, шу жойдан қон оқабошлаган эди. Қиз кўзлари катта очилиб, Маҳмудга қаради, нимадир демоқчи бўлиб, лабларини қимирлатди. Аммо ҳеч нарса дея олмади. Ҳаётга ташна кўзлар қайта юмилиб, тана бўшади.

— «Тез ёрдам»га кўнғироқ қилиш керак, «тез ёрдам»га! — деб хитоб қилди у қизнинг ҳайкалдек серрайиб турган акаларига қараб.

Этиб келган врачлар Саиданинг жони узилганини айтишиб, «ишхонада бўлган воқеа сабаби, келажакда қутилмаган гап-сўзлар ва англашмовчиликлар бўлмаслиги учун, яхшиси бу бахтсиз ҳодисага тегишли масъул шахслар баҳо бергани маъқул», дейишиб, милицияга кўнғироқ қилишди.

Мурда ётган хонада ортиқ туришга чидай олмаган Маҳмуд ташқарига чиқиб, сигарета тутатиб турганида, ёнига марҳуманинг акаси Муҳаммад келиб қутилмаган гапни айтиб кетди: «Ошиқча гап бўлмасин, ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолсин!» Шусиз ҳам у бор ҳақиқатни айтиб ўз бўйнига ўзи сиртмоқ солиб кўядиган аҳмоқ эмасди. Лекин Муҳаммаднинг бу огоҳлантиришидан, таажжубки, Маҳмуднинг кайфияти яхшиланиб, руҳи тетиклашди. У ёқда мурда, бу ёқда эса тирикларнинг ўз ташвишлари...

Ҳаял ўтмай ҳуқуқ-тартибот ходимлари этиб келишиб, унчалик ёқимли бўлмаган вазифаларини бажаришга киришдилар. Узини шаҳар прокуратурасининг терговчиси Мўминов Исмоил деб таништирган йигит эса марҳумнинг акалари, бош ҳисобчи ва Маҳмуддан Саиданинг ўлими билан боғлиқ ҳамма нарсани сўраб-суриштириб олди. Сўнг уларга бўлган воқеани батафсил ёзиб беришларини буюриб, ўзи мурдани экспертзага жўнатиш чорасини кўрди.

* * *

Ҳамма тарқалиб кетгандан кейин бир ўзи қолган Маҳмуднинг ёдига чўнтагига солиб қўйган Зареманинг хати тушди. Ана холос! Имконият борида эсига келмаганини қаранг! Яхшиям Саиданинг чўнтақларини титкилашмади! Ҳали ҳам кеч эмас, қандай қилиб бўлмасин терговчининг қўлига тушмасидан олдинроқ, олиб қўйиш керак. Акс ҳолда сир очилиб кетади! У беихтиёр машинасига ўтириб, экспертиза идораси томон йўлга чиқди ва ярим йўлда Заремани эслади. Бошқа ким ҳам бу ишни тез амалга оширади! Узи шу битик ошкор бўлмаслигидан манфаатдор, экспертларни ҳам танийди, марҳума эса дугонаси. Демак бемалол кириб мурдани кўриши, шунда ёзувларни ҳам олиб қўйиши мумкин. Бугун дам олиш кун, уйда бўлса керак.

Маҳмуд кўзлаган манзилга этиб келиб, биринчи қаватдаги 2-хона деворидаги кўнғироқ тугмасини босди. Эшик қулфланмаган экан, очилиб кетди. Кўнглида ҳеч бир шубҳа туғилмай илдам қадамлар билан уйга кирди. Уша заҳоти кўз олдида шундай манзара намоён бўлдики, ток ургандай танаси зириллаб кетди. Эшикдан икки қадамча нарида қонга беланиб ётган аёл башарасига тикилганча қотиб қолди.

Жувон пешонаси чап томони пачоқ бўлиб, қони қотиб қолгани, кўкариб кетганига қараб Маҳмуд барини англади ва полдаги қон излари бўйлаб ошхона томон

юрди. Бу ерда ҳам полга анча қон оққан, столда, стулларда, деворда ҳам қон доғлари. Қонга беланган шампанское шишасини кўриб, шу идиш билан Зарема бошига уришганини тахмин қилди. Бироз тургач, бирдан деворга қон билан қин-ғир-қийшиқ қилиб ёзилган «Саида» деган ёзувга кўзи тушди.

Зим-зиё кайфият билан машинасига ўтиргач, Маҳмуд бу ерга нима учун келганини эслади. Ёзувни олиши керак-ку! Энди бунинг бирдан-бир йўли қолди, ё ўзи ҳаракат қилиши керак, ё Саиданинг акалари билан келишиш керак. Жон сақлаш ҳисси кучли бўлади. Шу боис у шошилди. Агар экспертлар етиб келишмаган бўлса, бугун якшанба-ку, ҳеч ким йўғидан фойдаланиб балки ўзи удалар. Аммо етиб келганида қизнинг катта акаси Муҳаммад эшик олдида халатли икки киши билан суҳбатлашиб турганини кўрди ва умиди пучга чиққанини сизди. Нима ҳам қиларди, у билан очиқчасига гаплашишга мажбур. Агар кўнмаса-чи? Тескарисини қилиб, қоғозни олиб терговчига топшириб юборса-чи? Унда нима бўлади? Нима бўларди, синглиси учун қасос олади. У ҳам ўзини ҳақ санайди. Маҳмуд эса шармандаи шармисор бўлиб қамалади! Айтмоқ-чи, Муҳаммад ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолсин деганди-ку!

Фикри ўзгармаган бўлсин, ишқилиб. Сир очилиб кетса синглисининг обрўсига ҳам пугур етишини тушунса керак.

Дарвоқе, Зарема тўғрисида шипшитиб кўйса-си? Йўқ бўлмайди. Мархума қотили кимлигини ёзиб кўйганини билганидан сўнг, барибир синглимининг номига доғ тушуркан, деб юмшамаса керак. Жуда кўнмаса ялинади, бола-чақасини ўртага солиб ёлворади. Бошқа иложи йўқ...

Тўлароқдан келган ёши каттароқ оқ халатли одам қизнинг акасига «Терговчининг қарорини бажаришга мажбурмиз, экспертизасиз мурдани беролмаймиз», деб тушунтираётган экан, яқинлашиб қолган бегона кишини кўриб гапиришдан тўхтади ва: «Шу гап, ука, хафа бўлмайсиз энди», — деди-ю, ичкарига кириб кетди. Шериги ҳам унга эргашди. Маҳмуд эшитган гапларидан тушундики, Муҳаммад синглисини экспертиза қилмасдан бериб юборишни илтимос қилаётган, экспертлар эса рад этишаётган экан. Буни англаган йигитнинг сал руҳи кўтарилиб, Муҳаммадга яқинлашди.

— Сен нима қилиб юрибсан бу ерда? — ғазабдан кўзлари ёниб, важоҳат билан сўради азадор ака.

— Ака, энди, нима бўлса, бўлди. Ҳеч қайсимиз хоҳламаган иш бўлди. Сиз боя тўғри айтдингиз, ошиқча гап қилмайман, марҳумнинг номини пок сақлаб қолиш мен учун ҳам керак. Лекин...

— Нима лекин? Яна нимани ўйлаб топдинг, муттаҳам?

— Саиданинг чўнтагида Зарема ёзиб берган қоғоз бор, унда ҳамма нарса ёзилган, шу қоғоз бегонанинг кўлига тушиб қолмаслиги керак. Сиз акасисиз, кийимларини олишингиз мумкин.

— Нима ёзилган?

— Пул тўғрисидаги, биз Саидани... ўлдирмоқчи бўлганимиз ҳақидаги гаплар ёзилган.

Муҳаммад жим қолди. Унинг юзига қараган одам жаҳлини зўрға тийиб турганини қийинчилик билан фикрлашга ҳаракат қилаётганини сезиши мумкин эди.

— Бўпти, сен кетавер, ўзим олиб кўяман. Лекин у қоғоз сенинг кўлингга тегмайди!

— Раҳмат. Агар бирор юмуш бўлса...

— Ҳе, юмуш-пумушингни... — тутоқиб кетди Муҳаммад.

Маҳмуд калтак еган итдай бурилиб жўнаб қолди.

Иложи қанча!

У нима қилишини билмай, дуч келган ошхонада тўхтади, кириб овқат билан ароқ буюрди ва ўз хаёлларига ғарқ бўлганича ичишни бошлади. Ичган сайин бўлиб ўтган воқеалар кўрқинчли тушдек хотирасида хиралаша бошлади. Зареманинг қонли юзи ҳам, Саиданинг дабдаласи чиқиб кетган боши ҳам анча узоклашди.

— Ака, йиқилиб қоласиз, тузук одамга ўхшайсиз, энди туринг. Икки шиша ароқни бир ўзингиз ичдингиз.

— Сенинг нима ишинг бор! Ма, пулини ол! — умрида биров билан жанжаллашмаган Маҳмуд бир сиқим юзталиқни столга ташлади ва қийинчилик билан ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

У кўзини очганида ўзини ишхонасидаги креслода ётган ҳолда кўрди. Лекин бу ерга қандай келди, ўзи келдими ёки биров олиб келиб қўйдими, эслай олмайди. Қақраб ётган томоғини хўллаш учун ташқарига чиқди. Идораси билан йўл орасидаги кичиккина ҳовлидаги жўмракдан тўйгунча сув ичди. Бошини кўтариб, бир четда турган «Нексия»сини кўрди. Демак, мастликда машинасини тўғри ишхонага

БОЙХҲҲРОЗ АБДУСАЛҲОМ ◆ ҚАЛТИС ҲҲЙИНЛАР ◆ ҚИССА

ҳайдаб келиб, креслога ўзини ташлагану ухлаб қолган. Роса ухлабди. Кун ҳам ботаяпти. Уйга кетиш керак.

Лекин уйда нима қилади? Сиқилиб кетади-ку! Бу ёқда Саида, у ёқда Зарема ўлиб ётган бўлса. У чуқур хўрсиниб, сигарета тутатди, мармар зинапоя олдида оғзидан куюқ тутун чиқариб ўйланиб қолди. Атроф жим-жит, дам олиш куни эмасми, кўчада деярли одам зоти кўринмайди. Кўчада машиналар оқими ҳам жуда сийраклашиб қолган. Ҳамма ҳордиқ чиқариб, келаётган ҳафтага тайёргарлик кўра-япти. Фақат биргина унда тинчлик йўқ!

Лекин бунга ўзи айбдор...

Шу вақт бир машина «ғийқ» этиб, «Нексия»си орқасига келиб тўхтади. Тикилиб қараб Муҳаммаднинг оқ «Масквич»ини таниди. Саиданинг акаси машинадан шошилимай тушди, атрофга аланглаб-аланглаб, юзма-юз келди ва тишларини гижирлатиб деди:

— Сени ўлдириш ҳам камлик қилади, лекин қўл булғанади-да! Қоғоз менда, ўлгунча сақлайман! Энди менинг ўйинимга ўйнайсан! Агар «ғийқ» десанг, панжара! Тушундингми?

— Тушундим. — жавоб қилди Маҳмуд. Бошқа нима ҳам дея оларди. Сўнг тилёғ-ламаликка ўтди. — Чизган чигингиздан чиқмайман, ака! Шунини айтгани атайлаб келиб юрмасангиз ҳам бўларди.

— Атайлаб келганим йўқ, ўтиб кетаётиб кўриб қолиб тўхтадим. Атай келиб қоғоз мендалигини айтишга арзимайсан! Хўш, тушунган бўлсанг, ҳозирча мана шунини еб тур, очкўз! — деб кутилмаганда Муҳаммад бор кучи билан унинг тумшугига солиб юборди.

Туйқусдан тушган кучли зарбадан Маҳмуд мармар зиналар устига қулади, бир неча чақмоқ чаққандай миясида нимадир ярақлаб кетди-ю, зим-зиё қоронғулик қаърига фарқ бўлди.

* * *

Маҳмуд ўзига келганида қандайдир нотаниш эркак бир маромда гапириб, кимгадир тушунтирарди: «...аниқ бир нарса дейиш қийин. Вақт ўтиши билан қўллари, оёқлари оз-оз қимирлайдиган бўлиши мумкин. Аммо тили ўз ҳолига келмайди, йиқилганда тишлар тилнинг энг керакли томирларини узиб ташлаган. Ҳалиям бахти бореқан, ағдарилиб, юзтубан бўлиб қолган, бўлмаса, тилидан оқаётган қондан бўғилиб ўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Кўз ва қулоқнинг аҳволини бемор ўзига келгандан сўнг биламиз, оёқлари ва қўллари ҳақида ҳам шундан кейингина аниқроқ фикр айтиш мумкин. Лекин миядаги оёқ ва қўлларни бошқариб турадиган нервлар қаттиқ жароҳат олган. Қўлимиздаги бор имкониятларни ишга соламиз, албатта...»

Эркак жим қолди. Аёл кишининг оғир хўрсингани эшитилди. Маҳмуд бу гаплар ким ҳақида айтилаётганлигига аҳамият бермай кўзини очишга ҳаракат қилди, оғир қовоқлари жуда қийинчилик билан бўйсуниб, ниҳоят, бир-биридан ажралди: биринчи бор оппоқ шифт ва чарақлаб турган лампа намоён бўлди. Ёруғликдан кўзлари қамашиб кетди. Яна оҳиста киприклари юмилди. Қаерда ётибди, атрофга қараб, қаерда ётганини аниқламоқчи бўлди. Лекин бўйни бурилмади. Қамраб олиши мумкин бўлган доирада атрофига нигоҳ югуртирди: шифтгни, деворларнинг ярмидан юқорисини ва елкасига оқ халат ташлаб олган хотини ва жимгина турган эркак кишини кўрди. Оқ қалпоғи ва халатига қараб эркак врач эканлигини тушунди. У хотинини чақирмоқчи бўлди, лекин тили ўзига бўйсунмади, ўрнидан туришга ҳаракат қилди, аммо фақат чап кўлигина сал қимирлади, ўнг кўли ва оёқларини қимирлата олмади.

— Ана, кўзини очди! — хитоб қилди хотини ва тепасига келди. Оқ халатли киши ҳам яқинлашиб, кўзларига тикилди:

— Сиз ҳозирча кўп гапирманг, даволаш тугамагунча қимирлашингиз ҳам мумкин эмас, агар эшитаётган бўлсангиз, кўзингизни бир марта юмиб-очиш билдинг, эшитмаётган бўлсангиз...

Врач охириги сўзларини айтаётганда гунгларча ҳаракатлар билан оғзини ва қулоқларини кўрсатиб, бошини чайқади, сўнг кўзларини бир марта жуда ифодали қилиб юмиб-очди.

— Жуда яхши, демак эшитаяпсиз. Сиз икки кундан бери касалхонадасиз, бошингиз оғир лат еган. Худо хоҳласа тузалиб кетасиз. Ҳозирча бўйнингизни қимирлатмайсиз, гипслаб кўйганмиз, иккала оёғингизни ҳам, ўнг кўлингизни ҳам биз айтмагунча қимирлатишга уринмайсиз. Чап кўлингизни оз-оз ишлатишингиз мумкин, лекин зўриқмаслиги шарт. Нима бўлганини эслай олмайсизми?

Маҳмуд кўзларини икки марта юмиб-очди: йўқ! Аммо бу нотўғри эди, у нима

бўлганини эслаган эди. Энг ёмони шуки, боя врачнинг хотинига айтаётган гаплари ўзи ҳақида эканлигини ҳам англаган ва қалби ўртаниб ётарди. Лекин Муҳаммад уриб қулатиб кетганини айтолмайди! Айтса нима сабабдан урганини ҳам тушунтириши керак. Қолаверса, қандай айтади, тили бўлмаса! Юзларини буриштирди. Ичидан келаётган хўрлик ва йиғининг кучи гавдасини аста-аста силкита бошлади.

— Ҳамшира, укол! — хитоб қилди қузатиб турган врач.

Ич-этини еб, пушаймон куйдириб, дардини ҳеч кимга айтолмай, мўлтираб ётавериш, кунлар ўтиши билан Маҳмуд ногиронлигига ҳам кўника бошлади. Иложи қанча! Кечалари унсиз йиғлайвериш, кўз ёшлари ҳам қуриб қолди. Тақдирга тан берди. Чап қўли зўрға оғзигача келадиган бўлди, ўнг қўли ва оёғи умуман жонсиз эди, кейинги пайтларда ўнг кўзи ҳам яхши кўрмайдиган бўлиб бораётганини сезиб қолди. Чап оёғининг ҳозирча фақат бармоқлари қимирлайди. Муҳаммад ишни бошлаган экан!

Нима бўлганини суриштиргани келган терговчи билан ҳам кўзлари орқали гаплашиб, биров урдими, деган саволга йўқ деб, ўзингиз йиқилдингизми, деган саволга ҳа деб жавоб қилди. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолди. Аммо тилини тийгани қанчалик қимматла тушганини фақат ўзигина биларди.

* * *

Тўрт ойлик муолажадан ҳеч қандай наф бўлмади.

Маҳмудни уйига кўчиришди ва алоҳида тайёрланган хонадаги ўриндиққа ётқишиди. Ёлғиз қолишгач, хотини совуққон оҳангда гап бошлади:

— Дадаси, сиз ўйламанг, мана шу ерда ётишингиз учун ҳамма шароитни яратиб қўйдик. Сизни ўз вақтида овқатлаштириб, саришталаб туришга биронта аёл ёлламоқчи эдик, онангиз кўнмадилар, ўзим қарайман дедилар. Энди гап бундай, оилада кимдир ишлаши керак. Мендан бошқа яроқли одам йўқ, болалар ёш, онангиз кекса бўлса. Қисқаси, мен ишламоқчиман. Олий маълумотлиман, қўлимдан келадиган иш топмоқчи бўлгандим, бош ҳисобчингиз Мирза ака фирмангизни юритишни маслаҳат бердилар. Уйлаб-уйлаб шунга келишдик, у киши ҳисоб-китобни олиб борадиган ва ўрганим кетгунимча ёрдам бериб турадиган бўлдилар. Сизга айтмай биз яна бир иш қилиб қўйдик, тўғри тушунасиз, деб ўйладик. Сизни кўчадан топганларидан сўнг Мирза ака темир сандиқдаги йиғирма миллион сўмни банкка топширишни унутиб, касалхонага югур-югур билан овора бўлиб қолибдилар. Ноилож менга маслаҳат солдилар. Директоримиз тилсиз, оёқ-қўлсиз қоларканлар, аввалги ҳолатларига қайтмас эканлар, нима бўлганини бир умр аниқ билолмаймиз, шунинг учун темир сандиқдаги пулни сизга олиб берсам, директоримиз беҳуш ётганларида чўнтақларидаги қалитларни олиб, темир сандиқни очиб, пулни ўмариб кетишибди, десак. Болаларингиз ҳали ёш, уларни оёққа турғизишнинг ўзи бўлмайди, пул керак бўлади, дедилар. Мен ўйлаб кўрдим, сўнг бу маслаҳат тўғри эканлигини тан олиб рози бўлдим. Ун беш миллионни ўзимизга олиб, беш миллионни бош ҳисобчимизга бердим. У кишининг ўзлари милицияга хабар қилдилар, ҳамма югур-югур ишларини ўзлари бажардилар. Сизни сўроқ қилгани келган терговчиларга врачлар аҳволингиз тўғрисида тўлиқ айтиб беришди. Улар ҳам сиз билан гаплашиш бефойда эканлигига ишонч ҳосил қилишиб, бизни тинч қўйишди. Энди суғуртадан пулни ундириш тарадусида юрибмиз.

Хотини сукутга толди.

— Ҳа, айтмоқчи, Зарема деган котибангиз Саида шўрликни ўлдирган экан, — хотини танишингиз сўзига алоҳида ургу бериб гапирди. Сўнг бир дақиқа жим қолиб, давом этди: — Агар ўз вақтида уйга қайтиб келолмасам, сизга қарай олмасам, хафа бўлмайсиз, Мирза ака иккаламиз кўп ишлашимизга тўғри келади. Ўзингиз ҳам кечалари қолиб кетардингиз-ку, сиз битиролмаган ишларни энди биз тугатмоқчимиз.

Охирги гап бошига тўқмоқ билан ургандек таъсир қилиб, хаёлидан кечалари Саида ва Зарема билан қилиб юрган «ишларимни» сезган экан-да, деган фикр кечди, чурқ этолмай, негадир ўкинч билан нигоҳини яширди. Ҳаммасини тушунган эди...

«НАВОИЙ МУЛКИДАН ЭЛГА ТУТМИШ ГАНЖ»

Машхур олим, адабиёт илмининг алломаси, устод ва шоир Воҳид Абдуллаев 1912 йил 15 майда Самарқанд шаҳрида дунёга келди. Алишер Навоий номидаги 10-ўрта мактабни, педагогика билим юртини, сўнг, 1932 йилда Фарғона Давлат педагогика институти (ҳозирни университети)ни аъло баҳолар билан тамомлади. Москвада, Тошкентда аспирантурада таҳсил олди, бўлажак олим, педагог ва ижодкор сифатида камол топа берди, илм-ижод аҳллари назарига тушди. 1935-1943 йилларда Бухоро ҳамда Самарқанддаги педагогика институтларида ўқитувчилик қилди, ўзбек адабиёти кафедраларини бошқарди. 1948 йилдан то умрининг охири, яъни, 1985 йил август ойигача, СамДУ ўзбек адабиёти кафедрасининг мудирини бўлиб ишлади. Бу орада 1963 йилдан 1970 йилгача мазкур университетга ректорлик қилди.

Унинг самарали илмий-ижодий фаолияти аспирантлик, ёш ўқитувчилик йилларида бошланди, адабиёт тарихи соҳасидаги изланишлари олимни кенг илмий жамоатчиликка танитди.

Истеъодли олим 1941 йил май ойида «Алишер Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва фаолияти» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Унда ёш олим буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг эзгу мақсадлар йўлида Самарқандга йўл олиб, 1465-1469 йилгача бўлган даврдаги машғулотлари, қизиқиш доираси, мадрасадаги таҳсили, адабий-маданий муҳитда тутган ўрни масалаларини биринчи манбалар асосида ёритиб берди. Домланинг бу илмий ишига Садрриддин Айний, Абдурахмон Саъдий каби устод олимлар ҳакам сифатида баҳо берган эдилар. Жумладан, Садридин Айний ёш олим Воҳид Абдуллаев шахсиятидаги изланувчанлик, меҳнатсеварлик нишонларини тўғри пайқаб: «Ўртоқ Абдуллаев баланд талантли, зийрак, меҳмондўст, бошлаган иши устида зерикмай, вақтини қизганмай ишлайдиган бир илмий ходим... Унинг бу сифатларини салмоқдор қилган нарса олимнинг форсча-тожикча ва эски ўзбекча манбаларни тушуниб ўқиб, улардан етарли даражада фойдалана олишидир», деб ёзган эди. Айнан шу фазилат Воҳид Абдуллаев иш фаолиятида бутун умр кўриниш берди, янги-янги қирралар кашф этди, қанчадан-қанча ёш илмий ходимларга ибрат бўлди. У ўзининг бир мақоласида ёшларга мурожаат қилиб шундай ёзган эди:

«Олим бўлса, шоир бўлса, ҳунар эгаси бўлса, бирон-бир соҳада камол топсаю лекин одамлар қалбидан жой ола билмаса, уни ҳеч ким баркамол одам деб айта олмайди: ўлда-жўлда, ярим-ёрти бўлиб қолмаслик учун халқ қалбидан жой ола билишлик маррасига интилиш лозимки, бу инсондан бетиним фаолиятни, кечагидан бугун, эртага бугундан ҳам яхшироқ фаолият кўрсатишни, доим юксакликларга қараб интилишни тақозо этади. Одам қанча юксакликларга кўтарилса, қанчалик камолотга эришса, шунчалик кўпни кўради, кўпни билади. Кўпни кўриш, кўпни билиш эса, унинг дониш савиясини ҳам, фолиятини ҳам ошириб боради. Мана шу динамик ҳаракат — кечагини унутмаслик, бугунги ютуқлар билан сархуш

бўлиб чекланиб қолмаслик, эртанги кун афзалиятлари билан нафас олишлик одамга илҳом, баланд руҳий кайфият бағишлайди, обрўсига обрў қўшади».

Ҳали ёшлик давридаёқ Навоийдек буюк сиймо ҳақида дадил изланишлари билан илм аҳли назарига тушган Воҳид Абдуллаев мумтоз адабиётимиз тарихини муттасил ўрганишда давом этди. Унинг Навоий ҳақидаги тадқиқоти 1948 йилларда қайта-қайта чоп этилди. Шу йиллар орасида устод олимнинг шогирди Ботурхон Валихўжаев билан ҳамкорликда яратган «Самарқанд — олимлар ва шоирлар шаҳри», «Асрлар нидоси», «Мирий ва унинг замондошлари» асарлари чоп этилди. Воҳид Абдуллаев қаламига мансуб илмий асар ва мақолалар беш юзга яқиндир. Булар орасида айниқса, унинг XVII-XVIII асрлар Хоразмдаги ўзбек адабиётини ўрганишга бағишланган йирик тадқиқоти алоҳида салмоққа ва аҳамиятга эга бўлди. Бу тадқиқоти учун Озарбайжон давлат университети илмий кенгаши 1959 йилда унга филология фанлари доктори илмий даражасини берди. Қайд этиш лозимки, Воҳид Абдуллаевнинг бу диссертацияси Навоий ижоди бўйича фан доктори даражасига мушарраф бўлган Садриддин Айний ва Абдурахмон Саъдийдан кейинги йирик тадқиқот эди. Олим Алишер Навоийнинг қўшни халқлар адабиётларига кўрсатган таъсири, адабий алоқаларда ўйнаган бебаҳо ролини очишга бағишланган қимматли асарлар яратиш билан бирга, Хоразмда яшаб ижод этган ўндан ортиқ ижодкорлар номини адабий таҳлилга олиб кирди, уларнинг асарларини чуқур таҳлил қилди. Адабиётимиз тарихининг бўш жойлари Мавлоно Вафо-Вафойи, Мавлоно Роқим, Равнақ, Нишотий, Умар Боқий, Муҳаммад Хоксор, Абулғозий мероси ҳақидаги янги фикрлар билан бойитилди. Домланинг хоразмлик шоирлар ҳамда бошқа ҳудудларда яшаб ижод этган соҳиби қаламлар ҳақидаги янги топилдиқ, манба ва фикрлари унинг томонидан олий ўқув юрти талабалари учун «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигини яратишига замин тайёрлади.

Устознинг икки жилдли докторлик тадқиқоти ва ундаги бой материаллар асосида олий мактаб филолог талабалари учун тайёрланган дарслик китоби (Бу дарслик уч марта — 1964, 1967, 1980 йилларда нашр этилди) майдонга келгунга қадар, XVII-XVIII асрлар ўзбек адабиёти бир мунча кемтик туюларди. Бу даврлардаги ўзбек адабиёти ҳақида сўз борганида, аксарият ҳолларда Турди Фароғий, Машраб, қисман Хувайдо каби шоирларгина назарда тутилди. Айрим шарқшунослар, адабиётшунослар ишларида XVII-XVIII асрлар ўзбек адабиёти тарихида «жимжитлик даври» эди деган асосланмаган даъволар ҳукм сурарди. Воҳид Абдуллаев бундай бир ёқлама қарашларнинг асоссиз эканлигини янги топилган қўлзма манбалар мисолида исботлаб берди. Узининг дарслигида Хоразмнинг XVII-XVIII асрдаги шоирлари, тарихчилари анъаналарини ижодий давом эттириб, бу жабҳада ўзларига хос адабий мактаб яратган Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий каби улкан сиймолар ҳақида маълум адабий материал ва таҳлилий фикрларни мукаммаллаштирди, бойитди. Унинг дарслигидан ўрин олган Мужрим-Обид, Гулханий, Хувайдо, Андалиб, Жоний каби шоирлар, адиблар ҳақидаги фикрлар ҳам узининг янгилиги, илмий-адабий қимматининг юқорилиги билан ажралиб туради. Шу сабаб мазкур дарслик тўғрисида мутахассислар, ҳатто чет эллик олимлар ҳам бир қатор ижобий фикрлар айтганлар. Жумладан, Чехославакиялик адабиётшунос олим Иржи Бечканинг «В.Абдуллаевнинг аъло даражада ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби менинг ишларимга катта ёрдам беряпти», деб ёзиши олим изланишларининг қиммати юксаклигидан дарак беради.

Воҳид Абдуллаев ўтган асрнинг 60-70 йиллари давомида ўзи ва истёдодли шогирдлари эътиборини Бухоро, Каттақўрғон, Самарқанд, Жиззах ҳудудларида истиқомат қилиб, асарлар яратган, бироқ, мероси дурустроқ ўрганилмаган ижодкорлар асарларини тадқиқ этишга қаратди. Унинг бевосита иштироки, ташаббуси ва раҳбарлигида Жонмуҳаммад Жоний, Толиб Толибий, Шавқий Каттақўрғоний, Аҳгар, Ноқис, Вола, Васлий, Ажзий, Журъат, Аламқаш, Махмур Коризий каби истёдодли шоирлар ва олиму фузалолар ижоди ўрганилди, улар ҳақида монографиялар, рисоалар, адабий портретлар майдонга келди. Ўзбек адабиётининг озарбайжон, тожик, туркман, қорақалпоқ адабиётлари билан алоқалари хусусида ҳам янги-янги асарлар ёзилди.

Воҳид Абдуллаев Ўзбекистон Фанлар Академиясига мухбир аъзо, кейинроқ эса ҳақиқий аъзо қилиб сайланди. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» унвонига мушарраф бўлди. Академик Воҳид Абдуллаев пойдеворини мустаҳкамлаган Самарқанд адабиётшунослик мактаби унинг раҳбарлигида йилдан-йилга тараққий этиб борди. Бу адабий мактаб, айниқса, XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб, янги босқичга кўтарилди.

Натижада, илм, ижод йўлланмасини шу мактабдан олган филолог олимлар Тошкент, Бухоро, Хоразм, Фарғона, Андижон, Наманган, Термиз, Қарши, Жиззах, Сирдарё, Самарқанд олий ўқув юртлири ва илмий текшириш институтларида хизмат қилдилар. Улар орасида академик Ботурхон Валихўжаев, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоблари Гайбулла Саломов, Нуриддин Шукуровлар бор.

Воҳид Абдуллаев юксак педагогик маҳоратга эга мураббий, устоз эди, унинг дарсхона ва анжуманлардаги ўта мазмунли, қизиқарли илмий маърузалари, сабоқлари тингловчиларни ҳайратлантирмай қолмасди.

Аллома, шоир ва устоднинг илмий ҳамда адабий мероси ардоқланиб келинди. Олимнинг вафотидан сўнг у ҳақда, Самарқандда «Эзгулик — умр мазмуни» (1992), Тошкентда «Адабиёт илмининг алломаси» (1997) сингари хотира асарлар чоп қилинди, мактабларга, кўчаларга унинг номи берилди. У кўп йиллик хизмат қилган бинода хотира лавҳаси ўрнатилди, икки жилдлик асарлари нашр этилди.

Устод Воҳид Абдуллаевнинг порлоқ хотираси унинг издошлари, шогирдлари, мухлислари қалбида доимо яшайди.

Раҳмонқул Орзибеков,
филология фанлари доктори, профессор

Бу шаҳарга келиб, шу нарсага амин бўлдимки, бобонгиз, буюк саркарда Амир Темур бекорга Самарқандни ўз салтанатининг пойтахти қилмаган. Бежизга Мирзо Улуғбек шу ердан туриб осмон жисмларини ўрганмаган экан. Унинг гўзаллиги, боболарингиз томонидан қурилган обидаларнинг улуғворлиги мени сеҳрлаб қўйди. Тарихий иморатлардаги нақшларнинг маъно англатишини, улар араб ёзувида ёзилган ибратли сўзлар, ҳадислар эканлигини англагач, ҳайратдан ёқамни ушладим.

Жан Пьер Адам,
Франция

ИЛМИ УММОН АЛЛОМА

Самарқанди таборакнинг азиз фарзандларидан бири устод Ботурхон Валихўжаев қамрови кенг олим эди. У кишининг йирик илмий изланишлари ва асарлари юзасидан жумҳурият матбуотида ҳамда ундан ташқарида қатор мақолалар эълон қилинди, Шундай бўлса-да, ҳали матбуотда устод илмий ва илмий-бадиий ижодий камолотларининг мингдан бир жилоси зуҳур этилгандай...

Маълумки, истиқлол йилларида навоийшунослик фани фидойилари буюк шоир ижодий меросини тадқиқ этишда анча фаоллик кўрсатди, Навоий ижодий меросига янгича назар, бадиийлик ва нафосат талаблари нуқтаи назаридан ёндашилди. Ана шундай фидойи олимлардан бири устод Ботурхон Валихўжаев бўлди. Қалби Навоий руҳини шод этиш истаги билан ёнган устод улуг мутафаккир асарларининг матний нусхаларини чоп эттириш ишларига бош бўлди, шоир ижодига, хусусан, Навоий ҳаётининг Самарқанд даврига оид қимматли тадқиқотларни эълон қилди.

Устод истиқлол йилларида чоп этилган «Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қаламжолари» мақолаларида шоир ҳаётининг бу даврига оид ҳанузгача илмий жамоатчилик эътиборидан четда бўлган масалаларга ойдинлик киритди. Алишер Навоийнинг Султон Абдусайд Мирзо томонидан Ҳиротдан ихрож қилиниши тарихдан маълум. Лекин бу масаланинг шундай бир позик томони борки, у бевосита 24-25 яшар Алишернинг шоир сифатида иқтидори ва мавқеи, унинг шахсияти ҳамда ингилишлари, дунёқарши масалаларига келиб тақалади. Олим ўз услубига содиқ ҳолда, эътиборини кичик бир деталга — Абдусайд Мирзо Навоийни Самарқандга ихрож қилгани ёки Навоий Самарқандни ўзи таълақими, деган масалага қаратади, Мақола давомида синчков олимнинг эътиборини жалб этган бу муаммо ўзининг жавобини топади. Бундан ташқари, шоирнинг Самарқандда олган сабоқлари, айнан шу даврда унинг «Сабъатул абхур» номли араб тили изоҳли луғатини тузганлиги, Навоийнинг Самарқанд урфон аҳли (ҳатто Улуғбек ўлимидан кейин Исфаҳонда умрини яқунлаган машҳур Али Қушчи) билан танишганлиги, унинг Самарқандда битилган ғазаллари ҳақида янги маълумотлар берилади. Олим Жомий ва Навоий муносабатлари, бу икки буюк мутафаккир ижодий ҳамкорлигининг ибтидоси ҳақида ҳам мазкур мақолада янги бир фикр келтиради, яъни, ушбу ибратомуз пурҳикмат ҳамкорлик, дўстликнинг айнан Самарқанд сафарларида бошланганлиги эҳтимолига ишора қилади.

Олимнинг Навоий ва Абуллайсийлар хонадонига боғлиқ мавзудаги қатор мақолалари илмий қиммати билан ажралиб туради. Шарқнинг ислом маданияти тарқалган ўлкаларида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган, фикҳ, тилшунослик, адабиётшунослик илмлари соҳасида фаолият кўрсатган табаррук Абуллайсийлар хонадонининг атоқли вакиллари ҳақида олим атрофлича маълумотлар беради. Ҳасрдан бошлаб, ўша даврлар руҳига ҳамнафаслик билан бу сулола вакиллариининг Мовароуннаҳр ва Хуросон маънавий ҳаётида беш аср мобайнида тутган мавқенин ўрганади, жиддий мулоҳазалар баён этади. Олим ўзининг «Хамса» ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати» номли мақоласида ҳам бир йўла бир нечта ечимини кутиб келаётган масалалар ҳақида сўз очади. Хусусан, хамсанавислик анъанасига Алишер Навоийнинг муносабатини белгилашда, шу масаланинг келиб чиқишига туртки берган Навоийгача бўлган адабий гуруҳлардаги иқлим, анъаналар ҳақида фикр юритади. Навоий «Хамса»сининг эса, ўз навбатида, янги туркум асарлар — олтилик, еттиликлар юзага келишига туртки берганлиги масаласини таҳлил қилди. Навоий услубига хос бўлган янгича талқин қилиш, мазмунан ҳамоҳанг, шаклан ўхшаш, аммо, оригинал асар яратиш анъанасининг шаклланиш сабабларини ёритади. Бундай зукко, сермулоҳаза таҳлиллар натижаси ўлароқ фан бойиёди, янгиланади.

Устод сўзларининг салмоғи, қаламларининг қимматли сири шундамикин?

Устоднинг шогирдларга раҳнамолик услублари ҳам ўзига хос. Олим шогирдларининг илмий ишларини кўриб чиқар экан, «маслаҳат тариқасида...» деб, икки энликкина қоғозга кўрсатма берарди. Бу «маслаҳатлари» билан илмий ишни шундай бир ўзанга солиб қўярдики, бундан кейин яна мавзудан четга чиқиш ёки фикр-ни қиёмига етказмай, хом хулосаларга келишнинг иложи бўлмай қоларди. Домла ишни узоқ таҳлил қилиб ўтирмасдилар, «ишингизнинг бу бўлими бироз парижон бўлибди», дердилар. Бир-икки оғиз сўз билан илмий ишни баҳолаб, фикрларини аниқ ифодалаб берардилар. Устод учирма қилаётган полапонларнинг жуда тез темирқанот бўлиши сири балки шунда бўлгандир?

Бағрикенг олим доно сўзларига мунтазир бўлган толиби илмларга фақат тариху адабиёт, бадият илмидангина эмас, балки ОДАМИЙЛИК илмидан ҳам сабоқ берардилар. Устоднинг нурли чеҳраларида табассум билан: «Келинг, биродари азиз...», деган латиф такаллумлари, доимо яхшиларга хизмат қилишга мунтазир нигоҳлари ёшу қари, каттаю кичикка бирдай насиб этаверарди. Ҳазрат Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарларида шундай қайд бор: «...Андин сўрадиларки, авлиёуллоҳни халқ орасида не осор ва аломат била таниғайлар? Дедиким, такаллумнинг латофати била ва халқнинг хўблиғи била ва юзнинг тозалиғи била, нафснинг сахоси била ва эътирознинг қиллати ва узрнинг қабули билаки, ҳар ким узр этса, қабул қилғай ва шафқат тамомлиғи била барча элга хоҳ солиҳ, хоҳ толиҳ». Ҳазрат таърифлаб ёзган азизлардаги мазкур хислатларнинг ҳаммаси устод Ботурхон Валихўжаева мужассам эди.

Муҳтарам олим ажойиб, дилбар оиланинг соҳиби эдилар. Олимнинг турмуш ўртоқлари Хадичахон ая Вафоева математика фани ўқитувчиси, фидойи мураббий. Устозни яқиндан тушунган, нозик табиатларига мос ҳаёт тарзини ярата олган, азиз фарзанд-дилбандларини юксак маънавиятли, юрт учун фидойи, покиза инсонлар қилиб тарбиялаган мўътабар аёл. Олимнинг назокати, заковати, инсонсеварлиги ана шу муҳтарам онахон табиатида ҳам ўз ифодасини топган. Бу икки гўзал инсон гўёки бир-бирларини тўлдириб тургандек тасаввур уйғотардилар. Олимнинг тароватли боғида бўй чўзган покиза ниҳолларнинг ҳар бири ўз ўрни ва ўз мавқеига эга. Фархундахон Валихўжаева — рус филологияси соҳаси мутахассиси, давлат хизматчиси; Фирузхон Валихўжаев — мактаб директори; Фаридахон Валихўжаева — педагогика фанлари номзоди, Самарқанд давлат чет тиллар институти катта ўқитувчиси; Фаррухахон Валихўжаева — юрист; Фарзонахон Валихўжаева — тарихчи, Самарқанд давлат чет тиллар институти аспирантура бўлими бошлиғи, Фарзодхон Валихўжаев — юрист. Бу рўйхатни эндиги кунда бир қатор иқтидорли набиралар тўлдирмоқда.

Инсоният тарихининг ҳар бир даври уни кейинги авлодлар нигоҳида улўф қилган буюк инсонлар фаолияти билан белгиланади. Ҳар бир жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, маънавий муҳит ўша тузумга муносиб кишиларни тарбиялайди. Лекин, азалдан маълумки, ҳар бир даврнинг буюк шахслари — аҳли урфон — даври қобиғини ёриб чиқиб, замондошларидан ўз тафаккури билан ўзиб кетади. Устод Ботурхон Валихўжаев шундай кишилар сирасига кирардилар. Оламда ЭЗГУЛИК номли маънавий бир неъмат бор экан, унинг тимсолига айланган инсонларнинг охиратлари ҳамиша обод бўлсин!

Дилором Салоҳий,
филология фанлари доктори

ШАЛАБАЛАР ДАФНАРИДАН

Машхура Ҳасанова

* * *

*Ишончимсиз менинг, сиз менинг шубҳам,
Сиз менинг шодлигим, менинг ғамимсиз.
Тоғдай қувончимга кўшилган ғуссам,
Менинг тўкисимсиз ва бир камимсиз.*

*Бахтимсиз, оғулар кўшиб бахтимга,
Минг йилки фикримни банди айлаган.
Уйқу нима билмас қорачуғимга
Абад муҳрланган, абад жойланган —*

*Кўзёшсиз, қувончу ғамимга шерик,
Кўнглим зулматини ёритган чироқ.
Бир сиқим оловни қўлимга бериб,
Умримни куйдирган фироқсиз — фироқ.*

*Кулгусиз — умрбод тегмаган лабим,
Сабрсиз — жонимга қоқилган, битган.
Дунёда топганим, ёлғиз матлабим,
Куйсиз — дил қатидан сўкилиб кетган.*

*Сиз учун муносиб калом излайман,
Ногоҳ юрагимдан кўтарилар оҳ.
Мана, яна, яна, яна бўзлайман,
Сизни севмоқ — азоб, севмаслик — гуноҳ...*

Исомиддин Пўлатов

* * *

*Кўзларингни кўзимга қада,
Ҳисларимга раҳминг келмасин.
Хўв, қишлоқ четидаги сада
Айрилганимизни билмасин.*

Садажоннинг кўнгли куймасми,
Иккимизни кўрса бегона?
Айт-чи, эркам ҳали тўймасми,
Руҳим чиқиб кетди осмона?

Ҳисларимни бир-бир қатл эт,
Кўзларимга кўзингни қада.
Борлигимни узинг-ла об кет,
Хув, қишлоқ четидаги сада.

Маҳбуба Саидова

* * *

Мен сени учратган қиш фасли,
Осмондан нур ёғилиб мисли,
Қор эмасди, бу севги, асли,
Қор парчаси сен эмасмидинг?

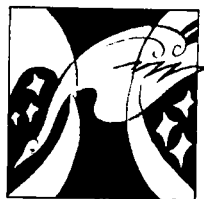
Севги осмонида ёғайтган қор —
Ошиқ кўзидан тўкилган гавҳар,
Қорли кунда тунларим бедор,
Қор парчаси сен эмасмидинг?

Қорли кунда музлаган юрак,
Сенга бўлган севгим-да илҳақ,
Айтолмаган тилимдан тилақ,
Қор парчаси сен эмасмидинг?

Оламни қоплаётган оппоқ қор,
Эриб кетар келганда баҳор,
Ҳали дилда қанча орзу бор,
Қор парчаси сен эмасмидинг?

САМАРҚАНД ВА ЖАҲОН ТАМАДДУНИ

*Ер юзида бу шаҳардан яхшироқ,
ўзга бир маскан йўқдир.*

Абд ар-Рашид ал-Бакувий,
XV аср

Қадимий шаҳар қиёфасини табиий имконият, ривожланган ирригация, деҳқончилик, металлургия базаси ва жамиятнинг ижтимоий табақаланишуви каби омиллар белгилайди. Ушбу омилларнинг яхлитлиги таъминлансагина шаҳар маданияти шаклланади, бундан Самарқанд ҳам мустасно эмас.

Зарафшон воҳаси географик жиҳатдан Ўзбекистоннинг марказий қисмидир. Зарафшон дарёси Туркистон ва Зарафшон тоғларининг музли чўққиларидан бошланиб, Қизилқум этакларида Амударёга бориб қўшилади. Худди мана шу ҳавзада Самарқанд, Бухоро, Навоий ва Қашқадарё вилоятлари жойлашган.

Зарафшон воҳасининг қулай иқлим шароити, сув ва жуда ссрунум ер ресурсларининг яхшилиги натижасида бу ерда жуда эрта, қадим аждодларимиз макон қуришган. Бунга Ургут тоғларидаги Омонқўтон, Булунғур туманидаги Қўтирбулоқ, Нарпайдаги Зиравулоқ, Самарқанднинг қоқ марказида жойлашган қўл қирғоғидан топилган тош даври ёдгорликлари гувоҳдир.

Узлуксиз ривожланиш натижасида воҳада бундан 6-5 миң йил муқаддам ўтроқ деҳқончилик маданияти (Саразм, Сойғус, Қуйиқошлоқ, Жом, Мўминобод) ва бронза металлургия маркалари (Қарнаб, Тўқайтепа) шаклланди.

Натижада уч йирик фактор — география, ўтроқ деҳқончилик маданияти ва қудратли металлургия базалари мавжудлиги воҳада урбанизация жараёнларининг жуда эрта, миллоддан аввалги X-VII асрларда бошланишига олиб келди. Бунга гувоҳ Қашқадарёдаги Ерқўрғон, Узунқир, Самарқанддаги Кўктепа ва Афросиёб шаҳар харобаларидир. Маълум сабабларга кўра, булар барчаси ер қаърида, узоқ чўлларда қолиб кетди, фақат Афросиёб — Самарқанд ҳамон бир жойда, муқим ривожланишда, тараққийтда.

Афросиёб шимолий-шарқий тарафда, Чўпонота қир-адирларига туташ тепаликлардан иборат. Унинг атрофлари табиий жарликлар, шимолий-шарқий томони эса Сиёб ариғининг чуқур ўзанилари билан ўралган. Афросиёб қадимги Самарқанднинг асосий ядросидир.

Самарқанд тўғрисидаги манбаларнинг энг дастлабкиси «Авесто»да берилган бўлиб, унда Зарафшон воҳаси икки атама билан «Сўғуда» ва «Сўғуда Гава» деб таърифланади. Мутахассислар фикрига кўра, «Сўғуда Гава» тушунчаси Зарафшон воҳасининг айнан деҳқончилик билан машғул бўлган, аҳоли яшайдиган худудларига нисбатан қўлланилган бўлса, «Сўғуда» атамаси шаҳарларга, пойтахтга нисбатан ишлатилган. «Авесто» замонида Сўғднинг энг катта шаҳри сўзсиз Самарқанд эди. Фирдавсий «Шоҳнома»сида Афросиёб Турон мамлакатининг подшоши сифатида тасвирланган. Афросиёб «Авесто»да Фаранграсян, туркий манбаларда Алп Эр Тўнга номи билан намоён бўлади. Афросиёб харобалари билан «тур»лар етакчиси Афросиёб ўртасида боғлиқлик бўлмаганда, «Афросиёб» деб юритилмас эди. «Авесто» гувоҳлик беришича, Афросиёб раҳнамолигида «тур»лар билан миждияликлар ўртасидаги жанг Чайчиста (Орол) кўли ёнида миллоддан аввалги VII асрда рўй берган. Шаҳарнинг шаклланиш даври Афросиёб тарих саҳнасида чиққан вақт билан бир пайтда юз берганлиги тарихий ҳақиқатдир.

Милоддан аввалги IV асрда македониялик фотиҳ Александр Болқон ва Мисрдан тортиб то «дунёнинг чегараси» бўлмиш Ҳиндистон ва Фарғонагача бўлган ерларни бирлаштириб буюк империя тузди. Александриянинг шарқдаги эътиборли шаҳарларидан бири Самарқанд эди ва шу сабабдан ҳам грек тарихчилари Самарқандни кўплаб маротаба тилга олишган. Масалан, Арриан ёзади: «Александр ўзининг армияси ва барча арвалари карвони билан шимолга жуда секинлик билан силжир эди. Қўшинларга от етказиб бериш тўғрисидаги маҳаллий аҳоли томонидан олинган мажбурият амалга оширилгандан кейин у Мароқандага жўнади».

Клавдий Птоламей «География» асарида Мароқанда билан Уструшона ўртасидаги тоғларни «Сўғд тоғлари» деб атайди.

Страбон ҳам «География» китобида милоддан илгариги 329-327 йиллар воқеалари баёнида Мароқандани бир неча марта эслатади.

Милоднинг 340-345 йилларида латин тилида ёзилган «Александр сафарномаси»да Мароқанда шахрининг номи «Марақунда» деб берилади ва худди Арриан асаридаги каби Сўғдийна пойтахти сифатида талқин этилади.

Илк ўрта асрлар, айниқса, биринчи Уйғониш даврида (VIII-XII асрлар) маҳаллий, араб, ҳинд, хитойлик тарихчи ва сайёҳларнинг суякли машғулотларидан бири Самарқандни таърифлаш, у ҳақдаги ривоятларни тўплашдан иборат бўлди. Уша даврда Самарқандни билиш олимлик, зиёлилик белгиси бўлиб унга баҳо бериш урфга айланган эди.

Муҳаммад ал-Идрисий (X аср) «Тавориҳи Самарқанд», Муҳаммад ан-Насафий (XI аср) «Ал-Қанд фи зикр ал-улама Самарқанд», Ҳайдар ас-Самарқандий (XII аср) «Қандиаи Хурд», Абу Тоҳирхожа (XVIII аср) «Самария», Хитой тарихчиси Чжан Цзян ва бошқа кўплаб муаллифлар асарларида Самарқанд ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

Иккинчи жуда кенг тарқалган нуқтаи назар қадимги Яман подшоси Шамшир Йўришнинг Ўрта Осиёга юриши билан боғлиқ ривоятларга асосланади. Бу тахмин илк ўрта асрларга оид араб манбаларида акс этган. Бунга XIII асрда яшаган араб сайёҳи Ёкут анча батафсил тўхталди. Бунда Самарқанд сўзи «Самар» қисмининг таҳлили билан боғлиқ тахминлар келтирилади. Араб манбаларида, асосан, кейинги араб ёки форс тилларидаги Самарқанд номи таҳлил этилади-ю, аммо у қадимги сўғд тилида «Самараканса» деб талаффуз қилинганга эътибор берилмайди.

Шунга яқин ривоят ан-Насафийнинг «Кичик Кандия» китобида қуйидагича баён этилган: «Шаҳар қурилиши тугагандан кейин уни сўғд тилида «Шамар» деб айтишди. Кейинча унга кент қўшимчасини қўшишди ва шундан кейин Самарқанд келиб чиқди».

Қадимги санскрит тилида «смар» атамаси «чорраҳа», «савдо йўллари кесишган жой», «савдогарлар учрашадиган жой» маъносини англатган. Нима бўлганда ҳам «самар» атамасининг шахс номига боғлаб изоҳланиши тарихий ҳақиқатдан анча йироқдир. Араб тилидан изоҳ қидириш ҳам нотўғри, чунки араблар келишидан минг йил аввал ҳам шаҳар Самарқанд номи билан машҳур эди.

Шундай қилиб, ривоят ва афсоналарга кўра, Самарқанднинг ёши 5300 йилдан 2300 йилгача деб асосланиши мумкин. Тахминлардан фарқли ўлароқ, сўнгги йилларда олиб борилаётган археологик изланишлар бу муаммога бирмунча аниқлик киритди.

Шаҳарларни археологик ўрганиш ва ёшини аниқлашнинг бутун жаҳон тан олган йўли ва усуллари мавжуд. Гордон Чайдд 1950 йилда «Шаҳар маданияти инқилоби» мақоласида шаҳар мақоми берилиши мумкин бўлган ёдгорликларда шаҳар тушунчасига оид 10 та сифат белгилари бўлиши шартлигини илгари сурди. Булар: майдони кенглиги, аҳолиси деҳқонлардан ташқари хунармандлар, савдогарлар, қоҳинлар ва бошқарувчилардан иборат бўлмоғи, монументал бинолар, сарой, ибодатхона ва истеҳкомларда ёзув ва тақвим бўлиши, астрология ва илму фан куртаклари, санъат асарлари мавжудлиги, жамиятнинг табақалашганлиги, узоқ юртлар билан савдо-содиқ ривожланганлиги, меҳнат қуроллари яшашга ихтисослашган хунармандлар ва давлат ташкилотлари фаолият кўрсатиб тургани ва ҳоказо.

Кейинги даврларда Афросиёб замини мунтазам ўрганилди ва Самарқанд шаҳар сифатида қачон шакллانганлиги тўғрисидаги саволга жавоб қидирилди. Айниқса, мустақиллик йилларида франциялик академиклар, дунёда тан олинган шарқшунос-археологлар Поль Бернар ва Франц Грене, ўзбекистонлик профессор М.Исомиддинов ва доктор А.Отахўжаевлар режали равишда Афросиёбнинг энг қуйи маданий қатламларини ўрганишга киришдилар.

Натижада ер сатҳидан 15-20 метр чуқурликда жойлашган маданий қатламлардан милоддан аввалги VII асрларга оид ашёлар топилди. Булар биринчидан, қўлда ясалган рангли — нақшли сопол идишлар парчалари бўлса, иккинчидан, қалинлиги 7-12 метр келадиган гувала мудофаа девори қолдиқлари эди.

Самарқанд шаҳри ёшини аниқлашда ушбу маълумотлар бебаҳо аҳамиятга эгадир. Гуваладан қурилган мудофаа девори Афросиёбнинг 19 гектарлик арк қисмини бутунлай

ўраб олганлиги фикримиз далили ҳисобланади. Бундан ташқари, майдони 220 гектарлик шаҳарнинг бир неча километрлик ташқи мудофаа деворининг турли жойлари текшириб кўрилганда, унинг асоси ҳам худди шундай гувалалардан иборат эканлиги ойдинлашди.

Афросиёб мудофаа девори тагидан ва бошқа жойлардаги қуйи маданий қатламлардан олинган намуналар дунё эътироф этган Франция илмий-тадқиқотлар миллий марказига қарашли Жив-Сюр-Ивет шаҳридаги кучсиз радиоактивлик лабораториясида радиокарбон (С-14) усули орқали текширилди ва улар айнан милоддан аввалги VIII асрга тааллуқли эканлиги исботланди.

Худди шунингдек, шаҳар худуди ичида жойлашган Лолазор, Кўрғонча ва Сартепа манзилгоҳларидан топилган осори-атиқалар милоддан аввалги I минг йилликлар бошларига тегишли экан. Лолазор манзилгоҳидаги магистрал канал излари, Сартепадаги бронза эритиш ва сопол идишлар пиширадиган хумдоилар сўзсиз ўша даврда воҳода ҳунармандчилик ва ижтимоий ҳаёт анча юксалганлигидан далолат беради. Самарқанд ёшини аниқлашда, Афросиёбдан 25-30 километр шимолда жойлашган Кўктепа шаҳри харобаларидан топилган ашёлар муҳим илмий аҳамият касб этади. Чунки, Кўктепада милоддан аввалги VIII-VII асрларга оид маданий қатлам шундоққина ер юзасида жойлашган бўлса, Афросиёбда анча пастда, 15-20 метр чуқурда бинобарин, унга етиб бориш, ўрганиш анча қийин ва муаммолидир. Шу сабабдан Кўктепада кенг кўламда қазимиша ишлари олиб борилиб мудофаа деворлари, монументал бино, ибодатхона қолдиқлари очилдиким, уларда ишлатилган гувала фиштар, деворларнинг тузилиши, сопол буюмлар ва бошқа ёдгорликлар айнан Афросиёбникига ўхшаб кетади.

Кўктепа ҳам Афросиёб каби икки қисмли — арк ва шахристондан иборат, майдони 40 гектарли шаҳар. Демак, у милоддан аввалги VIII—VII асрларда шаҳардан кичик бўлмаган. Шундай қилиб, Зарафшон воҳасида шаҳар маданиятининг шаклланиши, тугилиши милоддан аввалги VIII асрларга бориб тақалади.

Афросиёбнинг арк қисмидан, Кўктепа, Лолазор ва Сартепа харобаларидан топилган моддий манбаларга кўра, шаҳар 2750 ёшда бўлиб, «Авесто», унда акс этган «тур»лар ва афсонавий подшоҳ Афросиёб — Алп Эр Тўнга тенгдошидир. Шу тариқа Самарқанд дунёнинг энг кўҳна Рим, Афина, Вавилон шаҳарлари билан бемалол бўйлаша олади.

Чиндан ҳам Самарқанд шаҳар сифатида жуда эрта машҳур бўлиб кетди. Бунга сабаб, авваламбор, саховатли табиати, дунёнинг тўрт тарафини боғлаб турган савдо йўллари кесишган чорраҳада жойлашганлиги, аҳолсининг диди-заковати юксаклиги, удабурунлиги, ҳунармандчилик ва савдода тенги йўқлиги ва афсоналарга айланиб кетган мислсиз бойлигидир.

Самарқанд жаҳон тамаддуни ривожига салмоқли ҳисса қўша олган ва бу жиҳатдан бутун ер юзи эътиборида туради.

Биринчидан — милоддан аввалги I минг йилликлар бошида бутун Марказий Осиёда шаҳар маданияти ёйилишига карвонбошилиқ қилди, тараққиёт локомотиви вазифасини ўтади.

Иккинчидан — Марказий Осиё шаҳарсозлиги ва фатификацияси тарихида биринчи марта Самарқанд мураккаб рельефда лёсс монументал архитектура қурилишида ихтиро қилинди ва бу усул сўнгра қўшни минтақаларга тарқалди.

Учинчидан — милоддан аввалги тўртинчи асрларда Юнон ва Турон маданиятлари тараққиёт даражасига кўра, бир хил бўлганлиги сабабли синкретизм — эллинизм маданияти шаклланди ва буида Сўғд — Самарқанднинг ҳиссаси катта бўлди.

Тўртинчидан — эрамыздан олдинги II асрларда шакланган Буюк Ипак йўли иккига бўлиниб қолган Шарқ ва Ғарб мамлакатларини ўзаро боғлаб, яхлит бир дунёга айлантирди ва инсоният тарихи ривожини янги ўзанга солиб юборди. Ушбу савдо йўлининг пайдо бўлиши ҳамда ривожланишида Самарқанднинг хизматлари беқийсдир.

Масалан, Румдан Сиангача бўлган Буюк Ипак йўли трассаларида сўғд тили халқаро тил вазифасини бажарди. Сўғдликлар тижоратда, маданиятда, ғоялар ҳаракатида асосий ретранслятор бўлишди. Хитой ёки Кореядан йўлга чиққан карвонлар ўз товарларини Сўғдиёна — Самарқандгача етказиб келганлар. Сўнгра сўғд савдогарлари бу товарларни Европагача элтганлар. Айниқса, VII-IX асрларда Самарқанд газламалари, қоғози, заргарлик буюмлари, санъат соҳасидаги ютуқлари, мевалари дунёга машҳур бўлиб кетди. Америкалик профессор Дж.Фрезер Буюк Ипак йўли тарихига бағишланган китобини бежиз «Самарқанднинг олтин шафтодилари» деб номламаган. Самарқанднинг Шарқдаги ўйнаган роли буюклигини Афросиёб монументал деворий суратларидаги подшо Вархуман (VIII аср) саройига интилаётган Корея, Хитой, Шош, Чағонийн элчилари тасвири ҳам исботлаб турибди.

Агар Сўғдиёна — Самарқанд бўлмаса, Буюк Ипак йўли ҳам бўлмасди, деган фикр бор. Буюк Ипак йўли ёқасида сўғдликлар барпо қилган катта кичик шаҳарлар нафақат

савдо-сотик ривожланишига, балки халқлар ўртасидаги илмий, маданий, иқтисодий алоқалар мустақамланишига катта ҳисса қўшгандир.

Бешинчидан — Самарқанд тасвирий санъати муҳим тарихий маданий аҳамиятга эга бўлди. VII асрда Самарқанд ҳукмдори Вархуман саройи деворларига чизилган деворий суратлар ҳаққонийлиги, оригиналиги ва ранглари тиқлиги билан ўзига хос мўъжизадир. Зеро, улар тинчлик, халқлар ўртасидаги элчилик муносабатлари, ўзаро тотувлик ва қон-қариндошлик ғояларини тарғиб этадики, бу жиҳатдан ҳамон кадр қимматини йўқотган эмас.

Самарқандда шакланган рангтасвир мактаби бутун Марказий Осиёда, Хитой ва бошқа минтақаларда мусаввирлик кенг тарқалиши ва раванқ топиши учун замин яратган.

Олтинчидан — умуминсоний муסיқа санъатининг ривожи бевосита Самарқанд билан боғлиқдир.

Марказий Осиёда энг қадимги най Самарқанд вилоятида топилган бўлиб, бу кашфиёт айнан Сўғда бундан 3 минг 300 йиллар муқаддам рўй берганлигини исбот этади. Европада оммалашиб кетган лютня муסיқа асбобининг ҳам асл ватани Самарқанддир, унинг асл номи уд бўлиб, араблар орқали Испания, сўнгра Европага тарқалиб кетган.

VI-VII асрларда Самарқандда муסיқа асбобларининг тўлиқ ансамбли — уд, арфа, най, флейта, шох чолғу, доира мавжуд бўлган. Шу боис VI-VIII асрларда самарқандлик муסיқачилар, хонандалар ва раққосалар Хитой, Курия императорлари саройларида машҳур эдилар. Ана шу ҳамкорлик самараси ўлароқ хитой ва корейс халқларининг миллий муסיқий асбоблари изчил такомиллашиб борди.

Етинчидан — Сўғд мантиқий шахмат ўйини ватанидир. Бу хулоса тўғрилигига Афросиёбдан топилган VII асрларга оид шахмат доналари ҳисобланади.

Саккизинчидан — IX-XI асрларга хос Уйғониш даври, аввало, Самарқанд заминидан намойиш бўлди. Бу даврда Самарқанд бағрига тортган улуғлар — Имом Бухорий, Имом Мотурудий, Имом Марғинонийлар унинг довруғини янада оширди. Самарқанд илм-фан бешиги сифатида дунёвий тамаддун қадамини тезлаштирди.

Амир Темур даврида Самарқанд чинакамига ер юзининг сайқалига айланди.

Соҳибқирон Самарқандни ўзгача бир меҳр билан обод қилди, уни «дунё маркази»га айлантириш ниятида бутун куч-қувватини аямади, натижада, илму фан, санъат ва маданият юксак даражага кўтарилди, инсоният тарихидаги ўта нодир жараён Ренессанс — Уйғониш юзага келди.

Дунё Мирзо Улуғбек даҳоси билан бойиди. Математика, астрономия илмларининг буюк чўққиси эгалланди.

Марказий Осиёда Самарқанд билан тенгдош бошқа бирор-бир шаҳар йўқдир. Рим Фарб цивилизацияси ривожидан қанчалик аҳамият касб этган бўлса, Шарқ тақдирида Самарқанд ҳам худди шундай вазифани ўтаган ва бундан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

Дунёнинг энг кекса шаҳарлари ҳисобланган Рим, Афина, Вавилон, Фива қаторида бўлган Самарқанд эндиликда мустақиллигимиз билан барабар одимламоқда. Истиқлол йилларида қадимий ва навқирон шаҳар янада улғайди ва ёшарди, янада чирой очди, маънавий-маърифий, ижтимоий-маданий ҳаёти мислсиз даражада юксалди. Келгусида у ҳаётбахш анъаналарини бундан-да, самаралироқ давом эттиришига ишонамиз.

Темур Ширинов,
тарих фанлари доктори, профессор

Олқор
Дамин

ҚАНДАЙ ЯХШИ ТОНГ

Китоб

Мен — китобман,
китобман,
Миттигина
офтобман.
Куйдирмайман
қўлингиз,
Еритаман йўлингиз.

Овлоқда

Бўлганмисиз овлоқда,
қишлоқлардан йирокда?
Кўрганмисиз гулларнинг
кулганини ҳар ёқда?
Бўлганмисиз овлоқда,
тизза бўйи ўтлоқда?
Бўлганмисиз овлоқда,
чаман бўлган тупроқда?
Теравериб чучмома
сиғмай кетиб кучоққа,
Бўлганмисиз овлоқда,
буғдойзорлар бор ёқда?
Овлоқ каби гўзал жой
қани, айтинг, қаёқда?

Тонг қўшиғи

Қандай яхши тонг,
ёришиб осмон,
Таралмоқда нур,
ел эсар хур-хур.
Тераклар барги
шитирлар бари.
Уйғониб қушлар
сайраб учишар.
Хўрозлар эса
қичқирар роса:

— Ку-ку-ку-ку-ку,
Ух, тонг отди-ку!
Тонгни ким севмас,
у — оқ, гул, демас?
Қандай яхши тонг,
уйғон жўражон!

Қуёшнинг нури

Биз — қуёшнинг нурымиз,
тонгда туриб кўрингиз.
Бизни қанча севсангиз
узун бўлар умрингиз.
Биз — қуёшнинг нурымиз,
дунёнинг суруримиз.
Ҳаёт деган лолани
ўпибгина юрибмиз.
Биз — қуёшнинг нурымиз,
бизни яхши кўрингиз.
Кафтингизда тўлдириб,
мириқиб симирингиз.
Биз — қуёшнинг нурымиз,
беғубормиз, тўғримиз.
Сиз ҳам софсиз, болалар,
узун бўлар умрингиз.

Ойхумор Асадова

Баҳор кунларининг бирида

Ҳикоя

Ёмғирдан кейин чор-атроф яшнаб кетди. Дов-дарахт бағридаги биллур томчилар қуёш нурида живир-живир товланади. Этни жунжиқтирувчи намхуш шабада аллақерлардан ўт-ўланларнинг хушбўй ҳидини олиб келади. Девор тагида, икки ёни ўт билан қопланган йўлак четида чувалчанглар узук-юлуқ из қолдириб, жонсарак ўрмалайди.

Ҳовли адоғидаги жуфт тол ҳам ёмғирда хузур қилиб чўмилди. Улар шундай пастда оқаятган тиниқ сувда ўз аксини кўриб, хушнуд шовуллаб кўйишди. Эндигина куртак чиқара бошлаган ҳўл новдалар бир-бирига тегиб, шивирлашга ўхшаш шитирлаган овоз чиқаришди.

«Хайрият, яна баҳорга етиб келдик. Омонлик-омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик!»

Уларни бу ерга узоқ йили Ўлмас чол Мавлон ҳаётидан олиб келиб ўтказганди. Чол ҳар баҳорда уларнинг таналаридаги бачки шох-шаббаларни кесиб ташлар, меҳр билан парваришларди. Улар ўз умрлари давомида кўп яхши, кўп ёмон кунларни бирга ўтказишар, атрофни оппоқ қор босган пайтлар бир-бирларига совқотиб тикилганда яланғоч новдалари қисирлаб кетарди. Баҳор келиши билан эса, таналарига бирдек сув югурар, толбаргақларини силкилатганича ўзларини сув — кўзгуга солиб бир-бирларига маҳлиё боқишарди. Толлар мусаффо осмонни, уадаси чиққан эринчоқ булутларни, кечкурун пода келар олдидан қадрон Мирзаарик томондан кўтарилган майин губорни энг биринчи бўлиб кўришарди. Ҳатто булут ҳовлиларига келган, худди оппоқ парку булутга ўхшаш ҳарир либос кийган келинчакни ҳам аввал улар кутиб олишганди.

Бора-бора таналари кучоққа сиғмай, томирлари ерни тарс-тарс ёриб юзага чиқиб кетди. Ўлмас чолнинг қўллари, бўйинлари, кенг холдор юзидаги ажинлар кўпая борган сари улар таналаридаги бужурлар ҳам кўпая бошлади.

Бугун чошгоҳда Ўлмас чол улар ёнига тринка камзули устидан белига арқон боғлаб олган бир кишини бошлаб келди. Улар отжағ, кўзлари чуқур-чуқур, ўсик қошлари хиёл оқара бошлаган Малик бешиксозни дарҳол танишди. Чоллар узоқ гурунглашди. Бешиксоз пиёладаги совиб қолган чойни ширт этиб тўқди-да, ўрнидан кўзгалди.

— Икки кундан буён ернинг ҳам нақ мияси чиқиб кетдиёв. Хайрият тинди. Майли, Аллоҳнинг буюргани буям. Бу йил ўт мўл бўлади чоғи, ёмғир кўп, — деди бешиксоз Ўлмас чолга юзланиб. — Бўлмаса келишдик, оқсоқол, рози бўлинг. Хўш, қайси бирини кесамиз?

— Истаганингизни. Хоҳланг манависини, хоҳланг унисини. Икковиниям ёши тенг, — деди чол бурушиқ кўзларини унинг бужур танасига қўйиб.

Бужур тол қалқиб кетди. Тарвақайлаб ўсан ён шохига уя қўйган олашақшақ шақиллаб, қанот қоққанича осмонга кўтарилди.

— Наҳот куним битган бўлса? — У ҳамон тип-тиниқ сувга аксини солаётган нафис толга кўз қирини ташлади. — Ахир, бунинг ахволи не кечади? Ҳозиргина баҳорга эсон-омон етиб келганимиздан рози эдик-ку.

Бужур тол асабий ғичирлаб, қаттиқ шовуллади.

Малик бешиксоз ёшига ярашмаган чаққонлик билан унинг ёнига келиб, ўткир болтаси билан танасининг бир четидан кесиб олди-да обдон кўрди. Бужур толнинг томирларигача зирқираб кетди. Уч-учидаги бултурдан қолган қуруқ шохлар тўкилди.

— Кўз кўп чиқадими дейман-да, наргиси қалайкан, бироз силлиқроққа ўхшайди, — деди бешиксоз Ўлмас чолга юзланиб.

— Ихтиёрингиз, менга барибир. — Чол бир отим нос олиб тили тагига ташлади-да, негадир ўйланиб қолди. — Бу дейман, ошна, мевасиз дарахтдан бўлган бешикда бола уйқусиз бўлади дегувчи эди, бу ёғи қандоқ бўлади-а?

— Э, қизиқ экансиз, оқсоқол. Болалар қуш уйқу бўлгани маъқул.

Наҳотки, ё раббим, наҳотки нафис толни кесишса. Ахир, ҳозиргина у ўзини тиниқ сув — кўзгуга солиб ўтирувди-ку! Бужур толнинг танасига титроқ кириб, барглари тўхтовсиз титрана бошлади. Бу титроқ аста-секин қаттиқ шовуллашга айланиб, эндигина томирларига сув югураётган новдалар ғичирлаб кетди.

Шамол турди шекилли, ҳов Абдуш, қаердасан ўғлим, аррани келтир, эртароқ саранжомлайлик, — деди бешиксоз дарвоза томонга қичқириб. Бешиксознинг ўғли арқонни белига боғлаб лип этиб нафис толга чиқди.

— Энг учки, бақувватроқ шохга боғла, — деди Малик бешиксоз юқорига қараб.

Бир пасдан кейин ўткир тишли арра, тиғи ялтираб турган ойболта ишга тушиб кетди, Арра бўғиқ ғириллайди, бешиксоз тинимсиз жаврайди.

— Узингни бўш қўй, бўлмаса тез чарчаб қоласан, ҳа, балли, иш деган мана бундоқ бўлибди-да. Асли сизлар, хом бўлиб қолаётганларингга бир томондан ўзимиз айбдормиз. Иккинчидан ўзларинг ўлгудек ялқовсанлар. Тайёр ишга баковул бўлиб ўрганиб қолгансанлар. Йўқ, оғайни, бунақаси кетмайди. Қарсиллатиб палахса-палахса ўтин ёриб, саржин тахлашни ҳам унутмаслик керак, ана шунақа! Қани-қани, сенга неча марта айтаман, тиришма деб, бўш қўй ўзингни, ё тавба!

«Наҳотки у энди умрбод ёлғиз қолса. Йўқ, бунга чидай олмайди. Йўқ, йўқ, йўқ!..»

Арра худди ўзи танасида ғириллаётгандек қаттиқ силкинди. Нафис толни эса арқон ушлаган қўллар тобора узоқлаштирар, кучли шамол зарбидан ғадир-будир шохлари у ёндан бу ёнга бориб келар, (гўё нафис толни суяб қолмоқчидай) ва поилож ингранар эди. Ана, ана, бир баҳя қолди, ҳозир улар умрбод ажралишади.

— Ҳа, ҳа, бир, икки, ё пирим, қани-қани, бўшашманглр...

Бўйин томирлари бўртган бешиксоз бўғилиб қичқирарди. Нимадир қарсиллаб кетди. Қаттиқ уҳ тортиб, гурсиллаб йиқилган нафис тол танаси ҳовли адоғининг бир томонини буткул қоплади.

Унинг шох-бутуқларини бутаб, танасини бўлак-бўлақларга бўлиб олиб кетишди.

Шу-шу бўлдию, бужур толнинг оғир кунлари бошланди. Ўзини дунёда энг ожиз, нотовон сизди. Энди у тип-тиниқ сувга қараб ёлғиз ўз аксини кўрарди. Олис-олислардан шовуллаб, ғавғо солиб келган шамол япроқлари билан ўйнашганда ўзини ҳолсиз сезарди. Бешиксоз эса нафис тол танасидан ажойиб кўнгироқ кўнгирадор бешиклар ясади. Органини кўшнисини Зойир тобутсозга бериб юборди.

— Манавиларни олиб кетинг уста, савоби тегса, бас, ишлатарсиз.

— Барака топинг, барака топинг, қаранг-а, — дейди тобутсоз иккиланганича ерда ётган ёғочларни йиғиштираркан. — Одам боласидан ҳам нозик, ҳам қаттиқ жонзот бўлмас экан дунёда. Ҳаммамизнинг ҳам борадиган еримиз бир куни ўша, ёқ-да, ошна. Дунёга устун бўлармидик, — тобутсоз қаддини ростларкан, жияклари қизғиш кўзларини белбоғининг учи билан арта-арта астойдил қуюнди. — Очдан тиришиб қолсангиз ҳам шу қасбингизни ташланг, тобутсозни болалари деган насоқни кўтаришга тобимиз йўқ, деб ўғил-қизлар ҳол-жонимга қўйишмайди. Нима, очдан ўлиб қоладиган замонми ҳозир? Ор қилишармиш, ё тавба! Уғрилиқ ёки қаллобликнинг айби бор, меҳнатнинг айби йўқ, дейман. Қаёқда,

мени масхара қилиб қулишгани ортиқча. Бу дунёдан олиб кетадиганимиз шу савоб, яхшилик, дейман. Қани тушунишса. Ана шунақа гаплар, қария.

Тобутсоз ортиб қолган ёғочларни бир орқа қилиб ҳовлидан чиқиб кетди.

Ҳам бешик, ҳам тобут бўлган нафис тол, бужур толни соғинаверди, соғинаверди... Лекин бугунгиси ҳаммасидан ошиб тушди.

... Тобутни тумонот одам йигилган жойга икки барваста йигит олиб келди. Кунгай томонга қўйишиб, шошилиб қўл ювгани ўтиб кетишди. Ҳовлидагилар бир зум унга совуқ назар ташлашди. Тим қора сочларини ёйиб уввос тортиб йиғлаётган жувон уни кўриб, баттар фарёд чекди. Бирпасдан кейин унга марҳумни солишаётганда кутилмаган ҳол рўй берди. Уша қорасоч жувон олиб кет мени, мениям олиб кет, деганича ўзини тобутга отди. У аввал танасининг бир парчасида шўртак томчиларни ҳис этди. Кейин бир чети худди тиг санчигандек ачишди. У ҳатто бундай оғриқни бешиксоз арралаётганида ҳам ҳис этмаган эди. Одамлар орасида шов-шув кучайди. «Шўрлик, бахтиқаро Маржон, ичида гумонаси борга ўхшайди, тобутни тишлади...» Лапиллаб тобут кўтарилди. Қорасоч жувон қарсақ чалиб дод солди.

«Одам боласининг боши тош, чидайди, енгади. Яшаш учун курашади. Фақат у ўлгандагина иложсиз қолади. Уша қорасоч жувон ҳам чидайди. Нима бўлгандаям марҳумни уринтирмай сўнгги манзилга олиб борса, бас!». Уни кучли қўллар галма-гал кўтариб, Шохизинда қабристонини томон елишарди.

...Яна баҳор келди. Қирлар тўши кўкариб, атроф яшил либос кийди. Бултурги супадек кунда атрофида қаламчадек новда бош кўтарганини кўриб, бужур тол қувнаб кетди.

— Ана, ана у, вой, тавба, худди ўзи-я, мағрур туриши, қуёшга энтикиб жилмайиши-чи!..

Кейин мўъжиза рўй берди. Ҳа, ҳа, ишонинг, чиндан ҳам мўъжиза рўй берди. Ўша ўзлари яхши кўрадиган оппоқ ҳарир булутга ўхшаш келинчакка кўнғироқли бешик келтиришди.

«Ё тавба, худди ўша ҳамроҳи-ку! Бу ўша, ўша-ку! Кел, келақол азизим, келсанг-чи. Яна келибсан-а, бешик бўлиб-а! Мана кўзгумиз, қарагин, тип-тиниқ осмон-чи, осмон зангор!»

Бужур толнинг сал букчайган, ғадир-будир танаси бўйлаб тиниқ шаффоф томчилар сизди.

Нафис толнинг бир парчасидан бўлган кўнғироқли бешикда эса, ойдек балкиб чақалоқ — одам боласи ётарди...

Тошпўлат Ўрхун

ЎЗБЕК ИСТИҚОН — ЁРҲУЖ ЖАХОННИМ

Ўзбекистоннинг

Борар йўли томирларимдек,
Дарёлари кўзим сингари.
Қаддим янглиғ дарахтлари тик,
Осмонлари бирам зангори.
Сўқмоқлари риштаси жоннинг —
Ўзбекистоннинг!

Қошимдек тим тийра тунида қамар,
Бунчалар сўлимдир юлдуз нигоҳи.
Кексасин лабидан эртақлар томар,
Иймону умиддан ёруғ даргоҳи.
Шафақида сийрати тонгнинг —
Ўзбекистоннинг!

Далалари феълим янглиғ кенг,
Жўяклари қизим сочидек.
Тилагани эрк бўлган элнинг
Экканига энди ёлчидик.
Гали келди шавкату шоннинг —
Ўзбекистоннинг!

Муҳаббат бекатида

Муҳаббат бекати — шаҳар боғлари,
Иккимиз тунлари муштарак, дуркун.
Беибо оймомо кетмасдан нари —
Кузатар бизларни — каттакон дурбин.

Ўзингни кўзимда кўриб қолдингми,
Хайрона қарадинг ҳилолга бир кур.
Суюклим, табиат тилсимидир бу —
Қамар бизлар учун тўкаётир нур.

Бетизгин шаббода ўғирлаб туйғу,
Тўлдирар боғларга сочинг ҳидини.
Ошиқлар васлидан олам бутунму,
Муҳаббат, кўзларим кетяпти тиниб.

Оразинг тафтидан ёниб япроқлар —
Шитирлаб куйлашга тушар — ҳалинчак.
Бастингга ҳаяжон ё ҳадик инар,
Сен бунча охуваш, бунча куюнчак?

Муҳаббат бекати — шаҳар боғлари,
Баргларда бўсанинг, юракнинг изи.
Ўзингни кетишга нега чоғладинг,
Сокинлик. Жим бўлиб гаплашмоқ кези.

Жумагул Сувонова

* * *

Қайлардадир бодом гуллайди,
Қайлардадир ниш урар майса.
Қайлардадир жуда ғалати,
Боғлар маъюс оқ либос кийса.

Қайлардадир дарё ўзанин
Бузгудайин оқиб боради.
Қайлардадир бир телба кўнгил
Бор дунёсин ёқиб боради.

Қайлардадир борса, келолмай
Кетаверар йўллар дарбадар,
Қайлардадир ҳеч қайтмас бўлиб,
Бош кўяди уфққа саҳар...

* * *

Тун йиғлайди ҳануз мафтункор,
Кипригидан томчилар юлдуз.
Тун йиғлайди маҳдуд, телбавор —
Бу дунёни тушунмаган қиз.

Тун хўрсинар сочлари маҳзун,
Маҳзун кунга кўяди талаб.
Фариштадек, жодугар, дилхун,
Рўйхатига олар битталаб.

Туннинг оғриқ ороми аро
Қанот қоқар бир йиртқич бургут.
Тун яшашни орзу қилади,
Тун шодликни қилади умид.

Сира кетмас, бир ўй эзгилаб,
Кираверар кучоқларига,
Ойдин тонгнинг орзуси яшар —
Туннинг узун титроқларида.

Салоҳиддин Санақулов

* * *

Ўт ёқилди,
эски тандирнинг
Алангага айланди кўкси.
Ёнди
эгри ўсган дарахтнинг
шохчалари чирсиллаб, ўксиб.

Қуюқ тутун ўрлади кўкка,
шохчаларнинг фарёди каби.
Чўғланади бир таскин фақат —
олов бўлмоқ — умр матлаби.

Мукаммалсан, табиат, гарчи
ҳар жабрингда шафқат қоришиқ.
Тандир кўкси оқарганини
кўриб кўнглим кетди ёришиб.

Дилмурод Санжар

* * *

Бу мужгонми ё камонга найзалар,
Ё кўзингга соя бўлган майсалар?

Ногаҳон шайлансалар сайд истабон,
Бу хатардан қалбда тугён, ларзалар.

Икки жаллод, мингта лашкар, вожаб,
Ўлдирарлар келсалар ҳам қайтсалар.

Дилни ишғол айламоқми ҳийласи,
Не бўлар бу сирни ошкор айтсалар?

Ҳам сеҳр бор, ҳам қаҳр бор, ҳам меҳр,
Айт, бу мужгон найзаларми, майсалар?

* * *

Севгига ўхшайсан қизғалдоқ,
Сен асли ишқдайсан қизғалдоқ.
Муҳаббат сингари ҳар баҳор
Юракда нишлайсан қизғалдоқ.

Фироғинг қийнаса хаёлим
Ўзимга овундим қизғалдоқ.
Нигоҳинг бунчалар ҳаёли,
Кўзингни соғиндим қизғалдоқ.

Сен билан қопланса қир-қоя,
Бўй етган қизлардай яшнайсан.
Баҳорга пешвоз чик, юр, дея,
Қизғалдоқ кўлимдан ушлайсан.

Ёмғирда ўймагил қовоғинг,
Кўксимга кўй, майли, оёғинг,
Қалбимга сингиса бўёғинг
Қизғалдоқ кўнглимни хушлайсан.

Адирлар бағрига алвондай
Кўнглингни тўшайсан қизғалдоқ.
Биринчи севгидай шошилиб
Бунча кам яшайсан қизғалдоқ?

Зиёдулло Нормуҳаммад

Тўртликлар

Ботаётган қуёшга боғланиб қолди дилим,
Тўлин ойни кўрганда ҳайратдан лолдир тилим.
Ватан! Сарҳадларингни кўксимга жойлай олсам,
Урмим боқийлиги шул, йўлим тўсолмас ўлим.

* * *

Шам ёруғи сезилмайди ёқилса чироқ,
Юлдуз ортда қолганидай балқиса қуёш.
Майли, шамдай нур сочайин, ўчмайин, бироқ,
Басдур, бўлсам эзгуликка кичик бир йўлдош.

Баҳор

Тоғлар ҳузуридан ҳориб қайтган сой
 Бужур тошлар узра ёнбошлайди жим.
 Кумуш бешик бўлиб тебранади ой,
 Ҳайратга чўмилар ўйчан мунажжим.

Қирғоқда саф тортган нозик майсалар
 Силкиниб сўйлайди яшил бир эртақ.
 Тунги саболарга бериб бўсалар
 Новдада уйғонар баҳорий куртак.

Қирлар этагини босиб келган тун
 Мажнунтол сочига осила бошлар.
 Кўкда юлдуз — янграмаган кумуш ун,
 Чиройдан кўз тиниб, айлана бошлар.

Кўшиқ

Кўшиқ бўлди доим йўлимда ҳамдам,
 Кўшиқ дарёсида ҳайқириб тошдим.
 Кўшиқ билан бирга ташладим қадам,
 Кўшиқ айтиб не-не тоғлардан ошдим.

Дўстлар, куйлаш учун туғилганим рост,
 Сокинликда яшаш менинг учун ёт.
 Кўшиқни севаман, ахир, кўшиқсиз
 Кўплик қилар ҳатто бир дамлик ҳаёт.

Қахрамон Суяров

ҚОРАВой

Хикоя

Носир иккаламиз кўтаракари ўйнаётган эдик. Тош отиш навбати менга келди. Агар тегса, юмалаб-юмалаб тўхтаган жойигача Носир мени елкасида кўтариб бориши керак. Унинг қора, юмалоқ тошини уриш учун чап кўзимни қисиб, ўнг кўлимни орқага чўздим. Шу пайт ариқ увотида юмронқозиқ тумшиғи кўринган-дек бўлди. Тошни отмай, секин бошимни кўтардим-да:

— Юмронқозиқ!.. — деб юбордим.

У мен кўрсатган томонга қизиқиниб қаради.

— Бошқа нарса чоғи, юр-чи!

Дарҳол ўша томонга чопдик. Носир тахмини тўғри чиқди: кўзлари яқиндагина очилган, ола ва қора кучукваччалар бир-бири пинжида ялашиб туришади.

— Ана, айтмовдимми!? — чулдиради у мақтангандек бўлиб.

— Чиройли экан-а? Ким ташлаб кетдийкин?

— Мен қайдан билай? — деди у кўрслик билан. — Балки бирорта қутирган дайди ит туғиб жўнаворгандир. Уни асраш мумкин эмас. Болалари ҳам дайди ё касал бўлади...

— Қаердан биласан?..

— Биламан-да! Ишонмасанг, ҳозир синовдан ўтказамиз.

— Нима?

— Кейин тушуниб оласан. Биттасини сен кўтар, биттасини мен кўтараман. Чалдевор тиқшидан ичкарига ташлаймиз. Ҳеч ерга кетолмайди. Онаси бор-йўқлигини шунда билиб оламиз.

Биз кучукваччаларни кўтариб олиб, ажиналар тунайидиган ташландиқ чалдевор томон чопдик. Носир кучукваччаларни бирин-кетин тешиқдан улоқтирди. Биз кечқурун хайдовдаги молларни топиб, ҳовлига қайирдик-да, келишиб олганимиздек узоқдан кучукваччаларни пойлашга тушдик. Уфқдаги қизғиш ранглар йўқолиб, аста-секин қоронғулик бостириб кела бошлади. Она итдан дарак бўлмади.

— Балки булар ажинадир, — деди кутилмаганда Носир менга тикилганча. — Олдин сенинг кўзингга юмронқозиқ бўлиб кўринди, ёлғон бўлса, айт...

Вужудимга гўё ўргимчак ўрмалади. Онамининг «у ерга кирма, ажина бор» деганлари эсимга тушиб, беихтиёр Носирнинг кўлидан маҳкам ушладим.

— Кетдик!.. — деди у ваҳимали товушда. — Тагин бизни ажина чалиб кетмасин...

Юрагимизни ҳовучлаганча қишлоқ томон югурдик...

Эртаси куни Носирни уйимиз бўсағасида пойлаб ўтирдим. Аксига олиб, у анча кечикиб келди.

— Носир, чалдеворга борамиз. Ҳозир кундузи, ажина бўлмайти, — дедим ҳовлиқиб. — Ҳали жониворлар товушини эшитдим.

— Ажиналар жуда айёр бўлади, — деди у кўзларини ғалати ўйнатиб.

Кучукваччаларни кўргим келиб ичим қизиётган эди.

— Ҳозир кундуз, ажина бизга тегинолмайди. Ё кўрқаяпсанми?

— Нега кўрқаман! Узинг кўрқмасанг бўлди... гудранди Носир менга ёмонқараш қилиб. — Қани, кетдик, жасурвой.

Биз аста-секин чалдеворга яқинлашдик. Зорли гингшилаш эшитила бошлади.

— Ана, гапим рост эканми? — дедим афсус билан. — Йиғлашяпти бечоралар.

— Кўйсанг-чи! — деди у кесатиб. — Онаси келган бўлса-чи? Чатоқ-чатоқ...

Кутилмаганда ташланиши мумкин. Кўлга тош олиш керак, ҳар эҳтимолга қарши.

Навбати билан тешиқдан мўраладик. Ичкари ташқарига нисбатан қоронғу, кучукваччалар кўзларини жовдиратганча биздан нажот сўраб туришарди.

— Олиб чиқайлик, очдан ўлиб қолишади.

— Мен икки дунёда ҳам чалдеворга кирмайман. Ажина оғзимни қийшайтириб қўйсинми? Нега бунча раҳминг келади. Ҳамма ёқни ит босиб кетган, кўпаймагани маъкул!.. — деди Носир ён-атрофга шубҳали аланглаб. — Яхшиси очликка неча кун чидашини синаймиз. Маъқулми? Мана, иккинчи кун...

Ҳашим келди, бироқ индамадим. Тўғриси, Носирдан анча кўрқаман. Гавдадан худо берган. Айниқса, жаҳли чиқса ёмон, дарров муштини тугиб, бурунга уради. Кучим етмаса нима қилай? Ноилож изидан эргашдим. Ҳар замонда орқамга қараб-қараб кўярдим, У тинмай валдирар, қулогимга бир сўзи кирмасди. Қишлоққа кириб боргач, чурқ этмай уйга жўнадим.

— Ҳей!.. — деди у амирона. Мен ўғирилдим. — Кўтаракари ўйнамаймизми?..

— Йўқ, — дедим қуруққина қилиб.

— Ўйнамасанг, ўйнама, ялинмайман. Одил билан ўйнайман. Бир нарсани эслатиб қўяй, кучукваччаларга егулик обборадиган бўлсанг, ўзингдан кўр, хафа қиламан. Неча кун оч яшай олишлари мумкинлигини билишим керак.

Уйга боргач, пўстақда ўтириб олиб, урчуқ йиғираётган онам ёнига чўқдим. Онам юнгни узун-узун қилиб чўзди, сўнг игга улаб, урчуқни тиззаларига қўйганча, куч билан тортиб юбордилар. Урчуқ ҳавода тўлғониб-тўлғониб айланарди. Мен унга ҳайрат билан тикилиб турибман-у, хаёлим бошқа ёқда...

— Ҳа, бирор нарса сўрамоқчимисан? — дедилар онам ишларини тўхтатиб.

— Итлар ҳеч нарса емай узоқ яшайдими?

— Эсинг жойидами? — аччиқланган бўлдилар онам. — Шунга ҳам ақлинг етмайдими?

Қулоқларимга қадар қизариб кетган бўлсам керак. Сувга тушган латгадек бўшашиб, ўзимни даҳлизга урдим. Салдан кейин, онам оғил томон ўтганидан фойдаланиб, дастурхондан битта нон олиб қўйнимга тикдим-да, жуфтакни ростладим. Носир йўқмикин деб у ёқ-бу ёққа аланглаб одимладим. Хайрият, кўринмади. Тешиқ олдига келгач, нонни шоша-пиша бўлақладим-да, ҳол-беҳол гингшилаётган кучукваччалар олдига ташладим. Нон талаш бўлди...

Эртаси тонг-азонда уйдан ўзим овқат ейдиган алюмин косачани ўғирлаб чиқдим. Ҳатто, чалдевор ичига киргани юрагим бетламаслигини ўйлаб, миҳ ва ип ғамлаб олдим. Косачанинг икки чеккасини тешгунча қўлларимни бир неча марта тош чақди. Тирноқларим қорайиб кетди. Чопиб бориб ариқдан сув олиб келдим-да, ўйиқларидан ип ўтказилган косачани туйнукдан киритдим, ипни қўйиб юбордим, сув тўкилиб кетди. Иккинчи уриниш ҳам наф бермади. Учинчи мартага косачани қийшайтирмасдан киритишга эришдим. Бечоралар чанқаган экан, бир томчи ҳам қолдирмай ичишди. Косачани қайтариб тортиб олдим. Чалдевор олд тарафида узумзор бор эди. Кўмилган тоқлардан бири тагини секин очдим-да, косачани ўша ерга тиқиб, устидан кесак бостириб қўйдим...

Чалдеворга мунтазам қатнашни одат қилдим. Орадан бир ҳафта ўтди. Қайси кун эрталаб уйда ўтирсам, онам Носир чақираётганини айтдилар. Ортимдан пойлабди-да, деган шубҳа чулғади кўнглимни. Узини бамайлихотир тутишини кўриб, бир оз тинчидим.

— Кўринмайсан, анвулардан хабар олиб турибсанми?..

— Сен билан ўша борганим...

Овозим қалтираб кетгандай бўлди. Яхши ҳамки, буни сезмади.

Носир тешиқдан бош сўқди.

— Ие, нон ушоқлари... Кимнинг ичи ачипти? — У менга кўзларини ўқдек қадади. — Тушундим... Сендан бошқа бир пашша келмайди бу ерга!

— Кўйсанг-чи! Ажинахонага келиб жонимдан тўйибманми? — дедим ўзимни базўр қўлга олиб.

— Майли... Лекин мен бу ишни ким қилганини барибир биламан!..

Носир алдаётганимни барибир сездим. Ранг-рўйим сиримни фош қилди чамаси. Қисқаси, энди эҳтиёткорлик билан қадам босишим керак. Акс ҳолда, қўлга тушиб, калтак ейишим тайин. Иложи борича, нонни ҳам, сувни ҳам тушгача берадиган бўлдим. Кучукваччалар кун сайин каттариб, тўлишиб борарди. Кутилмаган ҳолда Носир хуноб бўлар, захрини кимга сочишни билмас эди.

— Сен шумтака ҳаддингдан ошяпсан! — деди у бир куни тутақиб. — Кўзингни ўйиб оламан, ушласам!..

Мен ҳеч нарсани билмагандек, бепарво қўл силтаб қўя қолдим. Ичимда, чумчуқдан кўрққан тариқ экмас, дедим-да, бугун чошгоҳда қўлтигимга битта нонни тиқиб, яна чалдевор томон шошилдим. Нонни ҳар эҳтимолга қарши хаслар орасига қўйиб, косачани олиш мақсадида токзор томон юрган эдимки, жўяк ичидан Носир отилиб чиқди ва йўлимни тўсди.

— Буёқда нима қилиб юрибсан?

— Сигиримизни излаб келдим, — дедим бўзрайиб. Нон яширганимни кўрган бўлса-я, деган ўй миямни сирқиратиб юборди.

— Сен мен билан бекинмачоқ ўйнама! Куппа-кундузи сигиринг нега керак бўлиб қолди?

Мана энди сиримдан беҳабарлигини англаб, бир оз ўзимни ўнгладим.

— Онам, сигирга эҳтиёт бўл, қорнида боласи бор, узоққа кетмасин, ҳўкиз-пўкиз шохлаши мумкин, дегандилар...

Шу куни чалдеворга яқинлашиш иложи топилмади.

Кучукваччалар бўй-энига тез ўсаётганидан ҳайратда эдим. Жунлари хурпайган денг, қулоқлари осилган, думлари узун — дикрайган... Мени кўрган заҳоти ҳар иккаласи сакраб-сакраб ўзини тешикчага урар, ташқарига чиқмоқчи бўларди. Лекин ҳаракатлари беҳуда кетарди. Баъзан сув бераётганимда чўзилиб, қўлимни ялашарди. Мени жуда яхши таниб қолишди.

Бир куни кечроқ нон бурдаларини ташлаётсам, орқамда шарпа пайдо бўлди. Қайрилиб қарадим-у, Носирнинг совуқ чақнаётган кўзлари билан тўқнашдим.

— Ярамас, қўлга тушдингми?..

Илкис тушган зарбдан қулоқларим шанғиллаб кетди.

— Мана буниси алдаганинг учун сийлов!.. Бу сафарги мушт кўзим аралаш бурнимга тегди. Мен ҳам ташландим ва кучли тепкидан йиқилдим. Тапир-тупирни эшитган кучукваччалар гингшиб, ўзларини тешикка уришаётганини эшитиб ётардим тақир ерда. Айниқса, қораси, мен Қоровой деб атаганим алам билан узоқ вовуллади.

Ажинахона калити бобомда бўлиб, у киши токзор қоровули эдилар. Бир кун келиб қарасалар, ичкарида икки кучуквачча турганмиш. Олдин кўзимга кўринаётган бўлса керак, деб кўрқибдилар. Сўнг, улар думларини ликиллашиб эркалангач, ўзларини ўнглаб кулибдилар. Оласини йўлдан ўтаётган қайсидир ошнаси сўраган экан, бериб юборибдилар-да, Қоровойни ўзлари олибдилар.

Қоровой икки йилда важоҳатидан одам хуркадиган ит бўлди. Энди ўқиш билан бўлиб уни кам кўрардим.

Бувам уйи чекқароқда эди. Бир куни Носир иккаламиз, қувлаша-қувлаша, ўша тарафга бориб қолибмиз. Буни қаранг, кутилмаганда дарвоза шарақлаб очилди-да, ичкаридан Қоровой югуриб чиқди. Носир ит қорасини кўриши биланоқ, сумкасини ташлаб қочворди.

— Қоровой! Қоровой! — дедим тилим зўрға айланиб.

Қоровой, аввал юмшоққина гингший-гингший искаланди-да, кейин ногоҳ жон ҳолатда ҳуриб, Носир орқасидан ўқдек учди. Мен ортидан анграйганча қараб турардим. У кўз очиб-юмгунча Носирни қувиб етди ва елкаси билан уриб йиқитди.

— Қоровой!

Жоним борича қичқириб, ортидан чопдим.

Қоровой гоҳ менга, гоҳ ёрдам сўраб додлаётган Носирга қарарди. Кўзларида бир ифода: талаш учун гиж-гижламаётганим учун ҳайронлик... Тезгина тасмасидан ушлаб, ўзимга тортдим. У бўйсунди-да, оёқларини титраётган елкадан олиб, қўлимни ялай бошлади. Пайтдан фойдаланган Носир қуён бўлди...

Суръат
Орипов

ҚАЛБИМДАГИ МАНГУ
ЭТИҚОД

Севги

Севги!
Менинг қалбимдаги мангу эътиқод,
Талпинаман,
талпинаман сендек санамга.
Шу борлиқни асли ўзинг этгансан бунёд,
Сен дунёсан,
қандай қилиб сиғдинг сийнамга?

Аввал менга ўргатдинг сен назм зуҳрини,
Раҳмат сенга, этганинг-чун туйғуга насиб.
Сўнг, лабимга нақш айладинг ишқинг муҳрини,
Шундан буён куйдирасан бағрингга босиб.

Аёл қалби

Аёл қалби — гўё таранг тор,
Қўл урдингми, берар акс-садо.
Ёки бир умрга бахтиёр,
Ё кўйида бўласан адо.

Тошдан қаттиқ аёл юраги,
Эритолмас уни ўт-олов.
Пардек юмшоқ бўлса кераги,
Сал ўт чақсанг ёнади лов-лов.

Аёл қалби — бир тубсиз уммон,
Қанчалар кўп сиру асрори.
Сув ўрнига қон ютқизар, қон,
Ғар алдаса севимли ёри.

Аёл қалби — юлдузли само,
Гоҳо тўқар сенсиз дурини.
Бошгинангдан сел қуяди ё
Гоҳ қуёшдек сочар нурини.

Шафқатидан юз очар баҳор,
Ғазаб қилса музлайди танинг.
Унда, дўстим, олти қитъанинг,
Тўрт фаслнинг фазилати бор...

Ҳаёт

Оқшом чўқди қишлоққа сокин,
Қоп-қоронғи замин, коинот.
Йиртиб туннинг тим қора чокин,
Кўқда юлдуз порлади,
Ҳаёт!

Хоналарда ўчди чироқлар,
Тинч уйқуда борлиқ, одамзод.
Чалинмайди кўзга йироқлар,
Гўдак йиғлар қай уйда,
Ҳаёт!

Итлар мизғир, чарчаб хуришдан,
Чигирткалар сайрашмас бот-бот.
Икки соя хув муюлишда
Учрашишди, қаҳқаҳа,
Ҳаёт!

Тун ортидан мўралар қуёш,
Қора тўнин ечар зулумот.
Янги кунни қутлар кекса-ёш,
Қўшиқ янграр хув, уйда,
Ҳаёт!

Орамизда не сир бор?

Гумбур-гумбур чақнаган чақмоқ
Кўк гумбазин этдими ғалвир?
Тинмасданоқ момоқалдиروق
Қуйиб берди шовуллаб ёмғир.

Хув, тепалик ёнидаги тол
«Тарс» иккига бўлинди бирдан.
Ёмғир ҳали тинмасдан дарҳол —
Мўралади қуёш ҳам қирдан.

Баҳор, ажиб хислатларинг бор,
Ёқтираман ишва-нозингни.
Ажралмаймиз иккимиз зинҳор,
Мен тинглайман ҳар йил розингни.

Қишда кўзим тўрт бўлиб йўлга,
Сўроқладим қордан отингни.
Мумдай эриб тутқазди қўлга,
«Мени кутгил» деган хатингни.

О, билсайдинг, шунда қалбимни,
Кутганимни сени шайланиб.
Қуртакларга чўзиб лабимни,
Қолгум келди сенга айланиб.

Нега бунча бўлдим интизор,
Висолингга етмоқ бўлдим тез?
Орамизда не сир бор, баҳор,
Жавоб бер-чи, юзлари қирмиз?

Самариддин
Сирожиддинов

Ҳаётнинг зар китоби

Замон недур, макон недур, кўп ўйлайман жавобини,
Ўзича шарҳ этар ҳар ким ҳаётнинг зар китобини.

Тиним билмай варақлайман етолмай интиҳосига,
Чекиб ҳайрат, кўриб гоҳ шод, гоҳи қаҳру итобини.

Қаерда гул унар бўлса ҳузурда тикан кўрдим,
Тикан тотгай чаманларда чечакнинг илк гулобини.

Муҳаббат қайдаким пайдо, олур дарду алам қамраб,
Тўсар доим бўлут янглиғ вафонинг офтобини.

Ва ё дўст деб бировга жон фидо этсанг, баногоҳ ул,
Сени маҳв айлагай, албат, шикастлаб дил рубобини.

Ва, лекин бир масал бордур, машаққатсиз хунар бўлмас,
Будир омад — киши енгса машаққат изтиробини.

Ҳаётда ким осон йўлни тутар бўлса, адашгай ул,
Билолмас ул бу дунёнинг увол бирла савобини.

Шукрим, англамоқ бўлди насиб менга бу давронни,
Зафар билдим ва бахт билдим ҳаётнинг ҳар хитобини.

Чаман оғушида ўсдим, элим бағрида хуррамман,
Замон шулдир, макон шулдир, ки қилдим сарҳисобини.

Қўшиқ бўлди менга ҳамроҳ ва меҳнат шарбатин ичдим,
Сирожий, истамам ўзга саодатнинг шаробини.

Инсон

Менман инсон, қилмасин баҳс содда дунё мен билан,
Менман уммон, тенг бўлолгай қайси дарё мен билан?

Бўлмасам мен, ким биларди ер надур, осмон надур,
Ун саккиз минг турфа олам, бил, муҳайё мен билан.

Мен яратдим ақлу идрок, топди дунё ўзлигин,
Ҳам тафаккур бўлди пайдо, сўз ва маъно мен билан.

Ой надур, офтоб надур, сайёралар қайдан эмиш,
Шарҳ этилди, ҳал этилди ҳар муаммо мен билан.

САМАРИДДИН СИРОЖИДИНОВ
МЕҲНАТ

Ер маним измимдадур, осмонга мен қўйдим қадам,
Жаннат ичра кўрди ўзни чўлу сахро мен билан.

Эътиқод муҳрини босдим мен, Сирожий арзига,
Сенга бўлсин кенг бу олам, нурли дунё мен билан.

Паришон бўлмагил, кўнглим

Паришон бўлма, эй кўнглим, маломатдан, адоватдан,
Ҳаёт холи эмас, асло, мурувватдан, заковатдан.

Билурсан, тун чўкиб, олам юзин гоҳо қаро айлар,
Вале, тонг баҳраманд этгай тароватдан, нафосатдан.

Ва ё неча булут рашқдан қуёшга пардалар тортар,
Замин бебаҳра қолгайму ҳароратдан, саховатдан.

Агарчи дардлисан кўнглим, буюксан, бас, бу оламда,
Кўнглим дардсиз эса маҳрум саодатдан, камолатдан.

Муҳаббатсиз ва ё дардсиз ўтар бўлса умр ҳайфдур,
Умр чиқмас эса, майли, ҳақоратдан, қабоҳатдан.

Яшашдан манфаат недур куйиб, куйдирмасанг, айтгил,
Вале, куймоқ эмас холи ҳаловатдан, фароғатдан.

Сирожий, ёндим, ўртандим, бу дунё дардларин ўйлаб,
Қачон холи бўлур олам адоватдан, қасафатдан?

Дунёга қўш

Бу дилим, дунё эрур, дунё, мени дунёга қўш,
Жилға-жилға куйларимни мавжи зўр дарёга қўш.

Куйламоқ бўлдим жаҳонни, куйга тўлсин бу жаҳон,
Неки қалбим зоҳир этмиш сўзга қўш, маънога қўш.

Маънисиз дунё на ҳожат, бир келиб-кетмоқми бахт,
Саргаранг бўлмай, мени аҳли жаҳонорога қўш.

Зарра-зарра сингдириб бор дилга олам меҳрини,
Асра шумлардан ва, лекин, яхшию аълога қўш.

Не учунким, аҳли доно бирла дунё баркамол,
Баркамолликни насиб эт, истагим ижрога қўш.

Буркасин бахтим чаман, қилсин ёруғ офтоб йўлим,
Толеимни кўркам этгил, гулга қўш, раънога қўш.

Чунки, ўйлар бу Сирожий доимо эл бахтини,
Гар тиларсан бахтга ёрлиқ сен мени дунёга қўш.

«БИЗИ МИЛЛАТ ЭМАСМУ ИБТИДО ДУНЁНИ НУРЛОТҚОН»

Баҳромбек Давлатшоҳ ўғли — Таржимон XIX асрнинг сўнггида Зарафшон водийсида вояга етган шоирлардан биридир.

Ижодкорнинг отаси — татар йигити Давлатшоҳ ўқимишли, тафаккури кенг, бир неча тилларнинг билимдони бўлган. У тақдир зайли билан XIX асрнинг иккинчи ярмида Каттақўрғонга келган ва бу ерда кўплаб дўстлар орттирган. Шаҳарда анча обрў орттирган Давлатшоҳ эзгу ниятли оқсоқолларнинг маслаҳати ҳамда кўмаги билан ўзбек қизига уйланган ва бунда муқим яшаб қолган.

Баҳромбек Давлатшоҳ ўғли 1873 йилда Каттақўрғон шаҳрида туғилган. Дастлаб маълумотни отасидан олган Баҳромбек сўнгра Бухоро мадрасасида ўз билимини такомилга етказган. У араб, форс-тожик, шунингдек, бир қатор ғарб тилларини ҳам мукаммал билган.

Истеъдодли ва билимдон Баҳромбек бир неча йиллар давомида Бухоро амири Саййид Абдулаҳадхоннинг таржимони бўлиб хизмат қилган. У ижод билан шуғулланган, турли мавзуда ажойиб асарлар яратган, ўз вазифасига нисбат бериб Таржимон тахаллусини танлаган. Жадид адабиётнинг кўзга кўринган вакилларида ҳисобланган шоирнинг «Миллий ашъори Таржимон» тўплами 1910 йилда чоп этилган.

Маърифатпарвар шоир Баҳромбек Давлатшоҳ ўғли Таржимон тўғрисида Хожа Нёъматулло Мухтарамнинг «Тазкират уш-шуарои Мухтарам» асарида қуйидагича маълумот берилади: «Таржимон — гўзал тилик боғнинг андалиби, сухан айтиш бўстонининг булбули Мирзо Баҳромбек Каттақўрғонийнинг тахаллуси бўлиб, у Давлатшоҳ нўғайнинг хурматли фарзандидур. Давлатшоҳ нўғай русларнинг Каттақўрғонни босиб олганлиги вақтида амалдор эди. Онаси эса, Каттақўрғоннинг ўзбек қавмларидандир. Таржимон диний ва яқини илмлардан, хусусан, хайая (астрономия) афлок ҳаракатидин маълумотга эга эди ва жўғрофиядан кўп нарса билар эди. Султоннинг марҳамати била ҳозирда руси сўзларни форсига таржима қилиш билан машғулдир ва бу ҳунар билан унинг рўзғори ободдир. Бу шеър уники бўлиб, яхши ва ажойибдир». Тазкирада шоирнинг форсийда битилган бир газали ҳам берилган.

Пўлотжон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюмий» асарининг иккинчи дафтарыда эса, Таржимон ҳақида бундай ёзилган: «Таржимон — бу киши бухорolik бўлуб, номи Мулла Баҳромбек Давлатшоҳ ўғлидур. Эшитишимизча, Амир Абдулаҳад саройида русчага таржимон ва хатлар, алоқалар устида мудир сифатида турар эмиш. Бу киши Бухорога сўнгра борган бўлса керакдур. Жадидизм даврида журналларда илм олиш тўғрисида ўтлик илмга тарғиб этиб ёзган ашъорлари бўлур эди. 1910 йиллардан бошлаб шуҳрати кўрулди. У тўғрисида бошқа маълумотимиз йўқтур. Бу мухаммас нашидаи таъбидандур». Тазкирада шоирнинг бир мухаммаси берилган.

Каттақўрғон ва унинг яқин атрофларида яшаган шоирларнинг асарларини тўплаган Абдулҳамид Мажидий ўшалар орасида ҳали шуҳрати элга ёйилмаган шоирлардан Таржимоннинг қаламига мансуб ижод маҳсуллари ҳам кўлида борлиги тўғрисида қуйидаги тарзда маълумот келтирган: «Ҳозир менинг қўлимда ўнга яқин шуҳрат тутмаган шоирларнинг девон, ҳикоя, дoston ва бошқа майда-чуйда нарсалари сақланади. Булардан мукаммал девон эгалари: Шавқий, Вайсий, Валий, Ноқис, Нодим, Вола, Дабириий, Маҳдий, Аҳқар, Салоҳий деган шоирлар бўлиб, девон тuzмаганлари: Муфтий, Хокий, Ҳомид, Тоиб ва Таржимон каби шоирлардир».

Таржимон ҳозиржавоб шоир бўлган, аини вақтда, миллатимизнинг маънавий бойликларини халққа тарғиб этишда жонкуярлик қилган. Миллатнинг ўтмиши

билан гурурланиш қалбида жўш урган ижодкор миллатнинг келажаги равнақи учун ҳамиша қайғурган.

XX аср бошларида нашр этилган. «Шўро» журнали ўша давр адабиёти тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Шоир ана шу журнал саҳифаларида миллий уйғоқликка даъват этувчи ўтқир шеърларини бериб бориш билан чекланиб қолмасдан, кишиларни миллий маънавий бойликларни қадрлашга, Шарқ маънавияти хазинасидан баҳраманд бўлишга чақирган.

Бухоро босқинчилар томонидан тортиб олингандан кейин, Баҳромбек ҳаётида қора кунлар ўз саҳифасини очди. Амирликда иззати катта, мавқеи баланд, мартабаси юксак Таржимон сарсону саргардонликка маҳқум этилди, кулфат булуғлари бошидан аримади. Тақдири таҳқир таъқибига тушган шоир машаққатлар гирдобидида изтироб чекишга мажбур бўлди. Тақдир сийловидан бенасиб Баҳромбек Давлатшоҳ ўғли кундалик турмуш ташвишларини баргараф этиш мақсадида, астойдил меҳнат қилди. Турли идораларда ишлади, кун кўриш илинжида елиб-югурди, аммо бири икки бўлмади, омад кулиб боқмади, пешонасига битилмаган — асли тақдир китобида номи ҳам ёзилмаган ўша бахт унга юз очмади. Баҳромбек Давлатшоҳ ўғлидай етук инсон тасодиф туфайли ғолибликнинг омонат шохсупасига кўтарилган шўролар сиёсатининг миллий қадриятлардан йироқ мафқураси талабларига мослаша олмай, замондан норизо бўлиб, тазийқлар исканжасида азоб-уқубат тортиб, ич-ичидан эзилиб, ўкинч билан кун кечирди — ҳаётининг сўнгги ўн уч йили давомида армон билан яшади.

Баҳромбек Давлатшоҳ ўғли — Таржимон 1933 йилда вафот этди.

Шоирнинг 1905 йилда туғилган Ойша исми қизи ота изидан бориб, Ойшабону, Масрур тахаллуслари билан ғазаллар битган.

Таржимоннинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳали тўлиқ ўрганилмаган, адабиётшуносликда ўз илмий баҳосини олмаган. Ана шуни ҳисобга олган ҳолда, XIX асрнинг иккинчи ярми, XX асрнинг бошларидаги Зарафшон водийси адабий муҳитини ўрганиш мақсадида амалга оширган илмий тадқиқотимизда асарлари номаълум бўлиб келган Таржимон сингари ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти билан кенг китобхонлар оммасини баҳраманд этиш ниятида нашр қилинган баёз ҳамда рисоаларимизда имкон қадар фикр юритганмиз.

Собиқ шўролар сиёсати туфайли узоқ йиллар шоирнинг юртида ўз юртдошлари унинг шеърларидан бебаҳра қолишди.

Шу боис, Таржимон қаламига мансуб шеърлардан айрим намуналарни таржима қилиб журналхонлар эътиборига ҳавола этишни маъқул кўрдик.

Исмағ Санасв,
филология фанлари номзоди

Таржимон

ТУТУБОН МАЪРИФАТ ИЛГИН... ҲАМРОҲИ ИРФОН ЁЛ

Ғазал

*Топмадим захми ҳажрингдин васлинг учун марҳам ҳам,
Кўзларимдан қон тўкиб, этдим этагим шабнам нам.*

*Фурқатинг юкини тортдим қараб қўй, нури дийдам,
Қошларинг хаёлидин қад эгик тигдай пурхам ҳам.*

*Қил такаллум, билмаганга олмайин, эй бевафо,
Сўзласанг тутгум қулоғим, бўлсин токи малҳам ҳам.*

*Очай десам юрак сирим, Мажнундай бир рафиқ йўқ,
Топилмас муниси ғамхор, безар жами маҳрам рам.*

*Вақтидир соғар талаб пири мўғондин, эй кўнгул,
Пандим тинглаб этди олам умр асосин маҳкам кам.*

*Ёрнинг жафову жабру зулми ҳам бемехр гардун,
Юттирар, найлайин, менга ҳар лаҳзада садғам, ғам.*

*Гарчи, ўлим бу ҳолатдин қутқазолса бир соат,
Таржимон эслар, ки, ўзга дўстлар ёди ҳамдам, дам*

Мухаммас

*Сен эй миллат, уён, кўп ётма, тур уйқу канориндин,
Очиб кўз бир йўла боқ, қолдиму дониш баҳориндин,
Ҳазон бўлмиш яшил яфроғлар подонни кориндин,
Ҳаёла келтир ўтмиш асрлар атвори кориндин,
Нега чиқмассен, эй миллат, туруб ғафлатни ғориндин?*

*Баробар йўқму сени уйқудин уйғотгувчи, эй миллат,
Туруб илгин фунун йўлини кўрсатгувчи, эй миллат,
Туруб ибрат ол, ўтмай вақт, кўп ётгувчи, эй миллат,
Эшит сўзим фано денгизига ботгувчи, эй миллат,
Нечук уйғонмайорсен оламин фарёд зориндин?*

*Қани, аввалдаги ихват ила кўп иштиҳодимиз,
Қани, йўл кўрсатувчи олами ислома ҳодиймиз,
Қани, илму фунундин кўп хабардор бўлган зодиймиз,
Қани, Турон эли деб неча таранжларда ёдимиз,
Йўқолди жумласи жаҳлу нифоқ ўти шарориндин.*

*Бу Туркистон эли ичмиш жаҳолат оғушиндин, вой-вой,
Кетурмас бирда ёдига бу алам қайғусидин, вой-вой,
Уйғонмас тефсалар бошига ғафлат уйқусидин, вой-вой,
Эшитмайдуз қулоғи бул жаҳон қурқусидин, вой-вой,
Шунинг-чун тушмиш аҳли миллат эмди эътибориндин.*

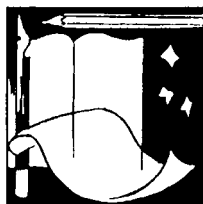
*Сен эмди Таржимон илм аҳлини йўлида қурбон ўл,
Тутубон маърифат илгин туриб ҳамроҳи ирфон ўл,
Кўриб инсон ишин онлар каби оламда инсон ўл,
Агар келса қўлингдин ҳар на бўлса соҳиб ихсон бўл,
Ёмон-ла яхиини фарқ айлагайлар ёдгориндин.*

* * *

*Бизи миллат эмасму ибтидо дунёни нурлотқон,
Ҳамма ғафлатнинг уйқусина ётқонларни уйғотқон,
Маданият таратқон, ҳар уруқга илм тарқатқон,
Тижорат бирла машириқдин олиб, мағриб бориб сотқон...
Келинлар, баҳс этайлик эмди истиқболи миллатдин,
Боқиб ибрат била, ўтмиш замон аҳволи миллатдин.*

Ўзбек тилига ўгирувчи ва
тайёрловчи Исмат Санаев

Қадимий шаҳарнинг бой адабиёти

Мустақиллик миллий маданиятимиз, шу жумладан, адабий меросимиз тарихини ўрганишга кенг имкониятлар яратди. Бугунги давр адабиётининг ғоявий-эстетик кучини тўлақонли даражада ҳис этиш ҳамда баҳолаш учун унинг тарихий илдиэларини мукамал билиш ва ўрганиш тақозо этилмоқда. Масалага истиқлол мафкураси нуқтаи назаридан ёндашиладиган бўлса, Самарқандда яшаган ва ижод этган қалам аҳлларининг бадиий мероси миллий қадриятларимизнинг узвий қисми, уни ўрганиш эса, миллий маданиятимиз баркамоллигини гавдалантиришга хизмат қилади.

Самарқанд билан боғланган адабий тушунча унинг ёши сингари қадимийдир. Қадимга туркий ва форс-тожик адабиётида Афросиёб номи билан улуғланган турк ҳоқони тарихий шахс сифатида миллоддан олдинги VII асрда яшаган. Унинг номи антик тарихчиларнинг китобларида Мади+р (Бати+р) шаклида учрайди. Туркий халқ оғзаки ижодида эса, Алп Эр Тўнга номи билан шуҳрат қозонган. Самарқанд юбилейига асос бўлган Афросиёб шаҳри ҳам ана шу ҳоқон номига қўйилган. Самарқанддаги, умуман, қадимги туркийлар оғзаки ижоди тарихини Афросиёб даврида юзага келган ривоят ва афсоналар билан бошлаш ҳақиқатга яқиндир. Афросиёб (Франҳрасян) ҳатто «Авесто»даги образлардан биридир. Афросиёб образи билан боғланган қадимги қахрамонлик қиссалари Абу Жафар Муҳаммад ибн Шариф Табарийнинг «Тарихи Табарий», Наршахийнинг «Тарихи Бухоро», Ибн ал-Асрнинг «Тарихи Комил», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» каби адабий-тарихий асарларида қайд этилган.

Халқ оғзаки ижодида Самарқанд шаҳрининг қурилиши билан боғланган қадимги афсоналар ҳам мавжуд. Муҳаббат мавзусида яратилган «Самар ва Қанд» афсонасида ҳам меъморчилик санъати улуғланади. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» китобида сақланган насрий қиссада Искандарнинг турклар мамлакатига, жумладан, Самарқандга келиши тасвирланади. Самарқанд ўзбек халқ оғзаки ижоди тараққиётида алоҳида мавқега эга бўлган адабий марказдир. Ўзбек халқ дostonчилиги йўналишини Самарқанддаги бахши-шоирлар ижодисиз тасаввур этиш қийин.

Самарқанд вилояти ҳудудида яшаган Эргаш Жуманбулбул ўғли (Кўрғон), Фозил Йўлдош ўғли (Булунғур), Ислом шоир Назар ўғли (Нарпай) каби бахши-шоирлар XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярмидаги оғзаки адабиётимизнинг йирик вакиллари сифатида қадрланади. Булар азалдан Самарқандда давом этиб келган дostonчилик анъаналарини ўз ижодларида мужассам қилган буюк сиймолардир. Биргина мисол, Фозил Йўлдош ўғли истеъдодли бахши сифатида танилган Булунғур дostonчилик мактабида аниқланишига кўра, XVIII асрда Муҳаммад шоир яшаган. Бу мактабда Фозил Йўлдош ўғлигача Амин бахши, Товбузар шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдош булбул, Йўлдош, Қўлдош, Суяр, Раҳим булбул, Жўра каби халқ ижодкорлари яшаганлиги маълум.

Самарқанд шаҳри қадимий бўлганидек, бу адабий муҳитда шаклланган халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрлари ва дostonлари ҳам ўзининг тарихий қатламларига эга. Улар қадимги халқимиз турмуши билан чамбарчас боғланган.

Самарқанддаги ёзма адабиёт ҳам узоқ тарихий илдиэларга бориб тақалади. Ўзбек ҳамда форс-тожик адабиётининг энг қадимдан ҳозиргача бўлган тараққиётини самарқандлик адибларнинг ижодисиз тасаввур этиб бўлмайти. Алишер Навоийнинг Самарқандга келиб яшаши, ўқиши ва ижод этиши мумтоз адабиётимиз тарихидаги жонли адабий ҳодисадир. Буюк шоирнинг Самарқандга келиши тасо-

дий ҳодиса бўлмай, бу улуғ шаҳар ўзининг қомусий салоҳиятига, жумладан, шоирлик истеъдодига эга бўлган кўнлаб ижодкорларнинг маскани ҳисобланган. Алишер Навоийга қадар ва унинг замонасида Самарқандда шарқ адабиётининг йирик намоёндаларига айланган ижодкорлар яшаганлар. Тўғри, «Суханварони сайқали рўйи замин» (1973) китобида бу шоирларнинг ҳаётига қисман назар ташланган. Уларнинг номи адабиётимиз тарихининг бош бўғинида туради. Абу Ҳафиз Сўғдий Самарқандий (VII), Абул Янбағий Аббос ибн Тархон Самарқандий (VIII), Хураймий Сўғдий Самарқандий (IX), Рўдакий Абу Абдуллоҳ Жаъфар бин Муҳаммад Самарқандий (IX-X), Дақиқий Мансур бин Аҳмад (X), Абу Саид Аҳмад Маншур Самарқандий (XI), Ашраф Саид Самарқандий (XI-XII), Каримий Баҳоваддин Самарқандий (XI-XII), Сўзаний Шамсиддин Муҳаммад бин Али Самарқандий (XI-XII), Муиззий Абу Абдулло Муҳаммад бин Абдумалик (XI-XII), Рашидий Самарқандий (XII), Низомий Мунири Самарқандий (XII), Заҳирий Самарқандий (XII), Рухоний Самарқандий (XII-XIII), Саъдиддин Масъуд Давлатёр Самарқандий (XII-XIII), Рукниддин Абу Ҳомид Самарқандий (XIII), Асрорий Хожа Абдумалик Самарқандий (XIV-XV), Бисотий Сирождин Самарқандий (XIV-XV), Абу Ашраф Носиҳ Гулпойгоний (XV).

Бу ижодкорлардан бизгача ранг-баранг жанрдаги адабий асарлар, ҳатто, айрим рисолалар ҳам етиб келган. Абу Ҳафиз Сўғдий бадиий ижод қаторида тилшуносликка доир «Фарҳанги Абу Ҳафз», мусиқашуносликка бағишланган «Рисолаи Абу Ҳафз» асарларини ёзиб қолдирган. Адабиётшунослигимизда Абу Ҳафиз ғазалларининг руҳи кейинги давр форс-тожик адабиётининг йирик вакиллари Саъдий, Ҳофиз, Жомийлар ижодида кўзга ташланиши эътироф этилган. Абул Янбағий ибн Тархон бармоқ вазнида тўртликлар, арузда эса маснавийлар битган. У бир шеърда Самарқандни гўзал шаҳарлардан бири сифатида улуғлайди. Абу Абдуллоҳ Рўдакийнинг қасида, қитъа, рубоийлари, шунингдек, «Калила ва Димна», «Офтоб даврони» маснавийларида инсонни комилликка етказиш руҳи етакчилик қилади. Ахлоқий-таълимий фикрлар улуғланади. Дақиқий қадимини ривоят ва афсоналарнинг сюжети асосида минг байтга яқин «Шоҳнома» асарини яратди. Кейинчалик бу анъана Абулқосим Фирдавсий томонидан давом эттирилади. Бу даврда Самарқанд адабий ҳаётида адабиётшунослик ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Низомий Арузий Самарқандий (XII) адабиёт назарияси, хусусан, шеър илмини мукамал билган олимлардан эди. У «Чаҳор мақола» рисоласининг иккинчи қисмида шеър илми ва шоирлик салоҳияти ҳақида фикр юритган. Унинг адабий — танқидий қарашлари ҳозирги давр адабиётшунослигида ҳам ўз қимматига эга.

Самарқанддаги адабий муҳитнинг иккинчи даври XV асрга тўғри келади. Бу даврда Самарқанд Марказий Осиёдаги илм-фан ва адабиёт шаклланган йирик марказлардан саналарди. Шарқнинг етук мутафаккирлари ҳам Самарқанд мадрасаларида таҳсил бераётган аломаларга талпинарди. Буюк форс-тожик шоири Абдураҳмон Жомийнинг Самарқандга келиб Улуғбек мадрасасида Қозизода Румий, Файзуллоҳ Абуллайсий каби йирик олимлардан таҳсил олиши, унинг маънавий-маърифий ҳамда ижодий олами шаклланишига хизмат қилди.

Алишер Навоийнинг ҳам Самарқандга келиши унга қадар шаклланган адабий муҳитни жонлантirdи. Улуғ шоирнинг ўзи ҳам уларнинг ижодидан баҳраманд бўлди. Бу даврда ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган самарқандлик шоирлардан бири Саккокийдир. У Самарқандда Халил Султон (1405-09) ва Мирзо Улуғбек (1409-49) ҳукмронлиги даврида яшаган. Алишер Навоий унинг ижодига юксак баҳо беради: «Турк алфозининг булагосидан мавлоно Саккокий ва мавлоно Лутфийким, бирининг ширин абёти иштиҳори Туркистонда беғоят ва бирининг латиф ғазалиёти иштиҳори Ироқ ва Хуросонда бениҳоят дурур». Саккокий мумтоз адабиётда қасида жанрига асос солган шоирлардандир. Унинг Холмуҳаммад Порсо, Халил Султон, Улуғбек ва Арслон Хожа Тархонларга бағишлаб ёзган қасидалари машҳурдир. Академик Воҳид Абдуллаев «Навоий Самарқандда» китобида ёзганидек, бу даврда Самарқандда яшаб ижод этган Мирзобек, Мирзохожа Сўғдий, Ҳаримий Қаландар, Риёзий Самарқандий, Саид Қутб Самарқандий, Юсуф Андижоний, Шайхим Сухайлий каби шоирлар ўз ижодлари билан Алишер Навоийнинг диққатини тортган эди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида шоир Мирзобек истеъдодини юксак баҳолайди ва унинг зулқофиятайн санъати усулида яратилган:

*Кўзинг не бало қаро бўлубдур
Ким, жонга қаро бало бўлубдир,*

байтини келтиради. Навоий Мирзобекнинг ана шу байтини давом эттириб, етти байтлик ғазал битади.

Самарқанддаги адабий муҳитнинг учинчи даврини XV асрнинг 70 йилларидан XX асрнинг бошларигача, адабиётшуносликда эътироф этилгандек, Навоийга издош мумтоз шоирлар ижоди ташкил этади. Бу даврда Самарқандда яшаган шоирларнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» (XV), XVII асрда яшаган Мутрибий Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро», Малеҳо Самарқандийнинг «Музокир ул-асҳоб» тазкираларида қисман ёритилган ва уларнинг асарларидан намуналар келтирилган. Афзалий, Ашкий, Одамей, Базмий, Бедилӣ, Дўстий, Виқорий, Ваҳший, Уҳдий, Хазиний, Толей, Лутфий, Муқимий, Хуррабий, Зеҳний (XVI-XVII), Муҳаммад Амин Сарафрозий, Мулло Курбоний, Фитрати Зардўзий (XVII-XVIII), Фикрий, Фаҳмий, Сипандий, Писандий, Ажзий, Васлий, Журъат (XIX ва XX аср бошлари) каби самарқандлик шоирлардан ҳали кўпчилигининг адабий мероси адабиётшунослигимизда ўрганилмаган бўлса-да, улар ўз даврининг истеъдодли ижодкорлари бўлишгани қайд этилган.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидаги адабиётда икки хил тамойил: мумтоз адабиётимиздаги анъаналарга издошлик ҳамда янги ижтимоий-сиёсий қарашларнинг маҳсули бўлган жадидчилик ғояларини тарғиб этиш устун туради. Жумладан, бу даврнинг йирик ижодкорларидан Сипандий, Фикрий, Саид Аҳмад Васлий асарларида мумтоз, Саид Аҳмад Сиддиқий-Ажзийда мумтоз ва жадидчилик, Маҳмудхўжа Бехбудийда эса, жадидчилик ғоялари тасвири етакчилик қилади. Энг муҳими, уларнинг ижодида жаҳон адабиётидан таржима қилиш анъаналари ҳам кўзга ташланади. Сипандий девон тартиб берган бўлиб, ундан қасида, ғазал, қитъа, рубоий ва таърих жанрига мансуб 2500 байтга яқин шеърлар ўрин олган. Сипандий мумтоз адабиётимиздаги таърих жанрини муваффақиятли давом эттирган шоирлардандир.

Саид Аҳмад Уста Азим ўғли Васлий (1870-1925) ижодидан 12 минг мисрага яқин шеър ва 25 та илмий рисола сақланган. У «Армуғони дўстон», «Тухфат-ул-аҳбоб», «Девони охири умри» каби шеърӣ тўпламлар муаллифидир. Васлий таржимон сифатида Муҳаммад Хусайн ал-Ҳанафийнинг «Мебоя дид» («Кўриш керак»), ҳинд ёзувчиси Ройчайднинг «Мебояд писандид» («Қабул этмади») асарларини форсчадан ўзбек тилига таржима қилган.

Сиддиқий-Ажзий (1864-1927) ўз даврининг маърифатпарвар шоири ва таржимони сифатида тан олинган. У ўзининг жадидчилик ғояси билан суғорилган маърифий қарашларини «Айнул адаб» («Одоб чашмаси»), «Ганжинаи ҳикмат» («Ҳикмат хазинаси») китобларидаги шеърларида «Миръоти ибрат» («Ибрат ойнаси»), «Анжумани арвоҳ» («Арвоҳлар йиғини») каби асарларида ифодалаган. Ажзийнинг «Миръоти ибрат» дostonи 1914 йилда яратилган. Шоир мазкур асарида келажакда ўсиш ва ўзгаришларни, илмий-техникавий янгиликларни, миллий қадриятларни эъзозлайдиган давр келишини ёрқин тасаввур этади.

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919)нинг номи миллатимиз тарихида Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири сифатида эъзозланади. Шу билан бирга, энг муҳими, у ўз даврининг йирик ёзувчиси ва журналисти эди. У «Бехбудий» нашриётини ташкил этиб, Самарқандда ноширлик шаклланишига хизмат қилди. Ўзбек ва тожик ёзувчиларининг кўплаб асарларини нашр этди. Маҳмудхўжа Бехбудий «Падаркуш» асари билан ўзбек драматургиясига асос солди. Жадидчиликнинг бош тамойилларидан бири — ўқиш, билимли бўлиш, маърифатга интилиш драманинг асосий ғоясини ташкил этади.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида рўзнома ҳамда журналларнинг нашр этилиши адабий ҳаёт шаклланишида янги босқични юзага келтирди. Айниқса, 20-йилларда «Зарафшон» рўзномасига илова тарзда чоп этилган «Машираб» журнали атрофида етук ҳамда истеъдодли ёш ижодкорлар тўпландилар. Садриддин Айний, Абдулҳамид Мажидий, Ҳожи Мўйин Шукруллаев, Ҳамид Олимжон ва бошқалар адабий муҳитнинг етакчиларидан эди.

Бу давр Самарқанд адабий муҳитида шоир ва адабиётшунос Абдулла Алавий, драматург ва санъаткор Абдулла Бадрий, адабиётшунос ва драматург Анқабой Худойбергановларнинг ижоди ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Шуни таъкидлаш керакки, Анқабой Худойберганов Самарқанддаги ёзувчилар уюшмасининг биринчи раҳбарларидан ҳисобланади. «Шодмон», «Армон» каби драматик асарлар унинг қаламига мансубдир.

Самарқандда Педакадемия (ҳозирги Университет)нинг очилиши бу қутлуғ шаҳардаги адабий ҳаракатчиликка республикамизнинг бошқа вилоятларидаги ижодкор ёшлар келиб қўшилишига, натижада, адабий ҳаракатнинг тараққий этишига хизмат қилди.

Шоир ва драматург Уйғун илк тўплами «Баҳор севинчлари»ни Самарқандда нашр эттирди. Амир Умарий, Ҳасан Пўлат, Усмон Носир, Миртемир, Назармат, Шароф Рашидов, Зафар Диёр, Зиннат Фатхуллин, Аширмат, Ойдин, Уткир Рашид, Насрулло Охундий, Шукрулло Файзулла, Нормурод Нарзуллаев, Омон Матжон, Теша Сайдалиев, Адҳам Ҳамдам, Аҳад Ҳасан, Тошпўлат Аҳмад, Қамбар Утаев сингари ижодкорлар Самарқанд адабий муҳитида шаклланиб ўз иқтидорларига яраша асарлар яратишга эришдилар.

Самарқандда тожик тилида жонид этиш ўз анъана ва имкониятларига эга. Мумтоз адабиёт издоши Ориф Гулҳаной (1879-1955) тожик ва ўзбек тилларида ижод қилган. Истеъдодли тожик шоирларидан бири — Ҳабиб Юсуфий (1916-1945) эди. У урушда қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Биринчи шеърлар тўплами 1930 йилда «Ватан таронаси» номи билан нашр этилган. Ҳасан Ирфон (1900-1973)нинг «Косиблар кулбаси» романи ҳамда таржима асарлари, Болта Ортиқов (1924-2001)нинг ҳикоя ва қиссалари, Нор Остонзоданинг ҳикоялари, Салим Кенжанинг «Кулол» достони, «Хуршидхон» асари ҳамда бир неча шеърӣ тўплами, Акбар Пирузийнинг лирик шеърлари, Аслиддин Қамарзоданинг ҳикоялари ва қиссалари, Ҳамроқул Даврон рубоийлари тожик адабиётининг ҳам ютуқларидан ҳисобланади. Самарқандда яшаб, тожик адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшаётган адиблардан бири Адаш Истаддир. У «Хаёл мавжлари», «Куёш ҳақида қўшиқ» каби дастлабки насрий асарлари билан тилга тушган эди. Фантастика унинг ижодида алоҳида услуб сифатида кўзга ташланади. Шу сабаблики, А.Истад ўзининг таржимонлик фаолиятида ҳам жаҳон фантастик асарларига эътибор қарагмоқда.

XX аср Самарқанд адабий ҳаётининг ёрқин сиймосига айланган ижодкорлар сафи кенг. Уларнинг фаолияти миллий адабиёт тарихи билан узвий боғланган. Шулардан бири Исмоил Акрам (1907-1979)дир. Ижодини 20-йилларда бошлаган Исмоил Акрам «Адолат», «Тақдир», «Фароғат», «Муҳаббат» каби драматик асарлар яратди. Унинг биргина «Адолат» асари саҳнада минг мартадан ортиқ қўйилган. Саид Назар (1909-1959) ва Бобомурод Даминов (1913-2006) каби ижодкорлар ҳам фаолиятларини Самарқанд муҳити билан боғладилар. С.Назарнинг қишлоқ ҳаётидан олиб ёзилган «Яшил бойлик» романи ўз вақтида адабиётшунослигимизда қизгин баҳс-мунозаларга сабаб бўлган. У шоир ва драматург сифатида ҳам қалам тебратган. Б.Даминов ижодида ҳам асосан қишлоқ ҳаёти акс этди. Бадиий ижод билан кеч шуғулланган бу ёзувчи, дастлаб, «Томир», «Тугалланмаган портрет», «Ер нафаси», «Рухсора» каби насрий асарларини яратди. Шундан сўнг «Пешонада бори» роман-трилогиясини ёзди. Фулом Исмоил (1926-1998) шоир ва таржимон сифатида шаклланди. У «Шеърлар», «Ассалом», «Тонг ғазали», «Орзу», «Гулоб» каби шеърӣ китоблар муаллифидир.

Шоир Мардонқул Муҳаммадқулов (1919-1980) ҳам ўзбек болалар адабиётига ҳисса қўшган ижодкорлардан саналади. Унинг биринчи шеърлар тўплами «Фунчара» (1953) номи билан нашр этилган. Шундан сўнг унинг ўзбек ва тожик тилларида ўнга яқин китоблари босилди. Суръат Орипов (1937-1986)нинг илк «Субҳидам» шеърлар тўплами ўзбек шеърӣятига истеъдодли шоир кириб келганидан далолат берганди. С.Орипов ўз шеърӣятида умумбашарий туйғуларни ифодалашга ҳаракат қилган шоирлардан эди. Шоир «Инсон монологи» шеърӣда шундай ёзди:

*Куёш— отам,
Ер эса, онам,
Умрим боқий, улар умридек.
Яшаш жойим— бағри кенг олам,
Тарқалганман Куёш нуридек.
Мен— инсонман,
Муз эрасида—
Ёғочдан ўт чиқарган инсон.*

Ўтган асрнинг 50-йилларидан ҳозиргача бўлган Самарқанддаги адабий муҳитнинг жонланиши шоир Душан Файзий (1926) номи билан боғлиқдир. Унинг ижоди уруш йилларида бошланган. У бир неча шеърӣ китоблар, «Зарафшон қизи», «Атласхон», «Келин келди», «Қора соч», «Ғазаб ва муҳаббат» каби драматик асарлар муаллифидир. Д.Файзийнинг «Самарқанднома» достони, «Имом-ал Бухорӣ» номли шеърӣ романи ижодкор ҳофизаси кенглигидан далолат беради. Д.Файзий шеърӣ романини мумтоз адабиётдаги маснавий усулида яратди. Романда Имом ал-Бухорӣ — ёш Абдуллоҳнинг болалик чоғларидан ҳаётининг сўнгигача бўлган фаолиятининг кечинмалари, илм йўлидаги зиддиятли турмуши тасвирланган.

Ўзбекистон халқ шоири Барот Бойқобилов (1937-2006) номи Самарқанд ада-

бий муҳити билан чамбарчас боғлиқдир. Самарқандда туғилиб, шу ерда таҳсил олган шоир биринчи шеърлар тўпламини «Самарқанд сатрлари» номи билан нашр этган эди. Шундан сўнг, «Самарқанд ушшоғи», «Афросиёб» китоблари босилди. Шоир она шахрини улуғлаб шундай ёзди:

*Зарафион водийсининг кўркам боғлари аро,
Саодат бешигида ором олур Самарқанд.
Истиқлол замонида хуснига бериб оро,
Қадимий Осийёга доврўғ солур Самарқанд.*

У ўзбек шеърлятида сонет жанрини миллий оҳангда шакллантирди. Нусрат Раҳмат ҳам ҳозирги давр ўзбек насрида фаол ижод қилаётган адиблардан биридир. Унинг эълон қилинган асарлари орасида, айниқса, «Мен редакцияданман» китоби мавзу долзарблиги, тил равонлиги билан ажралиб туради.

Самарқанд адабий ҳаётида хотин-қиз ижодкорлар ҳам алоҳида мавқега эга. Самарқанд Педакадемиясида таҳсил олган Ойдин — Манзура Собирова «Тонг кўшиғи», «Чечан қўллар» номли дастлабки тўпламларини Самарқандда яратган. Асли Сурхондарёда камол топган Раъно Узоқова 40-йилларда Самарқандда журналистик фаолиятини бошлади. «Мардона юринг» шеърлар тўпламини нашр эттирган. «Сарвқомат» дostonини, «Учрашув» драмасини ҳамда бир неча ҳикоялар ёзган. Ҳакима Ҳасанова шоира ва адабиётшунос сифатида изланди. 60-йилларда Ҳамида Каримованинг номи кўзга ташланди. Унинг «Кўнгиш кундалиғи», «Кўш кокил», «Учқун» каби шеърлий тўпламлари нашр этилди. 70-йилларда Бибисора Туропова, Хосият Бобомуродова, кейинчалик, Жумагул Сувонова каби шоиралар шеърлятда дадил қалам тебратдилар. Ойхумор Асадова «Бир томчи шудринг», «Узун тунлар» каби ҳикоялар тўпламлари билан ўзбек насрига қишлоқ аёлларининг ёрқин туйғуларини олиб кирди.

Истиқлол миллий маданиятимизнинг барча жабҳаларида бўлгани сингари адабиётимиз муҳитига ҳам янгича нафас ва дадиллик берди. XX асрнинг 90-йилларида Самарқандда адабий-бадий китоблар нашр этишнинг йўлга қўйилиши бу ердаги адабий жараёни янаям жонлантирди.

Бугунги Самарқанд адабий жараёнида Жамол Сирожддин (Хумий), Исмадулло Йўлдошев, Олқор Дамин, Нурулло Остон, Фармон Тош, Ориф Ҳожи, Уйғун Рўзиев каби истеъдодли ижодкорлар алоҳида мавқени эгаллайди. Улар бадий адабиётнинг ранг-баранг жанрларида ижод этиб, ўзига хос услубни эгаллаш устида изланмоқдалар. Хусусан, Жамол Сирожддин ва Исмадулло Йўлдошевда мумтоз адабиётга ҳамоҳанглик ва енгил кулги, Нурулло Остон ва Ориф Ҳожида лирик оҳанг ва фалсафийлик, Фармон Тош ва Олқор Дамин шеърлярида эса халқ шеърлятига яқинлик йўсини кўзга ташланади. Айниқса, Жамол Сирожддин ранг-баранг жанрлардаги «Бинафша бўй сочлигим», «Танбур», «Сибё оқшомлари», «Заҳҳок салтанати» (шеърлий), «Менинг касбим чўпонлик» (насрий), «Ҳорут-Морут қиссаси», «Аликсиржон малҳами», «Асалари ибрати» (драматик) каби асарлари билан ижодий имконияти кенглигини кўрсатмоқда. Ориф Ҳожи назм ва насрда, шунингдек, таржимончиликда ҳам баракали ижод қилмоқда. Унинг «Самарқанд сайқали» (шеърлий), «Оппоққина кушгинам» (насрий) китоблари ўз сўзини айтишга интилаётганининг белгисидир.

Уйғун Ризев истеъдодли ёш ёзувчи сифатида ўз китобхонларини топмоқда. Унинг талабалик йилларида яратилган «Атиргул» романи адабиётшунослигимизда ижобий баҳосини олган. Рус тилида ижод этадиган Замир Валиев шеърлятида ҳам лирик фалсафийлик устун туради.

Самарқанднинг ҳозирги адабий ҳаётида Исмадулло Йўлдошевнинг номи мустақам ўрин эгаллайди. Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов унинг «Бир ҳовуч офтоб» китобига ёзган сўзбошисида шундай фикр билдирган: «Исмадулло Йўлдошев асли касби ҳуқуқшунос бўлса-да, қалам аҳли ўртасида серқирра ижод билан ўз ўрнини топган истеъдод соҳиби. «Елғизлик», «Бунда тонглар кашф этар ўзни», «Ҳабиб бўлгин менга муҳаббат», «Армонли дунё» номли шеърлий тўпламлари мухлисларга яхши таниш. Унинг сценарийлари асосида суратга олинган «Қабоҳатга қўйилган тузоқ», «Жумбоқ» номли долзарб мавзудаги бадий фильмлари республика телевидениеси ва кинотеатрларида намоийш қилиб келдирмоқда.»

Ҳозирги давр ўзбек адабиётининг камоли Самарқандда туғилган, ўқиган ва республикамиз марказида яшаган, айни пайтда, фаол ижод қилаётган ёзувчиларнинг ижоди билан чамбарчас боғлангандир. Шу ўринда Мамарасул Бобоев, Барот Бойқобилов, Шамси Одил, Машраб Бобоев, Маъруф Жалил, Отаёр каби марҳум, Хуршид Даврон, Мурод Муҳаммад Дўст, Шароф Бошбеков, Асад Дилму-

род, Эркин Неъмат, Абдусайд Кўчимов, Аҳмад Аъзам, Орзиқул Эргашев, Маматқул Ҳазратқулов, Абдували Қутбиддин, Уткир Раҳмат, Дилбар Саидова, Собир Унар, Зулфия Мўминова, Ойгул Убайдулла қизи, Ҳабиб Темур, Дилором Исмоилова сингари турли авлодга мансуб ижодкорларнинг номини тилга олиш мумкин.

Самарқандда рус тилида ёзилган адабиётда Капитолина Новасилова, Владимир Данько, Райим Фарҳодий, Вячеслов Микрюковлар алоҳида ўрин эгаллайди. К.Новасилова истеъдодли носир сифатида танилди. У «Башорат қилувчининг байроғи» қиссаси, «Алтаир юлдузи» романини ёзди. В.Данько болалар адабиётини ривожлантиришга хизмат қилди. Унинг «Карусель», «Ёмғир, дарахт ва бола», «Эрталабдан кечгача», «Кувноқ кўзичоқ», «Уйни ким қурди?» каби тўпламлари ёш китобхонларнинг сеvimли асарларига айланди.

Самарқанд адабий муҳитида қрим-татар шоирлари ҳам барақали ижод қилдилар. Олтонгли — Абдуреим Илёс Шейхзода узоқ йиллар Самарқанд Давлат университетида ишлади. У шоир сифатида шеърятга ўтган асрнинг 20-йилларида кириб келган. «Бахтиёр авлод», «Куйла инсон», «Турли йиллар шеърлари» каби китобларнинг муаллифи. Зиядин Жавтобели урушдан сўнгги йилларда Самарқандда хотин-қизлар педагогика билим юртида ишлади ва ўз миллатига мансуб ёш ёзувчиларга устозлик қилди. Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтида таҳсил олган Мамбет Абляимов истеъдодли шоир сифатида танилди ва «Чашма», «Сенинг севгинг», «Ҳаёт қувончи» каби китобларини нашр эттирди. Шундай ижодкорлардан яна бири — Исо Абдураҳмон эди. У узоқ йиллар Самарқанд вилояти рўзномасида фаолият кўрсатди, ўзбек тилида ҳам ижод қилди. Унинг «Каптарлар», «Така», «Шам», «Яхши кайфият», «Орзу қанотида», «Қаҳрамонлик» каби шеърӣ ва насрий китоблари чоп этилди. Шокир Селимов ҳам Самарқанддаги қрим-татар адабий муҳитининг пешқадам вакилларида бирига айланди. У «Бойчечак», «Туйғу», «Муҳаббат алангаси» каби шеърӣ китобларини чиқарди. Пушкин ва Лермонтов шеърларидан қрим-татар тилига таржима қилди. Коргар-Юнатон Иосиф Хаимович Самарқанддаги яҳудий адабиётнинг вакили эди. У шоир ва дарамтург сифатида бир неча асарлар яратди.

Самарқанддаги бугунги адабий муҳит тарихий-адабий анъана машғаласи ҳамиша порлоқлигидан нишонга беради. Энг муҳими, Самарқандда адабий мактабни шакллантириш ва жонлантириш истеъдодли ижодкорларни топиш ва уларни адабиёт майдонига олиб киришдек улуғ мақсадни амалга оширишга йўналтирилган катта имкониятлар бор.

Абдурашид Абдураҳмонов,
СамДУ профессори

САМАРҚАНД БАХШИЧИЛИК МАКТАБЛАРИ: КЕЧА ВА БУГУН

Самарқанд халқ оғзаки ижодининг томирлари қадимий теранликка бориб уланган маконлардан биридир. Вилоят ҳудудларида турли даврларда ажойиб халқ бахшилари етишиб чиққан ва улар баракали ижод қилганлар. Булардан, айниқса, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли ўз ижод маҳсулотларининг бойлиги, мавзуларнинг серқирралиги, ранг-баранглиги билан ажралиб турадилар. Уларнинг бадиий бисотларида халқ афсоналари асосида яратилган ҳамда юз йиллар давомида қўлланилиб, оғиздан-оғизга ўтиб келган дostonлар билан бирга, замонавий термалар, қўшиқлар, хилма-хил ҳаётий қиссалар ҳам мавжуддир.

Дарҳақиқат, уларнинг ижод намуналари халқимиз ҳаётининг ойнаси бўлиши билан биргаликда, халқ донишмандлигининг битмас-туганмас манбаи ҳамдир. Бахшилар яратган дostonлар, қўшиқ ва термалар бадиий-тасвирий воситаларнинг гўзал намуналарига, шеърый вазнимизнинг ранг-баранг, енгил ва равон ибораларига бой хазинадир.

Шу ўринда, фольклоримиз ижодкорларини аниқлаш, уларнинг асарларини ёзиб олиш ва нашр этиш ишларини бошлаб берган ҳамда бу соҳада кўп меҳнат қилиб, салмоқли ютуқларга эришган таниқли олимларимиз: Ҳоди Зариф, Буюк Каримий, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Зубайда Ҳусаинова, Тўра Мирзаев сингари фольклоршуносларнинг хизматларини таъкидлаш жоиздир.

Ўзбек фольклорининг энг кенг тарқалган ҳамда жуда йирик ҳисобланиб келаётган жанрларидан бири дoston ҳисобланади. Дostonларда халқимизнинг узоқ ўтмиши, маънавий қиёфаси, маърифий-ахлоқий қарашлари, адолат, ҳаққоният, озодлик, тенглик, гўзаллик, қаҳрамонлик, ватанпарварлик каби хислат ва фазилатлари тараннум этилади. Дostonларни яратиш ҳамда ижро этиш жараёни бири-бирдан фарқ қилиб, бу, асосан, дostonчи ёки дostonчилар гуруҳининг ўзларига хос бўлган услуби ва баён этилаётган дostonни тингловчи эътиборига етказиб беришдаги поэтик йўлида яққол намоян бўлади. Шу асосларга таянадиган бўлсак, ҳозирги кун ўзбек фольклоршунослигида бешта дostonчилик мактаби мавжуд дейишимиз мумкин:

1. Булунғур дostonчилик мактаби. Унинг йирик вакилларида бири Фозил Йўлдош ўғли.

2. Шарҳисабз дostonчилик мактаби. Унинг кейинги намояндаси Абдулла Нурали ўғли.

3. Шеробод дostonчилик мактаби. Бу мактабнинг машҳур вакили Шерназар Бекназар ўғли.

4. Хоразм дostonчилик мактаби. Бу мактабнинг машҳур намояндalarидан бири Рўзимбой бахши Муродов.

5. Қўрғон дostonчилик мактаби. Бу мактабнинг донгдор вакилларида бири Эргаш Жуманбулбул ўғли.

Биз айнан ана шу Қўрғон дostonчилик мактаби мисолида Самарқанд фольклор мактабларининг кечаги куни ва бу борада бугун амалга оширилаётган ишлар тўғрисида айрим маълумотларни баён қилмоқчимиз. Эргаш Жуманбулбул ўғли фольклоримиз донғини элу юрт ўртасида кенг ёйган ажойиб сўз санъаткорларидан бири, халқ дostonларини юксак халқчиллиги ва бадиий гўзаллиги билан сақлаб келган бахшидир. Узига хос чуқур лиризм, чиройли тасвирлар, гўзал шеърый безаклар, тафсилотларни атрофлича ишлаш, нозиклик ва жимжимадорлик Қўрғон дostonчилик мактаби услубининг асосий белгиларидир.

Эргаш Жуманбулбул ўғли 1868 йилда ҳозирги Қўшрабат туманининг Жўш даҳасига қарашли Қўрғон қишлоғида, етти бобоси бахши бўлиб ўтган оилада туғилади. Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзининг «Таржимаи ҳол» асарида шажараси хусусида тўхталиб шундай ёзади:

«Мен Зарафшон вилоятининг, Нурота жаърибининг, Жўш даҳасининг, Қўрғон қишлоғидан — Мулла Эргаш 61 яшар Жуманбулбул ўғли, Жуманбулбул Мулла Холмуроднинг ўғли, Мулла Холмурод Мулла Тошнинг ўғли, Мулла Тош уста Лапаснинг ўғли, уста Лапас Ўдгорнинг ўғли. Ўзим ўзбек, туркман жамоасидан, асл зотим Қорақисса қозаёқлигига қўшилади. Мен ўз бошимдан ўтган ҳол, яхши-ёмон гапларни назм билан паста маълум қилмоқчиман:

*Тил боринда турли-турли сўйлайин,
Утганларим бир-бир баён айлайин.*

*Бошимдан ўтганин байтман айтиб,
Ўтирганларга бир дoston сўйлайин.*

*Бешиланчи отамнинг отидир Ёдгор,
У вақтда элимда сўзга эътибор,
Ҳар ерда ўтказиб юрган сўзини,
Чечанликда ҳеч ким бўлмай баробар...*

*Мулла Холмурод дер бобомнинг оти,
Шоирликда чечанларнинг устоди...
Мулла Холмуроддан учта ул қолғон,
Учови ҳам катта шоирлар бўлғон.*

*Жошузоқ шоир дер каттасин оти,
Шоирликда кўп шогирдлар чиқарғон.
Уртанчисин оти Ерлақаб бўлғон,
Чечанликда тани сўз билан тўлғон...*

*Киччисининг Жуманбулбулдер оти,
Чечанликда шоирларнинг устоди...»*

Кўрғон қишлоғида мавжуд бўлган, марказлашган дostonчилик мактаби, унинг пешқадам вакиллари Султон кампир, Қулсамад бахши, Қассоб бахши, Жолмон бахши, Бўрон бахши, Жуманбулбул, Жассоқ бахши ва бошқа таланти ижодкорларнинг ижодий анъаналари Эргаш Жуманбулбул ўғлининг халқ шеърлятида камолотга эришишида асосий омил бўлди. Етти ота-бобоси шоир ўтган Эргаш тугилганда отаси Жуманбулбул эллик ёшларда бўлган амакилари Жассоқ ва Ерлақаблар барҳаёт эдилар. Шундай муҳитда ўсиб, тарбияланган Эргаш Жуманбулбул ўғли фахр билан шундай ёзади:

*Пайдо бўлдим икки гавҳар дондан,
Тарбиятлар тондим манзил хонадан,
Аввалам таваллуд тондим онадан,
Одамлик жинсига келган кунларим.*

*Бир ёшимда юзларим мисли гулдай бўп,
Ялтираган сочларим сунбулдай бўп,
Уч ёшимда тилларим булбулдай бўп,
Тўрт ёшимда телбалаишган кунларим.*

*Беи ёшимда уйда, қирда қидириб,
Олти ёида болаларни йиғдириб,
Етти ёида отам муллоға бериб,
Ияриб мачитга борган кунларим.*

*Саккиз ёида дарс китобин бошладим,
Қисса, ғазалларни кейин ташладим,
«Мухтасар» китобин маҳкам ушладим,
Масала, масоил сурган кунларим...*

Бундан аён бўладики, Эргаш Жуманбулбул ўғли нафақат адабиётни, шунингдек, ҳисобни ҳам пухта билган.

Кўрғон дostonчилик мактабининг донгдор вакили Эргаш Жуманбулбул ўғли ёшлиги кечган ўша замонда, у туғилиб ўсган диёрдаги шоирлар ҳар вақт йиғилишар, термалар ва дostonлар айтишиб, қизгин адабий мунозараларда бир-бирларининг муваффақият ва камчиликларини ўрганар эдилар. Мунозаралардаги талашиб-тортишишларда истеъдодлар ўсар, жилоланар, мустаҳкамланар эди. Эргашнинг бахши бўлиб етишувида оила ва у яшаган бахшилар қишлоғи Кўрғондаги адабий муҳит катта аҳамиятга эга бўлган.

Отаси — Жуманбулбул ўғли — Эргашнинг ўқиш-ўрганиши ва билим олишига катта аҳамият беради. У дастлаб, яъни 1875-1876 йилларда ўғли Эргашни қишлоқ мачити ҳузурдаги ёски мактабга ўқишга берар экан, бунда ҳам дуч келган муллоға эмас, балки Қўқон маърифатпарвари, мулла Утамурод кўлига топширади. Эргаш қишлоқ мактабида зўр тиришқоқлик билан ўқийди. 1884-1885 йилларда отаси уни Бухоро мадрасаларидан бирига жойлаштириб қўяди. У Бухоро мадрасасида таҳсил кўрар экан, форс тилини ўрганади, араб тили билан танишади хусниҳат машқи билан шуғулланади. Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб, Махтумқули асарларини тинмай мутолаа қилади.

Эргаш Жуманбулбул ўели ўзининг ғайрати ҳамда ҳофизасининг кучлилиги натижасида, қирқдан ортиқ дostonни ўрганади ва ижод қилади. «Кунларим», «Армонинг қолмасин» каби термалар, «Кунтуғмуш», «Якка Аҳмад», «Қизжи-бак», «Алибек ва Болибек», «Далли», «Равшан», «Кундуз билан Юлдуз», «Хушкелди», «Холдорхон», «Авазхон», «Хиромон», «Нурали», «Юсуф билан Аҳмад», «Вомиқ ва Узро», «Варқа ва Гулшоҳ», «Кумри», «Тулумбий», «Махтумқули» сингари дostonлар шулар жумласидандир.

Улкан сўз санъаткори Эргуш Жуманбулбул ўғлининг бутун дostonчилик ижодига назар ташлар эканмиз, у бадиий асарнинг фақат халққа мақбул ва манзур бўлишини, кўпчиликнинг дилига қувват беришини асосий мақсад қилиб қўяди ва ўзи ҳам шунга уринади. Унинг асарларида яхшилик, адолат, мардлик, чин сўзлик улуғланган; пасткашлик, нокаслик, қўрқоқлик, кўролмаслик ва фисқу фасод қораланган. Бу борада бахшининг қуйидаги сатрларига эътибор қилиб кўринг:

*Ҳар нарсадан суҳан қиммат, ёронлар,
Яхши сўзни қилинг ҳурмат, ёронлар.
Вақтингизнинг қадрин билиб ўтказинг,
Баридан ҳам шу ғанимат ёронлар.
Бу дунёда ширин дўстлар, тириклик,
Ўз тенгингиз билан суҳбат, ёронлар.
Яхшига ёнашиб, одам айиринг,
Ҳар нокасга бўлманг улфат, ёронлар.
Яхшиман ёмонни сўзман билади,
Тилдан чиқар, дилдан ният, ёронлар.*

Бундан кўриниб турибдики, термада кундалик воқелик ва инсон фаолиятининг айрим томонлари ўзаро мустақкам боғланган ҳолда ифодаланган ва бахшининг ўзига хос ижод намунаси сифатида, эл орасида оғиздан-оғизга ўтиб кенг тарқалган. Умуман, бахшидан ёзиб олинган қатор дostonлар ва Эргаш Жуманбулбул ўғлининг бевосита ўзи томонидан ижод қилинган асарлар туфайли у ўзбек халқининг ажойиб санъаткори — булбули, чечан шоири бўлиб элга танилди, Кўрғон дostonчилик мактабининг давомчиси, ўқимишли ва маърифатпарвар халқ бахшиси даражасига эришди.

Йиллар ўтиши билан Кўрғон дostonчилик мактабида давр нафаси тобора кенгроқ ўрин ола бошлади. Бу Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир ижодида камолот касб этган бўлса, Раҳматулла Юсуф ўғлида замонавий оҳанглар янада сайқалланди. Нурота ва Қўшрабoтнинг географик ўрни тоғ чўққилари ва қоялар силсиласидан ташкил топган бўлиб, уларнинг иқлими, тоғ-тошлари, булоқ ва чашмалари, манзаралари, манзилга, тоққа, чўлга, дарага қўйилган номлар, атамалар дostonларга киритилаверди, бу эса, қуйланаётган дoston ва термаларга реаллик бағишлайди. Фозилмон, Қарчиғай, Заргар, Лангартоғ, Қорабоғ, Буруқтоғ, Пангатоғ чўққилари, Қирқ қиз қояси, Уч кўл дараси, Тоқия чўққи каби табиат мўъжизалари дostonларда тез-тез учраб туриши бежиз эмаслигига қаноат ҳосил қиламиз. Оқтовнинг шарқи-шимоли этагида бугун Нурота ва Қўшрабoт туманлари қишлоқлари, жануби-ғарбида Хатирчи, Каттақўрғон туманлари қишлоқлари бир-бирига туталиб кетган. Оқтовнинг ҳар икки ёнбағридаги қишлоқларда Кўрғон дostonчилик мактаби шоирлари сулоласининг давомчилари яшаган ва яшамоқда, ижод қилган ва ижод қилишмоқда. Раҳматулла Юсуф ўғли, Марди бахши, Юсуф бахши Саримсоқ ўғли, Зиёда Эшназар қизи, Эгамберди Олламурод ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Омон Қосим ўғли, Абдумурод Бедилхон ўғли, Бўта бахши, Шодмон бахши Бўта ўғли, Норқул бахши, Қилич бахши Шукур ўғли, Очил Эшмурод ўғли, Алим Ҳаққул ўғли, Умарқул Пўлкан ўғли каби ўнлаб шоир ҳамда бахшилар Кўрғон дostonчилик мактабининг анъаналарини давом эттиришган ва давом эттиришмоқда.

Эргаш Жуманбулбул ўғли дostonчилик мактаби фаолиятини, унинг бебаҳо меросини, умуман, Самарқанд бахшичилиги мактаби анъаналарини янада кенгроқ ўрганиш, улардан ўсиб келаётган ёш авлодни буюк ўтмиш тарихимиз анъаналарига содиқлик, меҳр-оқибат, ўзаро ҳурмат, ватанпарварлик руҳида тарбиялашда фойдаланиш, бунинг учун халқ дostonлари тилининг луғатларини тайёрлаб нашр этириш, уларни олий ва ўрта мактаблар дарсликларига тўлароқ кириштиш катта аҳамиятга моликдир. Бу, шубҳасиз, давр талабидир.

Абдусамад Мамаюсупов,
СамДУ илмий ва илмий педагогик
кадрлар тайёрлаш бўлими бошлиғи

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ ВА САМАРҚАНД

Инсоният ўз ҳаёти давомида жуда кўп йўллари кашф этган. Бу йўллар бошланиши ва охири, узун-қисқалиги билан бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг орасида бир йўл борким, у ўз жиҳати билан инсоният тараққиётида катта аҳамиятга эгадир. Бу Шарқу Фарбни, Шимолу Жанубни бир-бирига боғлаган Буюк Ипак йўли ҳисобланади.

Устига турли-туман анвойи матолар, жавоҳиру олтинлар, ақидалар ва ғоялар, китоблару дostonларни юклаган савдо карвонлари узоқ Хитойдан йўлга чиқишиб, Буюк Туроннинг бепоён кенгликлари, дарёлари, шаҳар ва қишлоқларини ортда қолдириб, Ҳиндистон, Рум ва Араб мамлакатларига етиб борганлар. Бу йўлнинг тарихий чорраҳасида, энг гавжум, серқатнов жойлашган Самарқанд унинг ривожига катта ҳисса қўшгандир. Шу сабабли, Самарқандда савдо-сотиққа, тижоратга катта эътибор берилар эди. Эрамизнинг VII асрларида Самарқандга ташриф буюрган Хитой элчиси Вэй Цзе бу шаҳарликлар ҳақида шундай деб ёзган эди: «Кан (Самарқанд) подшолигининг халқи моҳир савдогардирлар. Оилада ўғил туғилиб беш ёшга етганида, унга хат-савод ўргатишадилар, у саводли бўлгач, савдо-сотиқни ўрганишга жалб этадилар, савдодан фойда олиш ажойиб қобилият ҳисобланади». Бошқа бир тарихчининг ёзишича, Самарқандда, оилада ўғил туғилса, унинг кафтига олтин танга ёпиштириб, тилига асал ялатиш одати бор экан. Бу билан ёш гўдакка, тилинг асалдек ширин бўлиб, қўлингдан ҳеч пул аримасин, дея тилак тиланар экан. Бу фактлар Самарқандда савдогарчилик ва тижоратчилик юксак даражада кадрланганлигини кўрсатиб турибди.

Ўтмишдан маълумки, маданият ва савдо-сотиқ давлатнинг ички-ташқи аҳволини ўзида яққол акс эттиради. Агарда давлат қудратли, тинч-осойишта бўлса унда илм-фан, санъат ва маданият, савдо-сотиқ гуллаб яшнайти, ривожланади. Шу сабабли, Сўғдиёнадан ўтган Буюк Ипак йўли ҳам турли даврларда турлича ривожлангандир.

Биз Сўғдиёна — Самарқандда қушонлар, эфталийлар, турк ҳоқонлари, қоракхонийлар ҳукмронлик қилган даврларда Буюк Ипак йўли юксак даражада ривожланганлигига гувоҳ бўламиз.

Айниқса, Турк ҳоқонлиги даврида, Буюк Ипак йўлида Самарқанднинг макеи, аҳамияти янада ошади. Бу даврда, Самарқандда янги карвонсаройлар, бозорлар, савдо расталари барпо қилинади. Айнан шу даврда сўғд савдогарлари, элчиларининг фаолиятлари янада кучаяди.

Сўғд савдогарлари ва элчилари Хитой ва Византия мамлакатлари ўртасидаги савдо алоқаларига воситачилик қиладилар.

Сўғд савдогарлари ватанларидан узоқларда, яъни, Еттисув, Шарқий Туркистон ва Хитойда жуда кўплаб кичик савдо шаҳарлари қурганлар. Бу шаҳарчаларнинг аҳолиси савдо-сотиқнинг ҳамда сўғд маданиятининг чекка мамлакатларга тарқалувида катта ҳисса қўшганлар.

Уша даврда ипак етиштиришнинг ягона эгаси бўлган Хитой сиёсий жиҳатдан Турк ҳоқонлигига қарам эди. Шу сабабли, хитойликлар ўлпон сифатида Турк

ҳоқонлигига катта миқдорда ипак етиштириб берар эдилар. Турк ҳоқонлигидаги ошиқча ипакнинг асосий харидори Византия эди, аммо, бу давлатга ипак фақатгина Эрон орқали борар эди. Бир-бирига чегарадош бўлган Эрон билан Византия ўртасида тез-тез низолар содир бўлиб турарди. Византияликлар Эронга қарши урушиш учун камёб ипакни қўшни қабилаларга сотишиб, улардан ёлланма аскарлар олар эдилар. Шу сабабли эронликлар византияликларнинг қўлига катта миқдорда ипак тушишига жон-жаҳдлари билан қарши турар эдилар. Ўз навбатида, Ҳоқон Истамихон ва сўғд савдогарлари ўзларидидаги уюм-уюм ипакни қандай қилиб Византияга етказиб боришни ўйлар эдилар. Ҳоқон Истамихон Эрон шоҳи Хусрав Ануширвон олдига элчи юбориб, унинг розилигини олишга қарор қилади. Элчиларга моҳир ва билимдон сўғд савдогари Мониёҳ раҳбарлик қилиб тайинланади. Элчилар узоқ ва машаққатли йўл босишиб, Эронга етиб келишиб, Хусрав Ануширвонга Истамихоннинг истагини айтадилар. Икки ўртадаги музокаралар ҳеч бир натижа бермагач, Византияга боришга кўзи етмаган Мониёҳ эронликларга ипакни ўзлари сотиб олишни таклиф қилади. Хусрав Ануширвон сўғд савдогарлари олиб келган барча ипакни сотиб олиб катта майдонда, барчанинг кўзи олдида ҳамма ипакни ёқиб юборади. Бу ҳаракати билан Хусрав Ануширвон элчиларга, эрон сўғдларнинг ипакларига муҳтож эмаслигини ва Византияга ҳам ўтказмаслигини англатади.

Элчилар Эрондан натижасиз қайтганларидан сўнг, Византияга боришнинг бошқа йўллари излайдилар.

Жасур Мониёҳ яна карвон тузиб йўлга тушади ва Каспий (Хазар) денгизининг шимолий соҳилларидан ўтиб, Кавказ орқали, ниҳоят, Византиянинг пойтахти Константинополга эсон-омон етиб келади. Шундан сўнг, Константинополда Византия билан Турон ўртасида савдо-сотиқ ҳақида ўзаро битим имзоланади. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, сўғд савдогарлари қўшни давлатлар билан савдо ишларини юритиш учун ҳар қандай машаққат, хавф-хатарлардан ҳам чўчимаганлар.

Қўшни давлатлар билан савдо алоқалари яхши йўлга қўйилганлиги учун Самарқанд қадимда дунёнинг энг бой шаҳарларидан бирига айланган эди. Бу шаҳарнинг хазиналари, саройлари ва ибодатхоналари олтин, кумушу зарларга тўла эди.

Самарқандда сомонийлар, қорахонийлар ва хоразмшоҳлар даврида ҳам савдо-сотиқ тез суръатлар билан ривожланди. Бу даврларда самарқандлик савдогарлар ўз молларини дунёнинг йирик шаҳарларига элтиб сотганлар.

Амир Темур ва темурийлар даврига келиб эса, самарқандлик савдогарларнинг Буюк Ипак йўлидаги фаолиятлари янада кўчайиб кетди. Давлатнинг қудрати ва фаровонлигини оширишда савдо-сотиқнинг аҳамияти катта эканлигини яхши англаган Амир Темур Буюк Ипак йўлининг тараққиётига катта эътибор берди. Соҳибқирон карвон йўлларининг ёқасида янги-янги карвонсаройлар, сардобалар, дарёлар устига кўприклар қурдирди. Йирик шаҳарларда шинам бозорлар ва тимлар қурдирди. Шу сабабли, Амир Темур даврида Самарқанд бозорларида дунёнинг турли тилларда сўзлашувчи, ҳар хил динларга сўғинувчи савдогарларни кўриш мумкин эди.

Шу ўринда, Самарқанд Буюк Ипак йўлига нималар берган, деган савол туғилиши мумкин. Бу борада, тадқиқотлар олиб борган олимларнинг аниқлашларича, қадим даврлардан бошлаб, Самарқанд хунармандлари қимматбаҳо металлардан ясаган идиш-товоқлар, қурол-яроғлар, кийим-кечаклар, эгар-жабдуқлар, теридан тикилган кийимлар, юрталар, қимматбаҳо тошлардан ясалган турли-туман безаклар, тақинчоқлар дунё бозорларида харидоргир эди. Айниқса, Самарқанднинг нафис ва пишиқ қоғозлари, болдек ширин мева-чеваларининг таърифи дунёнинг бурчак-бурчакларига тарқалган эди. Дастлаб ипак етиштириш фақатгина хитойликларнинг қўлида бўлган эди, тез орада самарқандликлар ипакнинг сирини топишиб бу соҳанинг эгаларига айландилар. Энди Самарқанднинг ипак матолари жаҳон бозорида бемалол Хитой ипаги билан рақобатлашадиган бўлди. Ипакдан ташқари Самарқанд машшоқлари, бастакор-хонандалари ва раққосаларининг шону шухратлари хорижий ўлкаларда жуда баланд эди. Булардан ташқари самарқандлик савдогарлар дунё бозорларига ҳар хил бўёқлар, дори-дармонлар, отлар, туялар, нафис гиламларни ҳам етказиб берардилар...

Шу тариқа, Самарқанд ташқи дунёни ўз маҳсулотлари билан таъминлар ва ўзи ҳам хорижнинг молу матоҳларидан баҳраманд бўлар эди.

Аммо, XVI-XVII асрлар Буюк Ипак йўлининг тақдирида ҳам ўзгаришлар юз берди. Бу даврларга келиб Буюк Ипак йўлининг океан ва денгизлар орқали ўтувчи йўналишлари ривожлана бошлади. Чунки, сув орқали мулоқот қилиш анчайин

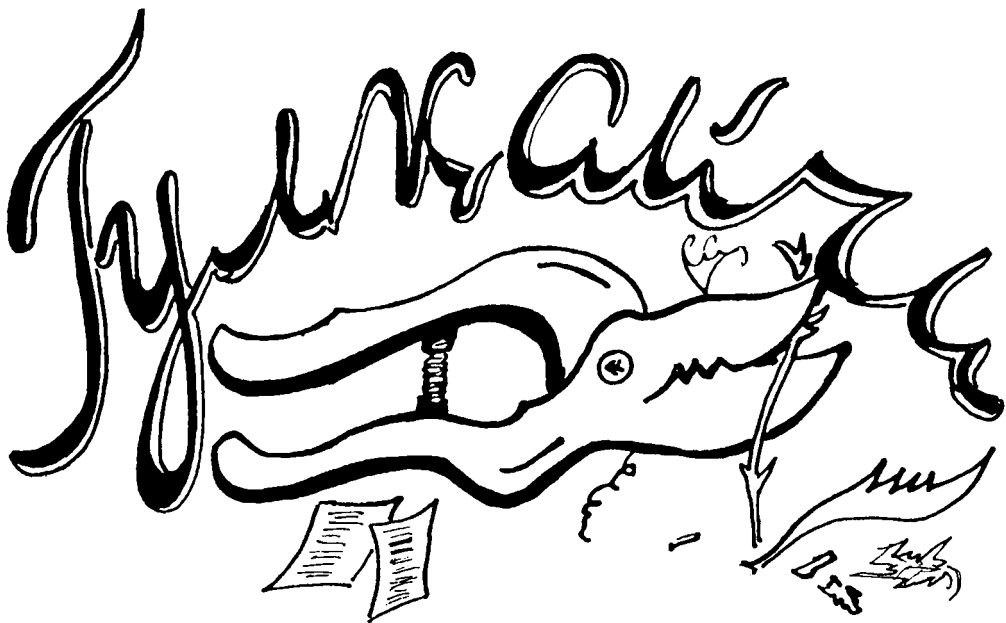
тез ва хатарсизроқ эди. Лекин, ўз майдонида денгиз йўллари йўқ бўлган давлатлар учун Буюк Ипак йўлининг куруқликдан ўтувчи йўналишлари ҳамон катта мавқега эга эди. Самарқанд орқали ўтувчи бу савдо-карвон йўли то 1868 йилларгача гавжум бўлиб турди. 1868 йили Бухоро амирлиги Россия империяси томонидан мағлуб этилгач, амир Музаффархон шармандали шартнома тузишга мажбур бўлди. Ушбу шартномага мувофиқ, Бухоро амирлиги хорижий давлатлар билан мустақил алоқалар қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлди. Шундан сўнг Буюк Ипак йўлининг Мовароуннаҳр, жумладан, Самарқанд орқали ўтадиган қисми батамом тўхтаб қолди. Қадимги карвонлар изини шамол учириб кетди, сардоба ва қудуқлар ҳам кўмилиб қолди.

Орадан бир асрдан зиёд вақт ўтиб, 1991 йили Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Буюк Ипак йўли ҳам секинлик билан тиклана бошланди. Бугунги кунда Самарқанд Шарқ ва Ғарб, Шимол ва Жануб билан тарихий алоқаларини тиклади. Ҳозирда, Самарқандда турли хил ажнабий давлатларнинг фирмалари, қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Ўзининг 2750 йиллик ёшини нишонлаётган Самарқанд шаҳри тарихий шон-шухратини қайта тикламоқда. Бу азим шаҳар қадимда Шарқ ва Ғарб мамлакатларини камардек боғлаб турган эди, бугунги Самарқанд ҳам айнан шу вазифани ўтамоқда.

Амриддин Бердимуродов,
Ўзбекистон Фанлар Академияси
Археология институтининг етакчи
илмий ходими

Фармон Тош

ҚАРНАБ¹ ТАВАССУМДАН БИР ШИҒИ

Маслаҳат

Этибор қилганмисиз, ҳаммамиз маслаҳатчи, йўл ўргатувчи бўб қолдик. Бу нарса айниқса газеталарда тиқилиб кетган: биров билан жанжаллашманг, пулингизни асранг, сирингизни айтманг, узоқ сафарга чиқманг, оғир бўлинг, бировга қарз берманг...

Умунан, бошдан-оёқ маслаҳатдан иборат нашрлар, телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар пайдо бўлди. Вазирлик вакилидан тортиб адвокату сервис хизмати идораси раҳбарига — ҳамма-ҳамма ўзимизнинг тилда айтганда «ақл» ўргатувчи.

Бир кун денг, эрталаб туфлимни кияйин десам, у олачиפור рангда буришиб ётипти. Ҳайрон қолдим. Қаршимда хотиним бўзрайиб турипти.

— Жаҳлингиз чиқмасин. Илтимос, бугун индамай кийиб кетинг. Эртага шу модада янгисидан келтириб қўяман.

— Майлику-я, аммо нега бунақа қилдинг?

— Ҳалиги... газетада туфли рангини доимо бир хилда сақловчи, оҳорини тўкмайдиган моддалар рўйхати берилган экан. Сизга сюрприз қиламан деб, ўша суюқликни тайёрлаб суртгандим. Ёзишганда сал адашишганми, билмадим, озгина ўтгач, ранги ўчса майлику-я, териси буришиб қолди. Ёки материали ясама чармданми...

Ана шунақа. Ҳамма вақт ҳам газетадаги маслаҳатга қулоқ солаверманг. Айтгандай, бир қўшим юзидаги доғларни йўқотиш учун телевизорда бурнигача бўёқ чаплаб чиқадиган сухандон маслаҳати бўйича иш тутибди. Турли нарсалардан суюқлик ясаб юзига суртибди. Шу пайт сергап қўшни аёл дарвозага чорлаб қопти. Элакка чиққандан сўнг элик оғиз гапирмаса аёллиги қоладими? Хуллас, бояқиш айтилган муддатда юзидаги мазни ювиб ташласа, бети қоп-қора бўлиб қолганмиш. Маълум бўлишича, маслаҳатчи қиз ўша мазни суртгандан кейин офтобга чиқманг, деган гапни унутган экан. Бечора

¹ Пахтачи туманидаги Қарнаб қишлоғи афандифеъл, кулгисевар, ҳажв ва ҳазил-мубойибага ўч, оқ кўнгил ва содда-тўпори кишилари билан ном қозонган.

қўшним икки ойдан бери уйига қамалиб олган. Кўрганлар «кўчамизга негр кўчиб келган» деб масхара қилишади.

Ҳа, балли, фикримни тўғри англадингиз, Ҳамма маслаҳат ҳам фойдали бўлавермайди. Уйлаб иш тутинг. Яхшиси, мен қарнабликка кулоқ солинг. Нега дейсизми? Чунки бундай воқеалар бошимдан кўп ўтган ва нима қилишни яхши биламан. «Табиб табиб эмас, дард кўрган табиб», деб бежиз айтишмаган-ку ахир!

Масалан, айтайлик, совутигичда сақланган гўшт озгина ҳидланди. Бехуда ваҳимага тушманг. Сираси, газетада ёзилганидек, уни идишдан идишга олиб, устига алламбалоларни сеппиб овора бўлиб юрманг. Гўшт вақтида истеъмол қилинмаса айнийди-да. Яхшиси, хотинингиз йўғида уни бир қайнатиб олинг ва товада қовуриб паққос тушинг. Муаммодан биратўла қутиласиз-кўясиз. Айтганча, бу ҳолни ойида 2-3 марта эҳтиёткорлик билан такрорлаш мумкин.

Янги машина олганингизда салонга муаттар ҳид берувчи қутича қўйингиз келади. Рекламага ишонманг — уларнинг барчаси ясама. Тўғри йўли бундай: бадавлат танишингиз машинасига ўтиринг. Уни бир амаллаб чалғитиб, изланаётган қутичани олиб, чўнтакка солинг. Чунки бунақа одамлар оддий, арзон нарсаларни харид қилишмайди. Ҳатто агар сезмаса, аудиокассеталаридан биттасини ҳам тинчителишингиз мумкин. Ана, кўрдингизми, муши қанбар, тагин янги қўшиқли кассета бепул тушади.

Тасаввур этинг: автобусда бораётган ёнингиздаги одам ифлос оёқ кийими билан туфлингиз ва шимингизга тегиб, расво қилди. Ташвиш чекманг. Кечирим сўраса, илжайиб «ҳечқиси йўқ» деб қўйинг. Кейин унга «оёқни мана бунақа босиш керак» деб, туфли устини, шим учини кийимларига суртиб олинг, ўшанда сизга чўтканинг эҳтиёжи қолмайди.

Энди энг позик масалада битта зарур маслаҳат бермоқчиман. Машинада меҳмондорчиликка бориб, озроқ ичиб қўйдингиз. Йўлда ДАН ходимлари борлигини эслаб, ташвишга тушингиз тайин. Аммо бу муаммони ечишингиз ҳам йўли бор. Аввало юкхонада доимо дўппи, белбоғ ва қора чопон олиб юринг. Иккитадан бўлса, яна ҳам яхши. Тўйдан қайтишда ҳалигиларни кийиб олинг. Артистлик қилиб, ўзингизни жиддийроқ кўрсатинг. Мабодо тўхтатишса, машинадан тушмай, «ака, узр, таъзияга шошаяпмиз» денг — вас-салом! Ҳар қандай ДАН ходими «бандачилик, ака» деб, юзига фотиҳа тортиб юборганини билмай қолади.

Эҳ-ҳе, бунақа маслаҳатларнинг қайси бирини айтай. Аммо энг оғири — хотин билан рўй берган ноқулай аҳволдан эсон-омон чиқиб кетиш. Бу масалада бир йўл иккинчисига тўғри келмаслиги мумкин.

Айтайлик, таниш аёлниқидан кеч қайтдингиз. Рафиқангиз қўлларини белига «ф» шаклида қўйиб кутиб олади. Бундай пайтда ўзингизни йўқотманг. Иложи бўлса рост гапиринг. Чунки рост гапга ҳозир ҳеч ким ишонмайди. Кулиб, «хотин, битта зўри меҳмонга чақирувди» деб кўринг. Содда хотин афтини буриштириб: «Кўп лақилламай уйга киринг!» — дея жеркиб беради.

Аммо иккинчи гал бу гапни айтишдан эҳтиёт бўлинг. Яхшиси, шерингиз ёки жўрангиз билан келишиб қўйинг. Уйга кириш чоғида соткангизга телефон қилсин. Сиз эса хотинга эшитарли қилиб: «Хўжа-йин, топширингизни бажарайин деб роса оворам чиқди. Мана ҳозир уйга келаяпман. Ҳатто сизга ахборот беришга улгурмадим. Эрталаб бироз кечикиб боришимга рухсат беринг!» — деб қайта-қайта уф тортинг. Жанжаллашмоқчи бўлиб турган хотин бу гаплардан сўнг сизга раҳми келмасин-чи.

Катта йиғинларга ёки қишлоққа меҳмонга бораётганда оёқ кийимининг эскироғини кийиш керак. Бу эҳтиёткорлик йўқолиш, кўпчилик кийиб, пачағини чиқариб юборишининг олдини олади.

Дарвоқе, тўй хусусида. Умуман, бунақа тантаналарга 5-10 минут кечикиб бориш ва ярим соат олдин туриб кетишга одатланинг. Биринчидан, кечиккан меҳмонни ҳамма кўради, сизга жой ахтаришганда кўпчилик обрўли одам келди, деб ўйлайди. Эртароқ туриб кетсангиз, кўпчилик сизни кўзатади, вақти тизим, масъулиятли раҳбар экан, деб хулоса чиқаради.

Қалай, маъқулми? Унда фикрларимни битта қоғозга ёзиб, иш столингиздаги ойна остига қўйинг. Умуман, ҳаммага кулоқ солаверманг. Яна бир гап: ўзи сўрамагунча маслаҳат беришдан тийилинг.

Мулла дуога ишонди

Қамар Мейлиевни болалигида гап қозонига ботириб олишган. Унинг қалтис ҳазилларига кўпчилик кўникиб қолган. Ёлғонга ҳам шунақа ишонтирадики, асти қўяверинг.

Хўжалик раҳбарлигидан нафақага чиққан Қамар ака вақтини кўнгилхушлик қилиш билан ўтказга бошлаган. Бир куни узокроқ қишлоқдаги биродари ифторликка таклиф этган. Борса, ҳамқишлоғи мулла Ҳусан бобо ҳам шу ерда экан.

— Қамариддин, янги «Нексия» олибсиз деб эшитдим. Қайтишда мени ҳам олиб кетарсиз...

Ҳали елим қоплагичлари олдинмаган юмшоққина машина отахонга ҳузур бағишлади. Озгина юргач, нос отиб олди. Йўловчиси безовта бўлганини сезган Қамар аканинг қитмирлиги тутди. Чунки у оғзидаги носни қандай ва қаерга тупуришини билмай овора эди. Оёғи остига ташлай деса, гиламча тўшалган. Эшик ёки ойнани қандай очишни билмайди.

- Ҳа, мулла бува, тинчликми?
- Қамаржон, шу ордона қолгур носдан чекувдим, ташламасам бўлмайди. Бир тўхта-тиб юборсангиз.
- Ярим кечада машинани тўхтата олмайман. Эшикни очиб тупураверинг.
- Бунингизни ҳеч очадиган жойи йўқ-ку.
- Мулла бува, нафаси ўткир одамсиз, дуоингиз кучи битта эшикка стмайдами? Худодан бир сўранг, зора ниятингиз ушалса.
- Қамаржон, қўйинг шунақа ҳазилингизни, ордона қолгур лунжимдан тўкилиб кетади ҳозир.
- Бўлмаса ютиб юбора қолинг. Машинани тўхтата олмайман. Кейин юрмай қолади.
- Бояқиш мулла «раис»нинг феълини билгани учун ғулдираб ичида алламбалоларни такрорлайверди. Бир пайт... шифиллаб ойна пастлади. Отахон шоша-пиша носини тупурди ва:
- Ё алҳазар, ё қудратингдан! — деб юборди.
- Ана, айтдим-ку, нафасингиз ўткир.
- Ҳаво совуқ эмасми, ойнадан отахон юз-кўзига изғирин урила бошлади.
- Ойнани ёпиб қўйсангиз. Яна шамоллаб қолмай.
- Мулла бува, бояги дуоингизни яна қайтаринг.
- Совуқдан эги жулжиккан мулла Ҳусан ноилож тагин нималарнидир пичирлаб, овмин қилди. Дераза овоз чиқармай кўтарилди. Отахон кўриб турганига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай ғудранди:
- Ё қудратингдан! Қамаржон, ростини айтайми? Шу десангиз, қирқ йилдан бери муллачилик қиламан-у, аммо дуонинг қудратига энди ишондим. Лекин бу гапни ҳеч кимга айтманг, хўпми?
- Ҳийласи амалга ошганидан хурсанд Қамар ака эса мийиғида кулиб деди:
- Бўпти, мулла бува.

Бригадир

Шамси ака Тошнӣёзов тайёрлов идорасида кўп йил тер тўккан. Раҳматли кам гапирса-да, ҳазил-мутойибани жойига қўярди.

Ёзи мавсумда маҳсулот кўпайиб, анча-мунча ишчи ёллашга тўғри келган. Кимдир мева-чевага қути ясайди, кимдир тери ошлайди, яна бири жул тозалайди.

Бир кун тушликда журалари билан улфатчиликдан қайтса, ишчилар ўз билганича дам олиш билан овора. Фақат ёши каттароқ Қудрат қимирлаб турибди. Бу одам шу корхонада улгайган, деса ҳам бўларди. Қоровулликдан тортиб, барча юмушларни бажариб юради. Уқимаганлиги учунми, сал соддароқ, ҳамма гапни тўғри маънода тушунади.

Хуллас, Шамси ака кайф аралаш мавсумий ишчиларни ландовурликда, дангасаликда айблаб, роса уришади:

— Нима, энди ҳар биттангни орқангдан пойлаб юришим керакми? Акага ўхшаб, ҳалол ишласаларинг бўлмайдами?! Бўпти, энди ҳаракатларингни минутма минут ҳисобга оламан. Бугундан бошлаб Қудрат ака сизларга бригадир!

Шу зайилда икки-уч кун ўтибди. Тайёрлов идорасида ҳар душанба эрталаб режалаштириш мажлиси бўлади. Директор, омбор мудирлари, ҳисобчи ҳафталик ишларни келишиб оладилар. Гоҳида райижроқўмдан вакил иштирок этади.

Ҳамма йиғилгач, директор энди гап бошлаганда эшик очилиб, костюм-шим кийиб, галстук боғлаб олган... Қудрат ака кириб келади. Оёғида ялтироқ туфли, қўлида эса ёндафтар.

— Кечирасизлар, ишчиларни йўқлама қилиб, сал кечикдим...

Ҳамма ҳайрон. Одатда бундай пайтда у чой келтириб берарди. Саратовда бу тахлит ясениб келган одам устидан кулиш ёки кулмасликни билмай хонадагилар ҳайратланиб туришарди. У эса хотиржам даврадаги стуллардан бирига ўтиради. Директор ўз ишчисининг бу ҳаракатини ҳазм қила олмай, атрофдагиларга қарайди.

— Ҳа, Қудрат ака, тинчликми? Нима бало, уйланаёпсизми? Ясан-тусан зўр-ку!

— Ҳизматчилик, ўртоқ бошлиқ. Мени мавсумий ишчиларга бригадир этиб тайинлашганди. Топшириқ бўлса, олай деб келдим...

Раҳбар яна ёнидагиларга кўз югуртирди. Шамси ака мийиғида кулиб қўйди. Директор бу томоша айнан шу кишининг навбатдаги ҳазили эканини тушунди ва юмшоққина деди:

— Яхши, сиз болалар билан ишлаб туринг, ўзим чақираман.

Қудрат ака чиқиб кетгач, хонада «гурр» этиб кулгу кўтарилди.

Хуршид Нурулла

Ҳажвиялар

(Оилавий давраларда ўқилмасин)

Қайнона билан янаш бахти

Ойим айтганларидек камгапман, қайнонамнинг мени гунг деган бўҳтонига ҳам эътироз билдирмайман. Чунки гунглигим қайнонам билан бўладиган ҳар кунги мулоқотимиз орқали аниқланадиган бўлса, у ҳақ саволларига жавоб қайтаришим қийин. Бунга у имконият бермайди, тинмай жаврайди. Гапини эса бўлмайман. Ёндан қараб эътибор берилса, икки кишидан фақат биттаси сўзлаётгани маълум бўлади. Бирови сукут сақласа, демак гунг-да.

Бариси қайнонам уйимизга кўчиб келган вақтдан бошланди.

— Салом ойи, яхши ухлаб турдингизми?

Эрталаб кўрсатилган ушбу илк илтифотимга жавобни кечқурун, ишдан қайтиб келганимда, хотинимдан эшитдим.

— Нега ойимга кесатиқ қилдингиз?

— Қачон? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Эрталаб нима дедингиз?

— Кўнглини сўрадим.

— Ойи дедингизми?

— Ойи демай дада дейми?

— Ойижон дейиш мумкин-ку, ахир. Онангизга ойи денг, улар хафа бўлмайдилар. Лекин менинг ойимни ҳурмат юзасидан ойижон десангиз нима бўлади?

— Кесатиқ деганда шуни назарда тутдингми? — Хатоим унчалик оғир эмаслигини ўйлаб, бир оз хотиржам тортдим.

— Ойимга яхши ухлаб турдингизми, деб сиз нимани назарда тутгансиз?

— Хотиним башарасидан ҳали ҳам гина аримаганини кўриб баттар ҳайратим ошди.

— Тушунмадим.

— Бу гапингиз билан уй сизга бегоналик қилмадим, деб киноя қилгансиз, — деди хотиним кўзига ёш олиб. — Уй фақат сизга эмас, менга ҳам тегишли. Демак, ойижонимнинг ҳам туришга ҳақлари бор.

— Марҳамат, қанча хоҳласалар шунча турсинлар.

Хотинимнинг чеҳраси сал ёришди.

— Келинийиз сиғдирмаган бўлса, қизингиз сизни ташлаб қўймайди, дедим ойижонимга. Тўғри айтибманми? Қисқаси, ортиқча гапирманг, кўнгиллари ўксик. Алвасти келинлари билан айтишиб қолибдилар. Аслида айб укамнинг латталигида.

Хотиним нариги хонага, мендан аразлаб ўтирган ойиси ёнига кетди. Мен индамадим. Лекин индамаганим уйдаги мен ва хотинимга тенг бўлинган ҳуқуқнинг ойиси томон ўтиб кетишига сабаб бўлганини кеч англадим.

— Эркак киши деган барвақт уйғониши керак, куёв. Барака тонгда келади, дердилар раҳматли қайнотангиз.

Ташрифнинг иккинчи куни нонушта вақти қайнонам мени шу сўзлар билан қаршилади.

Бирор ножўя гап айтиб қўймаслик учун лабимни тишладим ва ишга кечикмаслик учун ўрнимдан қўзғалдим.

— Дастурхонга омин ўқилмасдан турманг, куёв.

Худди ток урган кишидек ўзимни йўқотиб қўйдим.

— Қўйинг, кетаверсинлар ойижон. Бемалол чой ичиб ўтирамин.

Хотиним овози шунчалар ёқимли эшитилдики, ойиси эътироз билдириб қолишидан чўчиб, ўзимни ташқарига урдим.

Йўл ёқалаб борарканман, ҳар кунгидек менга қадрдон бўлган таниш дарахтларга, қўл ушлашиб мактабга чопқиллаган болаларга, шошиб-шошмай одимлаётган одамларга эътибор бермай, эртадан бошлаб барвақт уйғониш кераклигини ўйлардим. Қизиқ, тонг саҳарда уч хонали уйда нима қилиш мумкин? Лифт бир кун ишласа, икки кун ишламайди. Ҳар гал еттинчи қаватга кўтарилсам, мендан юқорида яшайдиганлар ҳолига раҳмим келиб, ўзимни юпатаман. Қишлоқда яшаганда мол-ҳолга қараш, ҳовлидаги у-бу юмушларни бажариб зерикмаслик мумкин. Лекин каталакдек уйда киши телевизор кўриб овунмаса, бошқа нима қилади.

Кечкурун «об-ҳаво»ни бузмаслик учун тилимни тишлаб олдим. Онаси билан гапи тугамайдими, хотиним бидирлаши мени шунчалар зериктирдик, агар эътиборимни телевизорга қаратмаганимда ёрилиб кетардим. Бир оздан сўнг сиёсатга оид кўрсатув бошланишини сабрсизлик билан кутардим. Афсуски, ўша томошадан бебахра қоладиган бўлдим. Қайнонам сериалларни яхши кўраркан.

Соат қўнғироғидан уйғонганимда ҳали атроф ёришмаган эди. Ювениш хонасига ўтарканман, ошхонада юрган қайнонамга кўзим тушди. Даҳлизга чиқиб, эшик олдидаги чиқинди сатилни кўрдим. Буни қайнонам атай мен учун қўйганини тушундим. Эгнимга чопонни илиб пастга йўналдим. Тунда ёмғир ёғиб ўтганими, ер бир оз нам, ҳаво шунчалар оромбахш эдики, беихтиёр кўкрагимни тўлдириб нафас олдим. Эркинлигимнинг оилавий турмуш шартлари чегараланган қисми қайнонам келиши билан янада кенгайганини ўйларканман, негадир узоқ вақт тутқунликда бўлиб, озодликка чиққан кишидек ҳис қилдим ўзимни. Чиқинди ташлаш жойига сатил кўтариб бораётган бошқа кишилар ҳам кўзимга озод бўлган маҳбуслардек кўринди. Уларнинг ҳам уйига қайнонаси келган бўлса керак-да. Бош силкиб саломлашарканмиз, бир-биримизга ҳамдардлик изҳор қилаётгандик гўё.

Уйга қайтишга шошилмай, тоза ҳаводан роҳатландим, ҳар доимгидек ёв қувгандек чала-чулпа эмас, бемалол нонушта қилдим, ҳатто бир оз телевизор томоша қилишга ҳам улгурдим. Дастурхонга ўқилган дуода ишларимга барака тилаган қайнонамни ўйлаб, ишхона томон оҳиста қадам ташлаб борарканман, атрофдаги барчаси бахтиёр туолган одамларга, барглари тупроққа топшириб сукут сақлаб турган сарвқомат дарахтларга мамнун кўз ташладим, ахир эрталаб барвақт уйғониш қанчалар яхши!..

Ишдан қайтиб эҳтиётлик билан уйга кирарканман, болалар хонасидан бувиси келгандан буён бир оз шўхлиги босилган икки ўғилчамнинг шовқинини эшитдим ва хотинимга ажабланиб қарадим.

— Ҳеч қуюлмади-да бу болларингиз, — деди хотиним ҳайрон боқимни ўзича тушиниб.

— Ойижоним қанилар?

— Укам олиб кетди, — деди у кўзи ёшланиб. — Келинга чўри керак-да. Катта ҳовлида ойим қоровул-ку уларга. Бир кунда ҳаловатини йўқотишган. Болалари қаровсиз қолган, овқат вақтида қилинмаган. Ҳатто кеча ишга ҳам боролмаганимиз алвасти келин. Борманг, қадрингизни билишсин, деб шунча ёлвордим, йўқ, кетиб қолдилар.

Кийимларимни алмаштириб, анув хонага бош суқарканман, икки ўғлим қўлларидан ёстиғу китобни бир-бирига отишдан бир дам тўхташди-да, гўё бувиси мўралагандек хавотирланиб, эшикка кўз тикишди, сўнг кўзларида шўхлик учқунини порлатиб, қайта тўполонга тушиб кетишди...

Кўйлак

Пўстинимни шошилмай киярканман, одатдагидек деворга ўрнатилган тошойнадаги аксимга кўз ташлайман, сўнг бугун боламизни боғчага олиб бориш навбати хотинимники эканлигини билсам-да, ҳар куни айтадиган гапимни қайтараман:

— Мен кетяпман.

Хотиним кунларнинг жуфт санасида қўлида конфетми ё печенье тутган уч ёшли ўғилчамни менга тутқазса, тоқ кунлари хонадан чиқмай қичқиради: «Яхши боринг». Лекин бугун ичкаридан янграган ялинчоқ оҳангдаги «бир оз шошилманг» деган гапини эшитиб ажабландим. Хотиним овози кунора қайтарадиган бепарво оҳангдаги гапларига ўхшамасди. Вақтим бемалол бўлса-да, ўзимни атай бестоқат қилиб кўрсатдим.

— Ишга ҳар куни битта кўйлак кийиб боришга одам уялади.

Хотиним шу гапни айтиб хонадан чиқаркан, эгнига кийган янги кўйлагига маҳлиё бўлиб боққанча, менга кўз қирини ташлади. Унга қараб, танлаш таклифи кўйилса, хотинларнинг кўпчилиги мато учун ҳеч иккиланмай эрдан воз кечиши аниқ, деган фикр келади миямга.

— Ишга иккита кўйлакда бориш ҳали расм бўлмаган, — дедим унинг кўзларида чақнаб турган ҳавас учқунини пасайтириб, лекин нигоҳини араз аралаш ўкинч аломатлари қоплай бошлаганидан ташвишга тушиб, ноўрин ҳазил қилганимни сездим. Эрталабдан кайфиятини бузгим келмади. — Кечагиси жуда ярашганди сенга.

Албатта, кўйлагинг битта эмас, бир печта, кеча бошқасини кийгандинг, дейишим мумкин эди. Лекин маъноси бир хил бўлгани билан айтилиш услубини атай бошқача танлаганим унга яхши таъсир этишини билардим.

— Буниси ярашмадими? — Хотиним, юзида янги кўйлак бахш этган севинч нишонаси қайта жонланаркан, ёнимга келиб ўзини тошойнага солди.

— Бу кўйлак сени тўлароқ кўрсатаркан. Кечагисида новчага ўхшардинг.

— Менга эътибор берадиган бўлибсизми? — Хотиним нозли қараш билан менга ўгирилди.

— Қайси маънода айтаяпсан? — дедим ўзимни гўлликка солиб.

— Ҳам тўғри, ҳам эгри маънода.

«Ўхшатмаса — учратмас». Хотиним ҳозиржавоблигидан шу ўй хаёлимга келди. Унинг сирли боқиб турганига қараб, биз бир-биримизга мос эканлигимизни ўйладим.

— Эртанги маошимга шу кўйлакни оламан, етмаганига қўшасиз.

Битта маош етмайдиган кўйлакка яна кўз тикдим. Демак, мана бу бир парча мато катта саксон минг сўм туради. Нархини чамалашнинг ўзиёқ кўнглимда нохушлик уйғотганини сездим. Шундай бўлса-да, ичимдагини юзага чиқармай, этагидан ёқасигача ўрмалаб борган нигоҳимни сал умид билан жовдираб турган кўзларига тикдим. Унингсиз ҳолим не кечишини ўйладим. Эрталаб нонушта қилдириб ишга кузатса, мактабда кун бўйи болаларга дарс ўтса, ишдан қайтишда ўғилчани боғчадан олиб, уйни саришталаб, кечки овқатни тайёрлаб, ишдан келишимни кутса!

— Маошингни бошқа нарсага ишлат. Кўйлакни ўзим олиб бераман.

Хотиним чехрасида сўз билан таърифлаш маҳол шундай бир қувонч пайдо бўлдики, буни фақат хотинига бирор нарса совға қилган эрлар билади. Эшикдан чиқар эканман, ҳар куни ишга хуш кайфият билан боришни фақат ўзимга эмас, барча оила бошлиқларига тилагим келди.

Севишиб турмуш қурганимиз

— Келишиб яшасаларинг бўлмайдими? — дейди қайнонам қизини ҳар доимгидек уйга келтириб қўяркан. — Сўраб кўрсам жанжаллашишга арзигулик гап бўлган эмас. Қизимга аразлаб дарров кетиб қолмаслигини таяинладим. Куёв, ахир севиб турмуш қургансизлар, келишиб яшанглар.

Қайнонамнинг ҳар гапидан миямга мингта жавоб келса ҳам ҳурматини жойига қўйиб сукут сақлайман. Гапига қараганда, севмай турмуш қурганлар келишмай яшаши мумкин, биз эса...

Хотиним онасиникидан ўзи қайтиб келганини юзига солмайман, са-

баби яна гап кўпайиб, охири, бу кўп бор такрорлангани каби, онаси уйига кириб бормай орқасидан етиб бориши билан тугаши мени мулоҳазали бўлишга чорлайди. Хушёрлик билан бошқа усул кўллайман.

— Эрта келасанми деб ўйлагандим.

Хотиним нимадир демоқчи бўлади, лекин гапини ичига ютади. Биламан, онаси бетимга чопмасликни кулоғига қуйиб келган.

— Оиламизда яшаш шароити яхши эканлигини ойинг ҳам билади. Лекин сен бундан тан олмайсан. Бундан кейин бизникида бундай эди, сизникида ундай, деган гапларга чек қўясан. Келишдикми?

Хотин яна индамайди. Мен бундан фойдаланиб, илгари баҳслашганда ўчакишиб айтган фикрлари нотўғри эканлигини яна бир бор исботлагим келади.

— Чиққан қиз чизикдан нари. Ана шунақа, онанг сени бир кундан зиёд уйига сиғдиrolмайди.

Ҳамон хотиним жим турибди. Ичида гап қозони қайнаётганлигини биламан, лекин бардошига қойил қолиш керак. Умуман, у ҳар гал онасиникидан анча ўзгариб келади. Яъни, мулоҳазалими, муросалими, шунга ўхшаш. Лекин бу хислатлар умри кўпи билан икки кунга ё боради, ё йўқ... Кейин яна ўша аҳвол: тил бир қарич!

— Ҳой, барака топкур, нима, онанг сени гапириб туққанми?

Бу саволимга жавобан ўнга киноя қайтарилади. Кейин машмаша бошқача давом этади. Мен камчиликларини санашга ўтаман, у меникини. Лекин бир айбига ўн нуқсоним тўғри келаётганлигини сезиб ич-ичимдан ёнаман.

Агар гапим жуда оғир ботса у онасиникига кетиб қолади, бўлмаса бирикки кун қовоқ-тумшуқ қилиб юрадики, бундан кўпроқ мен азиат чекам.

Шунақа аразлашишлардан кейин бир куни хотиним бир нарсага тушуниб етганини таъкидлаб қолди. Адоқсиз баҳс-мунозараларимизга сабаб иккимиз ҳам ақлли бўлганимиз сабаб экан. Мен қулдим.

— Нега куласиз? — сўради хотиним илонқараш қилиб.

— Мен ақллигимни олдиндан биламан. Лекин бу тоифага нега ўзингни ҳам қўшаётганинг мени ажаблантираяпти. Сен кимлигингни эр сифатида мен баҳолайман.

— Хўш, баҳоланг-чи.

— Аввал статистикага мурожаат қилишга тўғри келади. — Хотиним ўзини диққат билан кулоқ солаётгандек кўрсатади ва мен бу итоатгўйлигидан роҳатланаман. — Аёллар эркакларга нисбатан узоқ умр кўриши маълум, албатта. Қарга нега уч юз йил яшашини биласизми? Чунки унинг мияси кичик. Демак ақли ҳам шунга яраша. Лекин ақлли бўлиб оз яшагандан кўра аҳмоқроқ бўлиб узоқ яшаш яхшироқ деб ўйлайман. Шу жиҳатдан гоҳида сенга ҳавасим келади.

Хотиним гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлайди, шошганидан керакли фикрни тополмай тугилади. Ана шунақа, бунақа доно гапларга жавоб топишнинг ўзи бўлмайди. Мавзуни давом эттирмоқчи бўлман, хотиним аччиқланганидан ранги ўзгариб, бир баҳона билан аста ўзини панага тортгач, шунчаки бош тебратиб қўя қоламан...

Майпавозчилик

Агар хотинларга эрлар нима учун керак, деб савол қўйилса, уларнинг беҳисоб саволларига жавоб қайтариш учун, деб айтган бўлардим.

— Сочтўғноғичимни кўрмадингизми? — сўрайди хотиним, худди йўқолган нарсаси айбдорини топгандек менга норози тикилиб.

Найзадек ҳамлага шайланган нигоҳларига қўниқиб кетган бўлсам-да, бироз вақтим борлигини эътиборга олиб, зерикмаслик мақсадида сочтўғноғичини кўрганганимни тан оламан.

— Кўргандим.

— Қаерда?

— Кеча ишдан қайтганимда бошингда эди.

Хотиним кўзларига доғ тоқатсизликка газаб ҳам қўшилади.

— Ҳозир қаердалигини сўраяпман.

— Кечирасан, қаршимда маълумотлар бериш бўлимнинг ходими турибди, деб ўйласанг адашасан. Мен никоҳ бўлимида берган ваъдасига со-

диқ, халқимизнинг жабрдийда қисмига тегишли эрлардан бириман, хос.

— Майнавозчилик қилманг.

Яна ўша гап. Минг марта айтганман, гапиришдан олдин ўйла деб. Мени майна ўйнатадиганга чиқариб ўтирибди. Демак, ўзини майнага қиёс қила-япти.

— Тухмат қилиш катта гуноҳ саналади, хотин. Тухмат қилма.

— Қанақа тухмат? — хотиним сочтўғноғичини излашдан тўхтаб, менга ҳайрон тикилади.

— Мен ўзингни майна дейишингга қаршиман.

— Майна?

— Майна қушларнинг бир тури. Бечора ҳамиша танқидга учраб юради. Сен эса ўзингни ўшанга тенглаштираяпсан. Менга қолса сени булбулга ўхшатардим.

— Асабимни бузманг, дадаси. Яхшиси сочтўғноғичимни топишга ёрдамлашинг. Ишга кечикаяпман.

— Шу савил пласмассадан эдими, қорамтир рангда?

— Ҳа.

— Пласмассанинг ҳиди йўқ. Агар бошқа материалдан бўлганда итга бир ҳидлатиб қўйсақ, иси димоғида қолиб, уни бир зумда топарди. Ундан кейин ранги оқ бўлганда кўзга тез ташланарди. Нарса танлашда шу жиҳатларига ҳам эътибор беришингни сўрардим.

— Жим бўлинг, бўлмаса ҳозир ёриламан.

Кулгим қистайди-да, ювиниш учун ваннага ўтаман ва бурчақда турган сочтўғноғичга кўзим тушади. Уни олиб ошхонага қайтаман. Хотиним мени ажабланиб кузатади.

— Мен фақат сенинг кўнглингни топиш билан чекланмайман.

Хотиним тоқатсизланиб гапим давомини кутади.

— Хотиним йўқотган нарсани топиш ҳам менинг вазифам.

Орқада турган қўлларимни олдинга оларканман, хотиним беихтиёр илжаяди. Кейин юзимдан ўпиб қўяркан:

— Излаганимни топганман, — дейди сочтўғноғични сочига қистириб.

— Бу сиз, дадаси.

Боплаб жавоб қайтармоқчи бўламан-у, лекин фикримдан қайтаман. Чунки, кўнглимдан кечганини айтсам яна асаби бузилиши мумкин.

МУНДАРИЖА

УЛУФВОР ОДИМЛАР

Аъзамхон Бахромов. Жаҳон нигоҳида турган муаззам шаҳар. 3

ЭХТИРОМ

Абдулла Орипов. Фидойи 7
 Асад ал-Асад. Самарқандда дунё жилоси 8
 Хуршид Даврон. Рўйи замин сайқали 10
 Сирожиддин Саййид. Муборак манзиллар 20
 Мухаммад Аҳмедов. Мангу меҳр қибласи 86
 Абдували Кутбиддин. Истиқлолнинг буюк шаҳри 102
 Зикрилла Неъмат. Самарқанд. 107

НАЗМ

Душан Файзий. Куёш парчасидек қайноқ ҳисларим. 25
 Хосият Бобомуронова. Шу юрт деб яшасанг 28
 Жамол Сирожиддин. Эй мунаввар жамолим 89
 Нуруллоҳ Достон. Кўзларингда чақмоқ ёлқини 91
 Исмагулло Йўлдошев. Тангри назар солган шаҳар 98
 Ориф Ҳожи. Сен бир ғазал 100

НАСР

Асад Дилмурод. Мезон буржи. Қисса 31
 Бойхўроз Абдусалом. Қалтис ўйинлар. Қисса 110
 Ойхумор Асадова. Баҳор кунларининг бирида. Хикоя 139
 Қахрамон Суяров. Қоравой. Хикоя 146

БИР ДАРАХТ НОВАДАЛАРИ

Садриддин Айний. «Эсдалиқлар»дан. *Отам ва онам*. 94

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Отаёр. Асрлардан ошиб келдинг дўмбирам. 108

ЁДНОМА

Раҳмонкул Орзибеков. «Навоий мулкидан элга тутмиш ганж» 126
 Дилором Салоҳий. Илми уммон аллома 129

БУЛОҚ КУЗ ОЧДИ

Талабалар дафтарида. Шеърлар 131

ТЕРАН ИЛДИЗЛАР

Темур Ширинов. Самарқанд ва жаҳон тамаддуни 133

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Олқор Дамин. Қандай яхши тонг. 137

ГУЛ КҮП, ЧАМАН КҮП

Ўзбекистон — ёруғ жаҳоним 142

ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН САТРАЛАР

Суръат Орипов. Қалбимдаги мангу эътиқод 149
 Самариддин Сирожиддинов. Сингдириб бор дилга олам меҳрини. 151

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Исмаат Санаев. «Бизи миллат эмасму ибтидо дунёни нурлотқон» 153

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Абдурашид Абдурахмонов. Қадимий шаҳарнинг бой адабиёти 156
 Абдусаммад Мамаюсупов. Самарқанд бахшичилик мактаблари: кеча ва бугун. 162

ЙИЛЛАР, ВОКЕАЛАР, ХУЖЖАТЛАР

Амриддин Бердимуродов. Буюк Ипак йўли ва Самарқанд 165

ГУЛҚАЙЧИ

Фармон Тош. Қарнаб табассумидан бир шингил. 168
 Хуршид Нурулла. *Ҳажвиялар*. 171

Саҳифаловчи: Манзура Йўлдошева

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табақчача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Обунага монетьлик кўрсатилса ёки журнал ўз вақтида етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Теришга берилди 20.05.2007 й. Босишга рухсат этилди 22.06.2007 й. Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табағи 10. Шартли босма табағи 14. Шартли-рангли босма табағи 17,5. Нашриёт ҳисоб табағи 15,4. Адади 1530 нусха. Буюртма №

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
 «ARNAPRINT» босмаҳонасида чоп этилди
 100182, Тошкент, Хусайн Бойқаро кўчаси, 41